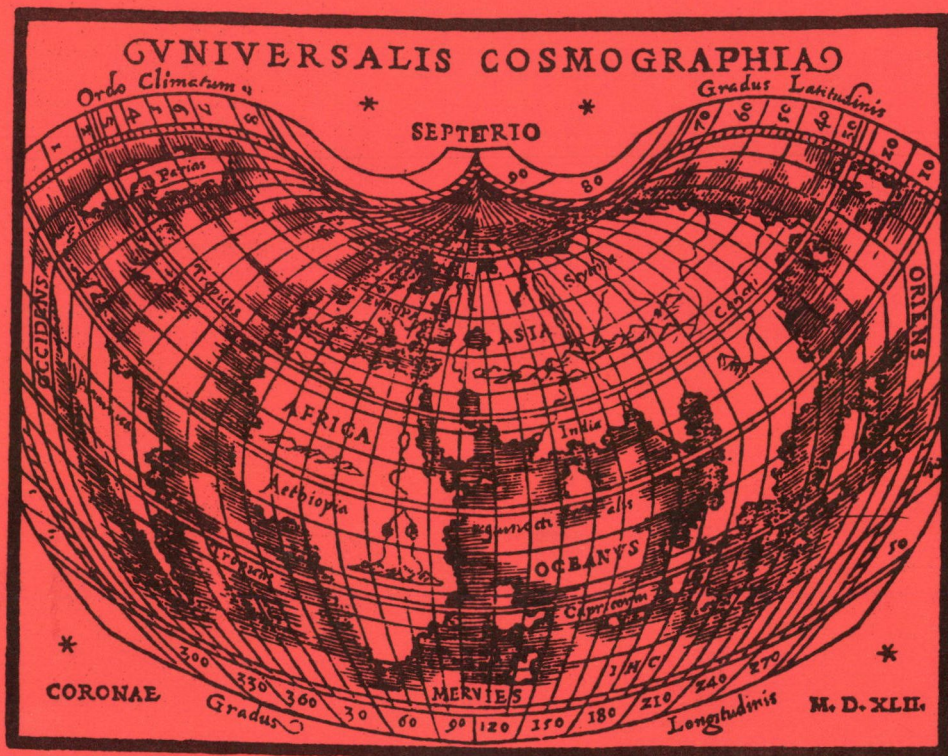

57779

2008 MARC 26.

54479
AF622

VILÁGTÖRTÉNET

2007 tavasz-nyár

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Sashalmi Endre: Az autokrácia ideológiája a tradíció és a modernizáció szemszögéből Nagy Pétertől 1906-ig. Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez	3
Szenste Gergely: Gondolatok az Inquisitio de theloneis Raffelstettensis kapcsán. Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez	18
Vadas András: Rodulfus Glaber és az ezredforduló félelmei a Historiarum libri quinque című műben	31
Rákos-Zichy Johanna: Antikrisztus vagy Messiás? II. Frigyes alakja a 13–14. századi apokaliptikus gondolkodásban	50
Pálffy Margit: A „dicsőséges forradalom” legitimálása a Gondviselés isteni jogalapja szerint. William Sherlock röpirata	68

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

SASHALMI ENDRE

AZ AUTOKRÁCIA IDEOLÓGIÁJA A TRADÍCIÓ ÉS A MODERNIZÁCIÓ SZEMSZÖGÉBŐL NAGY PÉTERTŐL 1906-IG

Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez

Jelen tanulmány az abban foglalt megállapítások tekintetében két nagy részre osztható.¹ A Nagy Péter előtti moszkvai, illetve a Nagy Péter alatti hivatalos orosz hatalmi ideológia bemutatásánál alapvetően korábbi kutatásaink rövid összefoglalását kívánjuk adni, amennyiben azok fontossággal bírnak a címben felvetett kérdés szempontjából. A Péter utáni majdnem kétszáz esztendő esetében pedig mindössze egy-egy általunk jelzésértékűnek tekinthető jogi forrás felvillantásával próbálunk közelíteni a címben megfogalmazott problémához. Nem árt azonban mindjárt az írás elején leszögezni, hogy a 16–17. századi és a péteri ideológia tipológiájának kérdésében felfogásunk az angolszász russzisztika azon vonulatához áll közel, amely nemrégiben az ún. *kemény vonalas* címkét kapta (éppen magán az angolszász russzisztikán belül zajló vita kapcsán) a nyugati kultúrkörrel való összevetésben inkább a párhuzamokat hangsúlyozó ún. *puha irányzattal* szemben.² E két széles értelemben vett nézőpontnak természetesen vannak orosz képviselői is, így például a péteri korszak reformjainak és hatalmi ideológiájának vonatkozásában (az általunk az első csoportba sorolható) Jevgenyij Anyiszimov véleményét osztjuk.³

A tanulmány kronológiai kereteit illetően a kezdőpontot egyrészt Nagy Péter 1702-es manifesztuma jelentheti, mely a moszkvai korszak teokratikus-eszkatologikus hatalomfelfogásával⁴ szemben már fogalmilag teljesen új, világi megvilágításba helyezte az uralkodó hivatását: „*Közvetlenül trónra lépésüinktől fogva minden törekvésünk és szándékunk arra irányult, hogy ezt az államot (goszudarsztvo) úgy kormányozzuk, hogy a közjóról való gondoskodás révén minden alattvalónk a legjobb és legkedvezőbb állapotba kerüljön.*”⁵

Ugyancsak indokolt lehetne kezdődátumként az 1722-es év, mert ekkor publikálták az uralkodói hatalom új ideológiájának alapművét a következő címmel: *Az uralkodó akaratának joga állama örökösének meghatározására.*⁶ Ez volt az autokrácia legegységesebb kifejtése Péter alatt. A pontos kezdődátum megjelölésének hiánya tanulmányunk címében éppen azt célozza, hogy kiemelje: a Nagy Péter idején végbe ment változás az ideológiában egy hosszabb és több elemből álló folyamat eredménye volt.

Az 1906-os záródátum azonban egyértelmű, az 1905-ös forradalom hatására kiadott új alaptörvények miatt indokolt, mivel ezek jellegének megítélése, valamint a politikai rendszer működése már az „orosz alkotmányos monarchia” problémáját vetik fel. Jelesül azt a kérdést, vajon valóban egy új politikai berendezkedés elvi alapjai jöttek-e létre Oroszországban, és felváltotta-e az alkotmányos monarchia az autokráciát?

Ami a modernizáció fogalmát illeti, ennek képlékenysége miatt nem törekszünk részletekbe menő definícióra – helyette inkább azt a lényeges elemet emeljük ki, amely közös a modernizáció valamennyi értelmezésében, tekintet nélkül az érintett területre, legyen az a gazdaság, vagy akár a politikai rendszer. Ez az elem nézetünk szerint a *változtatás, mégpedig valamely dolog lényegi átalakítása céljából az ésszerű-*

ség jegyében. Az ilyen irányú kezdeményezés jöhet felülről vagy alulról, lehet önkéntes, de történhet valamely kényszer hatására is, időtartamát tekintve pedig lehet gyors és radikális, mondhatni, forradalmi, de lehet hosszan elhúzódó is.

A modernizáció problematikája kapcsán elengedhetetlen utalni arra, hogy körülbelül a 18. század közepe előtt Európában a jog és az intézmények erényét éppen azok *régi, ősi voltában* látták, és nemcsak Angliában, ahol az ún. „ősi alkotmány” a politikai diskurzus sarkköve volt. Az *újítás, újdonság* szavak rendkívül pejoratív jelentéssel bírtak, egyenesen a létező rend felforgatásának szinonimáiként értelmezték azokat. A „Régi Rend” általános jellemzője ugyanis a 18. század előtt mindenütt az volt – ahogy azt egy történész megfogalmazta –, hogy „a *hagyomány* uralkodott az egyszerűség és az *ésszerűség* felett”. Következésképp az uralkodóktól is azt várták el, hogy fenntartsák a tradíciót. A század végére azonban a felvilágosodás hatására az uralkodás létalapja a kontinensen egyértelműen a változtatás lett a közjó érdekében: a közjót pedig immár *nem fenntartani, hanem előmozdítani* kellett, ha szükséges volt, *akár a tradíció ellenében* is.

Az uralkodóknak a Nagy Péter előtti Oroszországban is a *hagyomány szerint* (po sztarinye) kellett kormányozniuk, Péter számára azonban a tradíció már nem volt önrérték: sőt, ellenkezőleg, a *közjó érdekében történő változtatás, újítás* lett nála az uralkodás célja, mégpedig tudatosan és nyíltan a *hagyomány ellenében!* Ezzel az „*ars monarchica*”-val, s főként annak megvalósításával, egyedüli volt a korabeli Európában, ami nem véletlen. A társadalomnak Oroszországban ugyanis nem voltak jogintézményes formákban körülbástyázott jogai, mint a nyugati kultúrkörben. Így Péter ideológusa 1722-ben kijelenthette, hogy az uralkodó nemcsak azt teheti meg, ami hasznos a közjó számára, hanem tulajdonképpen bármit, amit akar: „*A szuverén [értsd: korlátlan] uralkodó (monarh goszudar) törvényesen megparancsolhat a népnek nemcsak mindent, ami hazája jelentős hasznához szükségeltetik, hanem bármit, ami csak tetszik neki; csak a nép számára ne legyen káros és ne ellenkezzék az isteni akarral.... És ide tartoznak a különféle polgári és egyházi szertartások, a szokások megváltoztatása, a ruhaviselet, a házak használata, az építkezés, a lakomák, az esküvők, a temetések rendje és ceremóniái etc, etc, etc.*”⁷ A tételes felsorolás és annak „nyitottsága” világosan mutatja az uralkodói felhatalmazás korlátlan voltát a hagyomány ellenében.

Bár a modernizáció terminus ismeretlen volt a 18. századi Oroszországban, S. Dixon szerint Nagy Péter nem tiltakozott volna az ellen, hogy intézkedéseit ekként minősítsék.⁸ Dixon ugyanakkor a modernizációs megközelítést nem „mint egy normatív fejlődési mércét, hanem mint egy összehasonlító analitikus keretet” alkalmazza, amelynek segítségével szerinte Oroszország összevethető a korabeli nyugat-európai államokkal.⁹ A *lényegi átalakítás* kifejezésére Oroszországban a 18. században a *preobrazovanyije* szót használták, melynek érdekes nyelvi konnotációja van. A *preobrazovanyije* ugyanis az *obraz* szóból származik, ami *képmást* jelent, sőt magát a *szentképet*, az *ikont* is így nevezték. A *preobrazovanyije* tehát, etimológiájából eredően, sajátos vallási társult jelentést hordozott, és talán úgy lehetne fordítani, hogy valamely dolognak egy *új képre való formálása*. Ennél fogva pedig a *reform(álás)* oroszországi története kapcsán, a szó vallási konnotációja miatt, már a kiindulóponton a tradíció és a modernizáció viszonyába ütközünk. Az imént leírtakból kifolyólag pedig magának a *reformier cár (car preobrazityel)* kifejezésnek is vallási dimenziója volt, amit természetesen a magyar fordítás nem tud visszaadni. A reformer cár imázs lényege azonban, a vallási konnotáció ellenére, immár a közjóról való gondoskodás nyugatról átvett, világi elvében gyökerezett, nem pedig az ortodox valláserkölcse elveinek

való megfelelésben, vagy abban a küldetésben, hogy a cár a Megváltás felé vezesse alattvalóit.

Ez a váltás Péter alatt természetesen megkövetelte a moszkvai hatalmi ideológia fogalmi és nyelvi átalakítását, valamint az új ideológiának a társadalmi tudatba való beleplántálását, melynek eszköze főként a nyomtatás volt. A közjó elve, amely Oroszországban először csak 1682-ben jelent meg egy hivatalos dokumentumban, volt az új ideológia egyik kulcsfogalma. A 18. század közepére a közjó érdekében fogantatott reform már a „kormányzati politika sarkkövévé” és egyúttal „kormányzati tradícióvá vált”.¹⁰ A közjóra, a közhaszonra történő hivatkozás éppen ezért Péter után végig jelen volt a 18–19. század törvényhozásában, és természetesen fontos szerepet kapott a 19. század második felének nagy reformokat hozó törvényeiben (II. Sándor 1855–1881 alatt), de még a Duma összehívásáról tudósító első manifesztumban (1905) is.¹¹ Sőt, tartalmazta az elvet Gapon pápa 1905-ös peticíója is!¹²

A politikai modernizáció és a nyelvi kérdés

A tanulmány címében megjelölt téma abba a széles értelemben vett tárgykörbe tartozik, amelynek J. Cracraft a „*kulturális modernizáció*” elnevezést adta Oroszországról nemrégiben megjelentetett monográfiájában (*A péteri forradalom az orosz kultúrában.*)¹³ A Nagy Péter idején megébredt kulturális modernizáció fő karaktervonásának Cracraft a *racionalizmust* tartja¹⁴ (ami persze általában véve is jellemzője a modernizációnak), a kulturális modernizáció folyamatában pedig kulcsszerepet tulajdonít a nyelv széles értelemben vett kérdésének, azaz a nyelvi modernizációnak.¹⁵

Cracraft az imént említett művében a hatalmi ideológiával inkább csak érintőlegesen foglalkozott, s úgy vetődött fel nála ez a probléma, hogy milyen kihívást jelentett Péter idején fogalmi, de főként nyelvi szempontból a változások igazolásának, mondhatnánk, megideologizálásának kérdése. Ez pedig Cracraft szerint a „*politikai modernizáció nyelvezetének*” a problematikája. Jelen tanulmányunkban elsősorban az autokrácia fogalmi változásának kérdésére koncentrálnunk, de látni fogjuk, hogy ez a probléma valóban elválaszthatatlan a nyelv(ezet) kérdésétől is.

Magával a hatalomértelmezés alakulásával célszerű kezdeni a vizsgálódást, mert Péter előtt tulajdonképpen nem jelentkezett a korlátlan cári hatalom megideologizálásának szükségessége, minthogy nem voltak rivális nézetek, amelyek megkérdőjelezték volna a hatalom isteni eredetét, illetve annak jogilag korlátlan voltát. Ezt a kérdést egyrészt maga a *modernizáció vetette fel*, másrészt a beszüremelő *nyugati eszmék által támasztott kihívások*, amelyekkel az európaizáció folytán az autokráciának szembe kellett néznie. Akár Péter alatt, akár a 19. században, mint pl. az 1825-ös dekabrista mozgalom után, amikor a francia forradalom eszméivel szemben mintegy védekezési reflexként és az identitás megerősítéseként megfogalmazódott a „hivatalos népiesség” (az autokrácia, ortodoxia, népiesség triászának) doktrínája. A 16–17. században viszont még „olyannyira mélyen gyökerezett a cárizmus ideológiája, hogy ennek alapjai nem is igényeltek magyarázatot”,¹⁶ sem jogi, sem más jellegű. Eleget volt Istenre és az elődökre hivatkozni,¹⁷ esetleg egy-két bibliai passzus társaságában a korlátlan hatalom indoklásaként, amit akkoriban a *goszudar* titulus fejezett ki: „*Mi pedig isteni akaratból vagyunk korlátlan ura(lkodó)k (goszudari) államunkban/országunkban (na szvojom goszudarsztve), és elődeinktől bírjuk azt, amit nekiünk Isten adott*” – mondta IV. Iván.¹⁸

A moszkvai Oroszországban ugyanis nemhogy államelmélet, de tulajdonképpen még valódi politikai gondolkodás sem létezett: a 16–17. századi orosz hatalmi ideológia ugyanis fogalmilag más volt, mint a nyugati.¹⁹ A hatalom eredetét, célját és korlátait érintő kérdések szinte mindig vallási, nem pedig jogi, filozófiai (és logikai) kontextusban vetődtek fel, ezért az orosz hatalomfelfogás, amint azt D. Rowland rendkívül lényegre törően megfogalmazta, „Isten-függő” volt.²⁰ Ez azt jelenti, hogy „ha Istennek az uralkodóhoz és a néphez való viszonyát kiemelni” az értelmezési keretből, akkor mindenféle koherens eszmekészlet nélkül maradnánk!²¹ Az a kapocs ugyanis, amely a népet az uralkodóhoz fűzte, nem világi értelemben vett kapocs, azaz *nem politikai kötelék* volt! A népet ugyanaz kötötte össze az uralkodóval, „mint ami mindkettőt Istennel”, ez pedig nem volt más, mint az *ortodoxia*.²²

A hatalomra vonatkozó nézetek döntően az egyház berkeiben fogalmazódtak meg, amit pedig nyugati viszonylatban politikai ideológiának, vagy semlegesebb kifejezést használva hatalmi ideológiának nevezhetünk, az a moszkvai Oroszországban majdnem azonos volt az orosz ortodox egyháznak a hatalomról szóló teológiájával. A cári hatalom a 16–17. században, mint említettük, fogalmilag más alapokon nyugodott, mint a nyugati uralkodóké: csakis az Istenről való gondolkodás paradigmájában, annak részeként volt értelmezhető, „mint az isteni gondviselés eszköze, mely az egyház felkentje révén működik”.²³

Mínt hogy pedig az ortodox egyház teológiája alapvetően képi gondolkodás (lásd az ikonok szerepét!), ennél fogva a hatalomról való gondolkodás is alapvetően képi gondolkodás volt.²⁴ Jól rámutat erre az a meggyőződés, hogy magát a cárt *Isten élő képmásának* (*obraz Bozsij*) tekintették (és nemcsak a moszkvai korszakban, hanem azután is)! Amikor tehát például Joszif Volockij a 16. század elején egy 6. századi bizánci királytükörből idézve azt fejtegette, hogy az uralkodó „lelkének olyan tisztának kell lennie, mint egy tükörnek, hogy állandóan isteni sugarakat bocsásson ki”,²⁵ akkor ez nem volt más, mint az ikonokon levő aranyszínű ábrázolás irodalmi vetülete, mivel az ikonon az arany, a szín fejezte ki a *belülről sugárzó isteni fényt!*

A moszkvai hatalmi ideológia képi-teológiai premisszáinak összefüggésében nyernek jelentőséget S. Dixon szavai. Szerinte ami leginkább „szembetűnő a kormányzásról író moszkvai szerzőknél mind a formák, mind a nyelv(ezet) terén”, az nem más, mint az, hogy „milyen nagy mértékben maradt számukra idegenek a filozófiai absztrakciók”.²⁶ Ez logikus következménye volt a hatalomról való képi-teológiai gondolkodásnak. Így érthető, miért nem nyerhetett teret az *alattvaló* szó még a hivatalos dokumentumokban sem kb. 1700 előtt, bár jóval azelőtt ismert volt már – helyette az *ortodox keresztény* kifejezést használták.

A péteri korszak azonban fordulópontot jelentett, hiszen törvényhozásában, szemben a megelőző idők gyakorlatával, immár *jogi(-filozófiai) absztrakciókban* is kifejezésre jutottak a hatalomra vonatkozó alapelvek (alattvaló, „szuverenitás”, közjő, természetjog). Míg az 1649-es törvénykönyv nem tartalmazott semmiféle elvi megállapítást az uralkodói hatalom eredetéről, céljáról, vagy annak korlátairól (helyesebben korlátanságáról), a péteri korszak törvényhozásában lépten-nyomon beleütközünk ezekbe a kérdésekbe.²⁷ (Lásd például a már idézett 1702-es manifesztumot!)

A „politikai modernizáció nyelvezetének” kialakítása természetesen új fogalmak (mint a szuverenitás) és persze az ezeket jelölő terminusok megjelenését követelte meg.²⁸ Ez azonban nemcsak egyszerűen átvételek kérdése volt Oroszországban. Ennél sokkal többről volt szó: a problémát ugyanis bonyolította a korabeli Oroszország nyelvi helyzete, melynek rövid ismertetése immár elkerülhetetlenné válik Cracraft kutatásaira támaszkodva. Szándékosan nem írtuk azt, hogy a Péter előtti orosz nyelv helyzetét ismertetjük, minthogy standardizált orosz nyelvről Péter reformjai előtt, legalábbis Cracraft álláspontja szerint, nem beszélhetünk.²⁹ Más vélemények szerint még sokkal később sem, csak a 19. század közepe táján.³⁰ Oroszországban ugyanis Nagy Péter előtt *két írott nyelv* létezett: az egyik az ún. egyházi szláv nyelv, amely egyszerre volt

„archaikus, nehézkes” és „idegen”, mivel az egyszerű hívek nehezen értették, de amelyeket ugyanakkor az „egyetlen irodalmi nyelvnek tartottak”.³¹ Sőt, mivel a szent dolgok ezen a nyelven íródtak, így magát az egyházi szláv nyelvet is szent nyelvnek tartották, amint arra Uszpenszkij rámutatott: olyannyira, hogy például az ördögűzés folytatásakor nem volt mindegy, hogy miként nevezik meg az ördögöt. A beszélt nyelvben használt *csort* szót (Az ördögbe! Az ördög vigye el! szólásban: Csort vozni!) hatástalannak tartották, csakis az ördög egyházi szláv megnevezése, a *besz* volt hatásos!

A hatalomfelfogás kérdése szempontjából a nyelv kérdésének azért volt óriási jelentősége, mert a hatalomról szóló premisszák döntően az orosz egyház berkeiből származtak, és annak nyelvén jutottak kifejezésre. Ez önmagában még nem lett volna probléma, de ez a nyelv merev volt, ismerete alapvetően a műveltebb egyházi körökre korlátozódott, és a templomokon, kolostorokon kívül gyakorlatilag holt nyelvnek volt tekinthető.³² Már maga a megnevezése is jól mutatja, hogy az egyházhoz kötődött „mind stílusában, mind tartalmában”: a bibliafordítás, a kolostori szabályzatok, a liturgia stb. nyelve volt, s írott változata, azaz ábécéje is eltért a másik használatban levő nyelvtől.³³

A másik, az ún. *hivatali* vagy *prikáznyelv* „az államigazgatás és az üzlet nyelve volt, és sokkal közelebb állt a néprnyelvhez”, de ábécéjén túl részben az írásmódja, és főként persze grammatikája, valamint lexikája is nagyban eltért az egyházi szláv-tól.³⁴ Ugyanakkor Oroszországban e két nyelv közül egyik sem volt képes arra, hogy a kialakuló nyugati nemzeti nyelvekhez hasonlóan egységesítő szerepet töltsön be.³⁵ (Ott ebben az egységesítésben, de akár Magyarországon is, éppen a bibliafordítások játszottak óriási szerepet.)

Egy ilyen egységes nyelv kialakítása – vagy legalábbis az erre való törekvés – Cracraft szerint Oroszországban Péterre várt, aki a nyelv terén igyekezett *racionális változtatásokat* véghezvinni, melyek fő rendezői az *egyszerűsítés és a standardizálás* voltak (új, egyszerűsített ábécé, megújított betűformákkal, új nyelvtan stb.) *a nyugati jövevényiszavak* átvétele mellett.³⁶ Ugyanakkor Péter a fordítások és minden hivatalos publikáció esetében előírta, hogy az „egyszerű” orosz nyelven történjen.³⁷ Más kérdés, hogy Péter említett intézkedései rövid távon inkább nyelvi zavart hoztak.

A nyelvi reform során Péter igyekezett kihasználni a nyomtatás szerepét, ami korábban egyházi monopólium volt: csak a pátriárkai hivatal rendelkezett nyomdagéppel, következésképp túlnyomórészt vallási tartalmú műveket adott ki. 1710 után az egyházi szláv ábécével „először főként, azután pedig kizárólagosan csakis vallásos tartalmú könyveket nyomtattak”, s a 18. század nagy részében még az ilyen jellegű nyomott könyvek adták a kiadványok többségét!³⁸ Az összes többi kiadvány viszont az ún. „polgári ábécével” készült, melynek kialakításában maga Péter is részt vett, és amely a „kortárs európai tipográfiai normák” mellett a prikázok betűtípusait vette alapul.³⁹ (Az Újtestamentum azonban a megújított orosz nyelven csak 1820-ban jelent meg.)⁴⁰

Az uralkodói hatalom új ideológiájának megalkotója egy ukrán származású egyházi személy, Feofán Prokopovics volt. Az új ideológiát kifejtő legfontosabb írás *Az uralkodó akaratának joga az állam örökösének meghatározására* címmel látott napvilágot, amelyet szintén Feofán Prokopovics jegyzett (de amelynek valószínűleg csak társszerzője volt), mind nyelvi, mind fogalmi szempontból jól mutatja a lényegi változásokat. Nem célunk, hogy akár csak alapszinten elemezzük a művet – mely egyébként aktuálpolitikai céllal íródott, nevezetesen azért, hogy bebizonyítsa Péter trónöröklésről szóló 1722-es rendeletének jogosságát, melynek értelmében a mindenkori uralkodó akaratától függött az utód kijelölése, azaz a vérségi elv önmagában már

nem volt elég a trón elnyeréséhez –, hiszen már több tanulmányunkban megtettük ezt korábban.⁴¹ Ehelyütt csak a modernizáció néhány elemét igyekszünk felvillantani belőle.

Mindenekelőtt fontos megjegyezni, hogy a mű a megújított orosz nyelven íródott, és az új polgári ábécével nyomtatták ki 1200 példányban, ami a korabeli orosz viszonylatban nagyszabású kiadásnak számított (de készült belőle az egyházi szláv ábécével is korlátozott számú példány).⁴² Az ideológia modern vonatkozását tartalmi szempontból a *racionalizmus* adja. Az uralkodó hatalmának alapja ugyanis a mű szerint a nép és annak első uralkodója közt létrejött szerződés (tehát a „társadalmi szerződés” azon változata, amely „eredeti szerződés” néven ismert a szakirodalomban). Igaz ugyan, hogy a szerző értelmezésében az emberek akaratát ezen (eredeti) szerződés megkötésekor az isteni Gondviselés mozgatta (amivel végső soron Prokopovics a hatalom követlen isteni eredeztetését igyekszik bizonyítani), és az is kétségtelen, hogy a Bibliából idéz a legtöbbet a mű.⁴³ Cracraft azonban felhívja a figyelmet arra, hogy maguk a bibliai passzusok egészen más kontextusban szerepelnek a műben, mint korábban: itt ugyanis „*érvek és példák*” a korlátlan uralkodói hatalom alátámasztására!⁴⁴ Ellenben a moszkvai ideológia írásaiban a bibliai passzusok még egyszerűen *önmagukban álló tekintélyek*, mindenféle értelmezés nélkül, míg e helyütt a hangsúly azon van, hogy a bibliai tanítás *nem áll ellentétben a racionális érvekkel!* Cracraft nem hoz ugyan konkrét példát, de az elmondottak érzékeltetésére álljon itt egy olyan konkrét példa Prokopovicstól, amely jól rávilágít a mű megírásának apropójára is. Arra, hogy egy atyának joga van bárkit megtenni örökösének, és nem köti őt például az elsőszülöttség, nem csak *a józan ész vagy a római jog* (amit szinten idéz) jogositja fel az atyát az írás szerint.⁴⁵ Ezt bibliai példával is alátámasztja, mégpedig Izsák fiainak, Ézsauanak és Jákobnak az esetével, ahol is Jákob lett az örökös bátyjával szemben.⁴⁶ Ha pedig az egyszerű atyának joga van kijelölni örökösét, akkor hogy ne lenne a *szuverén uralkodónak* – vonja le a racionális következtetést a mű.⁴⁷

A fogalmi újítás egyik legjobb bizonyítéka ugyanis magának a *szuverenitásnak* a használata. A *szuverenitást* Prokopovics a *velicsesztvo* (felség) szóval fordítja oroszra, rámutatva, hogy ez a terminus ugyanaz, mint egyes nyugati nyelvekben a *majesztat*, *majesztjet*.⁴⁸ Valóban, maga Bodin is az általa alkotott francia *souveraineté* terminust a *maiestas* szóval adta vissza latinul. A „*majesztat* vagy *velicsesztvo* szóval” Prokopovics szerint „csakis a *legfelső hatalmakat* illetik, és nemcsak ezek igen magas méltóságát jelenti, melynél Isten után nincs nagyobb a világon, hanem a törvényhozás végérvényes hatalmát, a végső ítéletozatal hatalmát, a megkérdőjelezhetetlen parancs kiadásának hatalmát, olyan hatalmat, amely azonban semmiféle törvénynek nincs alávetve. Így írják le a legjelesebb jogtudósok a *szuverenitást*.”⁴⁹

Mindjárt szögezzük le e definíció után azt, hogy Prokopovics nem ugyanazt értette *szuverenitás* alatt, mint a nyugati politikai gondolkodás. Annak ellenére, hogy kifejezetten Hugo Grotiusra hivatkozott.⁵⁰ Prokopovics ugyanis tulajdonképpen a korlátlan hatalommal azonosítja a *szuverenitást!* Grotius szerint a *szuverén hatalom* valóban nem esik más hatalma alá, de ez nem jelent egyben jogilag teljesen korlátlan hatalmat. Vegyük szemügyre, mit is írt Prokopovics! *Nála a szuverén hatalom nemcsak más hatalomnak, de semmiféle törvénynek sincs alávetve.* Igaz ugyan, hogy ezután némiképp visszakozik, és azt írja, hogy az isteni és a természeti törvények kivételek, viszont így folytatja az uralkodó hatalmáról nyilatkozva: „az emberi törvényeknek azonban, még ha jók is, és olyanok, amelyek a *közjót* szolgálják, nincs alávetve”.⁵¹ Az ilyen hatalommal bíró uralkodót pedig, többek közt, a *samogyerzsavnij goszudar*

névvel illeti.⁵² A 18. században már a *szamogyerzsec* fejezte ki a jogilag korlátlan hatalmat.

A közjó tehát Prokopovicsnál nem áll az uralkodói akarat felett, hanem éppen fordítva, annak függvénye.⁵³ Ez pedig nemcsak arra világít rá, amit a későbbiekben igyekezünk bizonyítani, hogy az autokrácia nem szorult rá semmiféle világi igazolásra, hanem arra is, hogy Prokopovics esetében a közjó nem azonos a közjó nyugati értelemben vett felfogásával, és illetéknéppen ellentétes a joguralom szemléletével is. A joguralom korabeli felfogása szerint ugyanis „*a hatalmat egy normatív rendszerrel összhangban kell gyakorolni, melynek célja a közjó. E rendszerben a pozitív, ember által alkotott jog egy olyan réteget jelent, amit egyfelől az Isten által adott jog és a természetjog imperatívuszai, másfelől a közösség szokásai kötnek és szabnak meg.*”⁵⁴ A közjó azonban Prokopovicsnál igazából nem cél, a szokásokról pedig már korábban láthattuk, hogy mit írt: ezek megváltoztatásában is szabad kezet kap a *szuverén*, aki az ő értelmezésében nemcsak a *legfőbb*, hanem egyben *korlátlan* hatalommal bíró uralkodó, mivel mindent megparancsolhat tetszése szerint!

További újítás Prokopovicsnál, hogy egyértelműen Európa a viszonyítási pont az uralkodói hatalom taglalásakor: tehát nem az orosz cári (császári) hatalom különlegességét, egyedi voltát, annak ortodox jellegét akarja bizonyítani, hanem általános premisszákból igyekszik levezetni azt, és elhelyezni az orosz monarchiát az európai kormányzati rendszerek közt.⁵⁵ Cracraft szerint a mű – bár távolról sem eredeti és konzekvens alkotás – összességében „modern” szemléletet tükröz.⁵⁶ Ugyanakkor magának az autokráciának a rövid jogi definíciója hiányzik a műből, bár a péteri törvényhozásban másutt vannak ilyen jellegű megfogalmazások. Ezek közül is a legfontosabb az ugyancsak Feofán Prokopovics által készített 1721-es *Egyházszabályzatban* található. E formula aztán az uralkodói hatalom későbbi jogi megfogalmazásaira (1832, 1906) is erős hatást gyakorolt.⁵⁷

Az autokrácia definíciója

Az *autokrácia* olyan tekintélyt (és politikai berendezkedést) jelent, amely *mentes a jogi-intézményes* (például rendi gyűlés/parlament, egyház és más korporációk) és a *jogi-alkotmányos korlátoktól* (például privilégiumok, fundamentális törvények, természetjog, koronázási eskü, szerződéses charták), valamint a társadalmi kontroll, azaz a *közvélemény ítélete alól*. A megkérdőjelezhetetlen tekintély forrása pedig, melynek felhatalmazásából az uralkodó a hatalmát bírja, nem egyszerűen az isteni szentesítés, hanem maga az *isteni akarat*.⁵⁸ Az „*isteni törvényekről*” persze elismerték a cárok is, hogy azok felettük állnak, de csak abban a formában, ahogy azokat ők maguk értelmezték! Amint azt D. S. Mirsky megfogalmazta: „*Istennel és az isteni törvényekkel szemben fennálló kötelezettségének egyedüli bírója maga a cár volt.*”⁵⁹

Ilyen jogi-intézményes megközelítésből azonban csak Pétertől kezdve értelmezték az orosz uralkodók hatalmát, korábban, amint arra rámutattunk, egy ilyen jogi értelmezési keret idegen volt az orosz szerzők számára. Éppen ezért ezen a ponton érdemes bevezetni S. E. Finer koncepcióját az uralkodói hatalom korlátairól. Finer szerint a kormányzat korlátai „szubsztantív”, valamint „procedurális” korlátozások lehetnek.⁶⁰ A szerző „szubsztantív” korlátozásnak tartja a *vallási korlátokat*, a *hagyományt*, valamint a *törvényeket* (és persze ezek kombinációját).⁶¹ E korlátok Finer értelmezésében „a legitimitáció három alapját” jelentik, ami tulajdonképpen nem más, mint a legitimitáció fajtáinak (tradicionális, racionális [értsd: jogi], karizmatikus) Max

Weber által bevezetett felosztása, mint ahogy az is tőle származó gondolat, miszerint az uralkodók hatalma „a gyakorlatban többnyire mindhárom keverékén” nyugodott.⁶² Ez a koncepció jó lehetőséget kínál az autokrácia Péter előtti és utáni értelmezésére, továbbá az abszolút és az autokratikus hatalom összehasonlítására is. Természetesen procedurális, azaz külső jogi-intézményes korlát sem az autokrácia, sem az abszolutizmus esetében nem jöhet szóba.

Az autokrácia Péter előtt sem jelentette azt, hogy ne lettek volna *normatívák* az uralkodóval szemben: ezek azonban a hagyomány követésén (po sztarinye) túl nem jogi, hanem *valláserkölcsei* természetűek voltak, s nem is célszerű korlátoknak nevezni azokat, hanem inkább *elvárásoknak!* Amolyan „*viselkedési szabályoknak*” vagy *követendő eszményeknek* tekinthetők, amelyek azonban sohasem öltöttek „formalizált jogi” jelleget.⁶³ Ezek a valláserkölcsei elvárások nem a létező jogok tiszteletben tartását célzó szerződésben, koronázási esküben vagy koronázási hitlevélben fejeződtek ki (ezek ugyanis nem léteztek), hanem leginkább *egyházi intelmekben* (legyen a cár könyöröltes, tartsa meg az ortodoxia előírásait és védelmezze a hitet, kerülje a hét fő bűnt stb.) valamint publikus rituálékban,⁶⁴ amelyek a cár karizmatikus vezető szerepét, sőt küldetését fejezték ki. *A jogi legitimitáció és a szubsztantív jogi korlát fogalma tehát hiányzott.*⁶⁵ Péter behozta ugyan a legitimitációba a jogi fogalmakat (például szuverenitást), de amint láthattuk, *a joguralom elve nélkül*, közben pedig tudatosan és nyíltan felrúgta a hagyományt!⁶⁶

Az autokrácia terminus, melynek orosz megfelelője a *szamogyerzsavije*, a 19. században jött használatba az orosz politikai berendezkedés megjelölésére Európában. N. Riasanovsky szerint a 19. századi Oroszországban az autokrácia „tömör jogi megfogalmazásai általában két dolgot tartalmaztak”: az egyik az orosz császár „hatalmának abszolút jellege” volt,⁶⁷ a másik pedig a „császár és az Isten közti kapocs, mint-hogy végső soron Isten biztosította az alapot” a cári hatalom számára.⁶⁸ A jogi vonatkozású *abszolút* jelzőt azonban Oroszországban nem úgy értelmezték, mint a nyugati abszolutizmus elméletében, ahol is azt jelentette, hogy az uralkodó a *pozitív jog felett állt, de alárendelődött az isteni törvényeknek, a természetjognak, sőt a fundamentális, azaz alaptörvényeknek*⁶⁹ – tehát az abszolút hatalom és a joguralom elve egymást feltételező dolgok voltak.

Az oroszok számára viszont az abszolút vagy szuverén hatalom valóban *mindenféle jogi korláttól való mentességet jelentett*. Ennek pedig egyértelmű következménye volt az, hogy *nem létezett a joguralom, az alkotmányosság eszméje!* Anyiszimovval egyetértve úgy véljük, hogy „sem Péter, sem utódai nem tudták az uralkodói hatalmat soha olyan jogi keretek közé ágyazni”, amelyek „világos törvények sorával”, azaz („ahogy a 19. század elején írták”) „megváltoztathatatlan alaptörvényekkel” gátat szabtak volna az uralkodói akaratnak.⁷⁰ Ennek legjobb bizonyítéka a szerző szerint éppen a trónöröklésről szóló 1722-es rendelet volt!⁷¹

Az autokrácia és az alkotmány tehát elvileg összeegyeztethetetlen fogalmak voltak! Ezt azért kell hangsúlyozni, mert az autokrácia nem zárja ki, hogy az uralkodó informálisan bevonjon másokat döntéseinek meghozatalába, azaz hogy ne tanácskozná közeli embereivel (az ún. *bojárduma* kérdése)⁷², vagy akár a társadalom szélesebb rétegeiből kikerülő küldöttekkel (az ún. *zemszkij szobor*, tehát az országos tanácskozó gyűlés problematikája), mint például a 16–17. században, de a döntések nem kötelezik az uralkodót, a *tanácsadás* pedig pusztán *kötelezettség, nem pedig jog* az abban résztvevők számára. Így volt ez azután is, hogy az autokráciának jogi definíciót igyekeztek adni, sőt még az 1906-os Állami Duma esetében is.

Államjogi megfogalmazások

Az autokrácia tipikusan államjogi definíciója meglehetősen későn jelent meg. Az első ilyen definíciót az 1832-es alaptörvényben találhatjuk meg: „Az *Összorosz Császár autokratikus (szamogyerzsavnij) és korlátlan (nyeogranyicsennij) uralkodó (goszudar). Az ő legfelső hatalmának való engedelmisséget, nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is, maga Isten parancsolja.*”⁷³ E definíció érdekessége, hogy alapjául Nagy Péter Egyházsabályzatának (1721) egyik részlete szolgált, amit azonban 1832-ben láthatóan kibővítettek: mind a jogi, mind a teokratikus elem tekintetében! Az 1721-es formula a következő volt: „Az *uralkodók hatalma szuverén/autokratikus (Monarhov vlaszty jeszty szamogyerzsavnaja), melynek az engedelmisséget, a lelkiismeret okán, maga Isten parancsolja.*”⁷⁴

Maga a tény, hogy az 1832-es definíció Péter szabályozását vette alapul, ez utóbbi újszerűségét mutatja, de éppen az előfordulás helye, az egyházra vonatkozó rendelkezések közt való szerepeltetése miatt nem tekinthető valóban az államberendezkedés önálló jogi megfogalmazásának. Az 1832-es formula ellenben expressis verbis a *birodalom politikai berendezkedését érintő alaptörvény* volt, s ennek további passzusa azt is leszögezte, hogy mindhárom hatalmi ág az uralkodó kezében összpontosul, azaz *nem létezik hatalommegosztás!* Így pedig értelemszerűen mind az autokratikus, mind a korlátlan jelző a jogilag és intézményesen korlátlan hatalomra vonatkozott. A *nyeogranyicsennij* jelző pedig valószínűleg azzal a céllal került be a megfogalmazásba, hogy egyértelművé tegye a *vele szinonim autokratikus* jelző jelentését.⁷⁵

Paradox módon éppen azt szögezte le az alaptörvény Oroszországban, hogy korlátlan az uralkodó hatalma! Ezt a korlátlan hatalmat kellett az uralkodónak tiszteletben tartania. Egyértelmű tehát, hogy a 19. században az *alaptörvények*, melyeket a *koronai jogok, politikai eszközök* kifejezésekkel jelöltek, mást jelentettek a cári hatalom számára, mint Nyugaton: e két terminus elsődlegesen a fennálló rend jelölésére szolgált, azaz „*nem az írott alkotmányt értették alatta*”, s alapjában véve ez maradt a jelentésük a század második felében is, immár *osznovnije zakoni* formában.⁷⁶ Ezt fontos tudni az 1906-os alaptörvények megértéséhez és az alkotmányos monarchia – autokrácia vita értelmezéséhez!

Amikor ugyanis 1906-ban II. Miklós az 1905-ös forradalom hatására kényszer hatására nem „alkotmányt”, hanem pontos megfogalmazással élve új „*állami alaptörvényeket*” adott az országnak, az alaptörvények szövegéből elhagyták a *nyeogranyicsennij* szót, de megmaradt a *szamogyerzsavnij* jelző: „Az *Összorosz Császárt illeti meg a Legfelső Autokratikus /Szuverén(?) (Viszocsajsaja Szamogyerzsavnaja) hatalom. Az Ő hatalmának való engedelmisséget, nemcsak félelemből, hanem a lelkiismeret okán is, Maga Isten parancsolja.*”⁷⁷

Ez ambivalens helyzetet teremtett, mivel a *szamogyerzsavnij* jelentette akkor már majdnem két évszázada a jogilag korlátlan hatalmat. Nem véletlen, hogy 1906 áprilisában II. Miklós rengeteg táviratot kapott a konzervatív monarchista köröktől, hogy semmiképp ne engedje kitörölni a *szamogyerzsavnij* jelzőt az alaptörvények új változatából.⁷⁸ Most azonban e jelzőt *hallgatólagosan* összeegyeztethetőnek tartották az alaptörvényekben létrehozott jogi-intézményes korlátozásokkal, mégpedig olyan indoklással, hogy a jelző nem a cárnak az alattvalókkal szembeni hatalmára, hanem a szuverenitás külső aspektusára utal. Ez a jelentésaspektus kétségtelenül benne foglaltott a *szamogyerzsavnij* jelzőben: a *szamogyerzsec* eredeti jelentése a 15. század végén

éppen az uralkodó külső függetlenségét volt hivatott kifejezni, olyan uralkodót jelentett, aki hatalmát nem más uralkodótól, hanem közvetlenül Istentől kapja.⁷⁹ Csakhogy a 18. századtól, különösen az 1730-as kísérlet kudarca nyomán, mely Anna cárnő hatalmát igyekezett volna korlátozni, egyértelműen belső tartalommal bírt az oroszok számára! Amikor ugyanis végül Anna összetépte a hatalmát korlátozó pontokat tartalmazó dokumentumot, mindjárt ki is adta „az ösöktől régtől fogva birtokolt *korlátlan hatalom (szamogyerzsavszto)*” helyreállításról szóló kiáltványát.⁸⁰

A forradalom által kikényszerített 1905. októberi manifesztum tehát nem tett említést *alkotmányról*, és nem véletlenül hiányzott belőle ez a Miklós által „gyűlölt szó”.⁸¹ R. McKean szerint 1906-ban pedig „egy ki nem mondott kompromisszum jött létre” azáltal, hogy Miklós elfogadta a korlátlan (nyeogranyicsennij) jelzőről való lemondást, viszont az 1906-os alaptörvényeket nem nevezték alkotmánynak (konsztyitucija), mivel ez „veszélyes nyugati felhangokkal bírt”.⁸² Később is kerültek az új alaptörvények alkotmányként való említését, mert Miklós úgy gondolta, hogy bármikor semmissé teheti a kényszer hatására tett engedményeket.⁸³ Egyetértünk J. Goodinggal, hogy a *Viszocsajsaja Szamogyerzsavnaja Vlaszty* kifejezés miatt valóban nem is létezhetett alkotmány.⁸⁴ Az így létrejött berendezkedést végül a dodonai „*megújított államstruktúra*” elnevezéssel illették!⁸⁵

Ezek a fejlemények bizonytalanná tették az alaptörvény jogi státusát, amit még az is tetőzött, hogy az alaptörvényeket azelőtt kiadták, hogy a Duma összeült volna, „nehogy az új törvényhozás alkotmányozó funkciókat követeljen magának”.⁸⁶ Valóban, a kialakult jogi helyzet és maga az alaptörvény is „a rendezetlenség és zavar gyermeke volt”.⁸⁷ Ez is az oka annak, hogy A. N. Medusevszkij szerint az alaptörvények értelmezése során – amint azt a szakirodalom is mutatja – akár teljesen ellentétes következtetések is levonhatók az alkotmányosság kérdését vizsgálva.⁸⁸ Az 1906-os alaptörvények megítélését – és részben a politikai rendszer működését – célszerű egyrészt az orosz történelem, másrészt a kortárs európai viszonyok perspektívájából elvégezni, kiemelve egy-egy szerzőt a könyvtárnyi szakirodalomból.

J. Morison szerint a Duma mint „választott törvényhozói testület” volt a „legfőbb újdonság” (még akkor is, ha csak a törvényhozás alsóházaként funkcionált az Államtanács mellett, továbbá az uralkodói vétó ellenére), mert potenciálisan rendelkezett azzal a lehetőséggel, hogy „az új politikai rendszer hajtóerejévé fejlődjön, és egy új és valóban alkotmányos struktúra alapjává nője ki magát”.⁸⁹ Morison ugyanakkor a Dumát olyan képződménynek tartja, amely alig rendelkezett társadalmi gyökerekkel.⁹⁰ Azaz inkább egy „politikai zárvány” volt az orosz politikai kultúra egészén belül. Még akkor is, ha a Duma „nem a semmiből jött”, mert létrehozása elképzelhetetlen lett volna a *zemsztvoreform* nélkül.⁹¹ Az orosz politikai gondolkodás és politikai tradíció domináns vonulata azonban az autokrácia volt, szemben a nyugati kultúrkörrel, ahol viszont a hatalom jogi és intézményes korlátozása volt az alapkérdés.⁹²

Az 1906-os alaptörvény szövegének és az új államstruktúra működésének európai összehasonlító vizsgálata alapján R. McKean arra a következtetésre jutott, hogy legalábbis 1911-ig (Sztolipin haláláig) Oroszország alkotmányos monarchiának tekinthető, mivel eddig II. Miklós kénytelen-kelletlen nem tett lépéseket a korlátlan hatalom visszaállításának irányába.⁹³ Igaz, ezen furcsa alkotmányos rendszer „legfőbb vonása” a definíció hiánya volt,⁹⁴ ami megint csak a kontinuitást erősíti!

Medusevszkij megítélése azonban sokkal szigorúbb az alaptörvények és a rendszer jellegét illetően: „A monarchikus hatalom a magja a politikai rendszernek, és az uralkodó ténylegesen kívül áll a társadalmi és jogi kontroll rendszerén.”⁹⁵ Ugyanis

nemcsak általában véve a törvényhozásban volt döntő az uralkodó szerepe, azaz őt illette meg a kezdeményezés és a vétő joga, hanem a törvények felülvizsgálata is az ő jogköre volt, sőt a fundamentális törvények megváltoztatásának kezdeményezése is kizárólag csak tőle jöhetett!⁹⁶ Ennélfogva pedig a választott képviseleti testületekre (Duma, az Államtanács egy része) „még elvileg sem lehet úgy tekinteni, hogy azok alkotmányos módon korlátozták volna az autokráciát”: inkább „törvényhozói tanácsadó testületek voltak az uralkodó alatt, valamint egyúttal bizonyos nyilvános kontrollt gyakoroltak a hatalom felett”.⁹⁷

Ugyanis ahogy azt A. M. Jakovlev orosz alkotmányjogász szemmel megfogalmazta, a *szamogyerszavije* (amit a magunk részéről nem egyeduralomnak, hanem *saját jogon alapuló uralomnak* fordítunk: szam: „saját maga”, gyerszava „kormányzás”, „uralom”) már etimológiailag is olyan „önmagába visszatérő” (self-perpetuating) uralmat jelentett, amely „nem szorult »külső« igazolásra”: ugyanis „bárki, aki a trónon ül”, „kezében tartja az állam minden hatalmát”.⁹⁸ Jakovlev szerint „a szó nemcsak arra utal, hogy az *állam én vagyok*,⁹⁹ hanem egyben arra is, hogy »Én tartom kezemben az államot, minden államhatalom teljességgel az én rendelkezésem alatt áll, és az én hatalmam ennélfogva *nem lehet korlátozott és nem is igényel igazolást*«. ”¹⁰⁰ Ugyanezt a gondolatot fejezi ki lakonikusabban Z. P. Shakibi: „Az autokrácia hivatalos koncepciója azt hangsúlyozta, hogy minden politikai hatalom és legitimitáció az autokratától ered, aki Isten helytartója a földön, és csakis neki felelős.”¹⁰¹ (Pétertől kezdve ez a jogi-alkotmányos megközelítés teljességgel alkalmazható.)

Az autokrácia tehát nem engedhette meg, illetve fogalmilag kizárta az uralkodótól valóban független intézmények és egy valóságos alkotmány létét: ezért az 1906 utáni időszakot inkább „politikai”, mint „alkotmányos” kísérletnek nevezhetjük. Egyúttal pedig megakadályozta a modern államfogalom érvényesülését is: azaz egy olyan közhatalom fogalmát, amely *független* mind az uralkodótól, mind az alattvalóktól, és egyben *felettük* állva a legfőbb hatalmat képviseli egy adott politikai egység területén.

Ebben rejlett az oka annak, hogy a domináns szemlélet az állammal kapcsolatban a 19. században is az maradt, amit Dixon így fogalmazott meg: „Az államot nem saját jogán létező politikai szereplőként fogták fel, amely iránt az összes alattvaló állampolgári hűséggel tartozott, és amelyet az uralkodónak kötelessége volt fenntartani, hanem inkább olyan dologként, mely maga is a cár uralma alatt állt; az állam az »ő« állama volt, amit úgy használt, ahogy az neki tetszett, amit fenntartott azért, hogy fenntartsa saját pozícióját”.¹⁰² Ez pedig, amint láthattuk, teljességgel összhangban volt az uralkodó autokrataként való felfogásával.

Ha tehát mindezek után az 1832-es (illetve az 1906-os) definíciót összevetjük azzal, ahogy IV. Iván fogalmazta meg hatalmának lényegét, akkor láthatjuk a változást, de ami még lényegesebb, a kontinuitás is szembeötlő: 1) A legfelső hatalom megfogalmazás (lásd például már Prokopovicsnál) a *nyugati szuverenitás fogalmának beszűrődését*, de nem annak eredeti jelentésében történő átvételét jelzi. Ez a tény, valamint maga a szabályozás alaptörvény jellege (és a hatalomra vonatkozó további megfogalmazások, például az uralkodó kezében van a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom) amellet, hogy a jogi-intézményes vizsgálati szempont hasznossága melletti érvek, egyben a *modernizáció jegyei* is. 2) Ugyanakkor a kontinuitást képviseli viszont egyrészt a lakonikus tömörség, másrészt az azonos tartalom: *az isteni felhatalmazás alapján bírt korlátlan hatalom*. 1832-ben azonban már nem a *goszudar*, hanem a *szamogyerzsec* titulus fejezte ki a korlátlan hatalmat!

Nos, ami az 1906-os alaptörvényt illeti, itt sincs hivatkozás, mégpedig szándékosan, a népakaratra,¹⁰³ azaz mintegy külső tényezőre, hanem ez is az isteni felhatalmazást emeli ki, amely viszont nem külső tényező, hanem éppen a belső lényege volt az autokráciának. „A cár szíve Isten/az Úr kezében van” elv ugyanis a 19. században is érvényben volt a cár autokratikus hatalmát alátámasztandó. Mind az 1832-es definíció, mind az 1906-os megfogalmazás világosan mutatja azt, amit Florenszkij úgy fogalmazott meg, hogy az oroszok számára olyan par excellence politikai fogalmak is, mint az autokrácia *nem jogi, hanem vallási fogalomként* jelentkeztek: a cár korlátlan hatalma „Isten által megjelenített tény” volt, amelynek létezése „az isteni kegyelemben, nem pedig az emberi feltételekhez való kötöttségben” gyökerezett.¹⁰⁴ A tradíció és modernizáció viszonyából nézve ez mindenképpen olyan lényegi vonás, amely a döntő hatást gyakorolt a politikai modernizáció oroszországi kimenetelére.

Talán nem anakronisztikus végül egy analógiát hozni, amely jól rávilágít a dolgok mélystruktúrájára és a szubsztantív korlátok közt a jog jelentőségére Anglia, illetve Oroszország esetében. Már csak azért is, mert Miljukov és hívei az 1906-os Dumát szerették volna az angol parlament alsóházához hasonló intézménnyé tenni. Amikor I. Jakab angol király 1610-ben megkérdezte Coke főbíró, hogy ki áll felette, akkor ő azt válaszolta az uralkodónak: „A király nincs senki embernek alávetve, de alá van rendelve Istennek és a jognak.” Még többet mond talán az, hogy az a gondolat már egy 13. századi angol jogkönyvben megjelent – hogy aztán a 17. században reneszánszát élje¹⁰⁵ –, amit Bracton nevéhez szokás kötni: „A király Isten és a törvény alatt áll, mert a törvény az, ami őt királlyá teszi (*lex facit regem*).”¹⁰⁶

Ehhez igen hasonló, de nem ilyen lakonikus megfogalmazással találkozunk Szperanszkijnál a 19. század első felében, aki Oroszország egyik legkiválóbb elméje volt az államjog terén. I. Miklós legidősebb fiának, Sándornak (a későbbi nagy reformer II. Sándornak) így próbálta megvilágítani a jog és az uralkodó viszonyát: bár az uralkodó „legfelső hatalmát semmilyen más hatalom nem korlátozhatja”, sem a birodalmon belül, sem azon kívül, az „uralkodói szó visszavonhatatlan és szent” a szerződések és törvények terén. „A törvényeknek pedig, így az autokrata által hozott törvényeknek is az igazságon kell alapulniuk (...), mert ahol az igazság véget ér, ott a törvények is véget érnek, és a despotizmus kezdődik.”¹⁰⁷ Az autokrata pedig „bár emberi ítélkezés alá nem esik, mégis alá van vetve a lelkiismeret, valamint Isten ítéletének”.¹⁰⁸

Szperanszkij ugyanazt mondta ki tehát, persze burkoltabban, mint korábban a skolasztika, hogy az emberi törvényeknek a *természetjogon (lex naturalis)*, azaz a *józan ész*en, az *igazság(osság)* elvén kell alapulniuk, különben nem is törvények! A természetjog pedig a nyugati *joguralom (rule of law)* elvének legfontosabb forrása volt. A 19. század alaphangját azonban nem Szperanszkij adta meg Oroszországban a jog és az uralkodó viszonyáról, hanem sokkal inkább Karamzin, I. Sándor udvari történetírója, aki ezt mondta Sándor cárnak: „Uram, Ön túllépi hatalma korlátait... Ön mindent megtehet, de nem korlátozhatja hatalmát a jog által!”¹⁰⁹

Jegyzetek

¹ Készült az MTA–ELTE Történeti Ruszisztikai Kutatócsoport műhelyében a 2006TK1194 sz. projekt keretében. Itt szeretnénk egyúttal köszönetet mondani az edinburgh-i Institute for Advanced Studies in the Humanities-nek, melynek ösztöndíja idején az írás született, valamint az említett kutatócsoport keretében a tanulmányról lefolytatott műhelyvita hozzászólóinak, különösképpen Filippov Szergejnek és Szili Sándornak. Észrevételeik egy részét, a koncepció változatlan fenntartása mellett, figyelembe vettük a szöveg átdolgozásakor.

- ² Erre vonatkozóan lásd például M. Perrie bevezetőjét a Cambridge History of Russia I. kötetében. *Perrie M.* (ed.): *The Cambridge History of Russia*. Cambridge, 2006. vol. I. 1–19.
- ³ *Anyszimov, E. V.*: Goszudarsztvennije preobrazovanija i szamogeryszavije Petra Velikogo. Szentpétervár, 1997.
- ⁴ Teokratikus-eszkatologikus hatalomfelfogáson az uralkodó Isten által történő közvetlen kijelölését és vallási célú küldetését értjük. Az eszkatologikus vonatkozások kérdését röviden lásd a későbbiekben a virágvasárnapi rituálénál.
- ⁵ *Polnoje Szobranije Zakonov Rosszjszkjoj Imperii* vol. 4. no. 1910.
- ⁶ A mű fontosabb részleteinek magyar fordítását lásd *Kiss G.–Radó B.–Sashalmi E.*: *Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény az abszolutizmus elméletének tanulmányozáshoz*. Budapest, 2006. 113–138.
- ⁷ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 135.
- ⁸ *Dixon, S.*: *The Modernisation of Russia*. Cambridge, 1999. 5. A modernizáció kérdésére a 18. századi Oroszországban legújabbán lásd *Kamenszkij, A. B.*: *Ot Petra do Pavla. Reformi v Rossziji XVIII veka. Opiti celosznogno analiza*. Moszkva, 2001.
- ⁹ *Dixon*: i. m. 7.
- ¹⁰ *Confino, M.*: Traditions, Old and New: Aspects of Protest and Dissent in Modern Russia. In: *Eisenstadt, N. S.* (ed): *Patterns of Modernity*. London, 1987. vol. II. 17.
- ¹¹ *Medusevskij, A. N.*: Gyemokratija i avtoritarizm: rosszjszkij konsztyitucionalizm v szravnyityelnoj perszpektyive. Moszkva, 1998. 452.
- ¹² Gapon petíciójának gondolati hátterére lásd: *Sashalmi E.*: A „jó cár” eszméje a Romanovok alatt, 1613–1905. In: *Csibi N.–Miszler T.* (szerk.): *Orosz arcképcsarnok. Kelet-Európa és Balkán Tanulmányok 3.* Pécs, 2004. 37–39.
- ¹³ *Cracraft, J.*: *The Petrine Revolution in Russian Culture*. Cambridge, Mass., 2004. 20.
- ¹⁴ *Cracraft*: i. m. 19–20.
- ¹⁵ *Cracraft*: i. m. 19., 23.
- ¹⁶ *Poe, M. T.*: *A People Born to Slavery. Russia in Early Modern European Ethnography 1476–1748*. Ithaca, 2000. 215., 224.
- ¹⁷ *Miljukov, P.*: *Russia and its Crisis*. New York, 1962. 400.
- ¹⁸ *Puskarev, L. N.*: Bogoizbrannoszty monarha i mentalityeteye russzkijh pridvornih gyejatyelej rubezsa novogo vremenyi. In: *Car i Carsztvo v russzkom obszseszstvennom szoznanyiji*. Moszkva, 1999. 68. A goszudar titulus ezen jelentésére lásd *Sashalmi E.*: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap. A 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia főbb jellemzői és tipológiája. In: *Aetas*, 1998/1. 49–50.
- ¹⁹ E kérdésre összefoglaló jellelgel lásd *Sashalmi*: i. m. (1998), illetve *Sashalmi E.*: Tulajdonosi dinaszticizmus és államfoglalom a 17. századi Oroszországban. In: *Századok*, 2004/4. 893–919.
- ²⁰ *Rowland, D.*: The Problem of Advice in Muscovite Tales about the Time of Troubles. In: *Russian History/Histoire Russe*, 1979/2. 264.
- ²¹ *Rowland*: i. m. 278–279.
- ²² *Basile, G. M.*: Power and Words of Power. Political, Juridical and Religious Vocabulary in Some Ideological Documents in 16th-Century Russia. In: *Forschungen zur Osteuropäischen Geschichte*, 1995. 78.
- ²³ *Zizikin, M.*: Carszkaja vlaszty i zakon o presztonaszlegyjji v Rossziji. Szófia, 1924. 67.
- ²⁴ Filippov Szergej közlése.
- ²⁵ *Sevčenko, I.*: A Neglected Byzantine Sources of Muscovite Political Ideology. In: *Harvard Slavic Studies*, 1954. 162.
- ²⁶ *Dixon*: i. m. 190.
- ²⁷ *Sashalmi E.*: „A cár akarata törvény.” Az abszolutizmus és az uralkodói akarat a péteri ideológiában. In: *Századok*, 2001/6. 1413–1431. (A továbbiakban *Sashalmi* 2001a.) *Sashalmi E.*: Az uralkodói hatalom új ideológiája Nagy Péter alatt. In: *Újváry Zs.* (szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló*. Piliscsaba, 2001. 100–138. (A továbbiakban *Sashalmi* 2001b.)
- ²⁸ Lásd *Sashalmi*: i. m. (2001a) 1425–1431. és *Sashalmi*: i. m. (2004) 916–919.
- ²⁹ *Cracraft*: i. m. 24. Filippov Szergej megkérdőjelezi *Cracraft* ezen sommás megállapítását.
- ³⁰ Filippov Szergej kommentárja a tanulmány vitájában.
- ³¹ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³² *Cracraft*: i. m. 24.
- ³³ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁴ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁵ *Cracraft*: i. m. 24.
- ³⁶ *Cracraft*: i. m. 261–276.
- ³⁷ *Cracraft*: i. m. 257.

³⁸ *Cracraft*: i. m. 272.

³⁹ *Cracraft*: i. m. 272.

⁴⁰ *Hughes, L.*: *Russia in the Age of Peter the Great*. New Haven, 1998. 298.

⁴¹ Lásd főként *Sashalmi*: i. m. (2001a, 2001b)

⁴² *Cracraft*: i. m. 181.

⁴³ *Cracraft*: i. m. 182.

⁴⁴ *Cracraft*: i. m. 182.

⁴⁵ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 123–124.

⁴⁶ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 125.

⁴⁷ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 125.

⁴⁸ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127.

⁴⁹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127–128.

⁵⁰ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 127.

⁵¹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 128.

⁵² *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. 128.

⁵³ Részletesebben lásd *Sashalmi*: i. m. (2001a)

⁵⁴ *Lloyd, H. A.*: *Constitutionalism*. In: *Burns, J. H. – Goldie, M.* (ed): *The Cambridge History of Political Thought 1450–1700*. Cambridge, 1991. 272.

⁵⁵ *Cracraft*: i. m. 185.

⁵⁶ *Cracraft*: i. m. 184.

⁵⁷ *Szeftel, M.*: *La monarchie absolue dans l'État moscovite et l'Empire russe (fin XV siècle – 1905)*. In: *Szeftel M.*: *Russian Institutions and Culture up to Peter the Great*. London, 1975. X. fejt. 743.

⁵⁸ A definíció a következő szerzők meghatározásainak továbbgondolásán alapul: *Alef, G.*: *The Origins of Autocracy*. Berlin, 1986. 10.; *Hosking, G.*: *Russia and the Russians. A History*. London, 2000. 148.; *Mirsky, D. S.*: *Russia. A Social History*. London, 1931. 139–140.

⁵⁹ *Mirsky*: i. m. 140.

⁶⁰ *Finer, S. E.*: *The History of Government from Earliest Time*. Oxford, 1997. vol. I. 72.

⁶¹ *Finer*: i. m. vol. I. 74.

⁶² *Finer*: i. m. vol. I. 75.

⁶³ *Lukin, P. V.*: *Narodnije predsztavlenija o gosudarsztvennoj vlasztyi*. Moszkva, 2000. 253.

⁶⁴ A teokratikus-eszkatológikus hatalomfelfogás legfontosabb ceremóniája a „virágvasárnapi rituálé” volt, melyet Flier szerint nem annyira Krisztus jeruzsálemi bevonulásának bibliai leírása, hanem a virágvasárnapi ikon inspirált. (Itt tehát megint a képi-teológiai dimenzió! vagyunk!) A ceremónia röviden így írható le: a metropolita/pátriárka egy szárnak álcázott lovon ült női pózban, a cár pedig gyalog vezette a lovat a vallási körmenet egyes állomásaihoz, a fontosabb moszkvai templomokhoz – egyik kezében a gyeplőt, a másikban egy füzfaágat tartva. A cár személye volt az, aki az ikonon ábrázolt jelenetet, a „statikus ikont” „dinamikus ritussá” változtatta. Azt fejezte ki a rítus, hogy a cár az Údvözülés felé vezeti ortodox népét. (*Flier, M. S.*: *Breaking the Code: The Image of the Tsar in the Muscovite Palm Sunday Ritual*. In: *Flier, M. S. – Rowland, D.* (eds): *Medieval Russian Culture*. Berkeley–Los Angeles, 1994. 213–242.) Ez a rituálé éppen Péter alatt szűnt meg, utoljára 1697-ben celebrálták! (A hatalmi ideológia rituálékban történő megjelenítésére legérzékenyebben lásd szintén *Flier, M. S.*: *Political Ideals and Rituals*. In: *CHR I. k.* 387–408.)

⁶⁵ Lásd az autokrácia korábbi definícióját!

⁶⁶ *Sashalmi*: i. m. (2001a)

⁶⁷ *Riasanovsky, N V.*: *A Parting of Ways. Government and the Educated Public in Russia 1801–1855*. Oxford, 1976. 115.

⁶⁸ *Riasanovsky*: i. m. 115. („A Cár szíve az Úr/Isten kezében van.” fejezte ki legjobban ezt a meggyőződést.)

⁶⁹ Ilyen volt például Franciaországban a trónöröklést szabályozó ún. száli törvény, amely a férfi primogenitúra megváltoztathatatlan elvét tartalmazta.

⁷⁰ *Anyiszimov*: i. m. (1999) 389–390.

⁷¹ *Anyiszimov*: i. m. (1999) 389.

⁷² *Hosking, G.*: *The Russian Constitutional Experiment. Government and Duma 1907–1914*. Cambridge, 1973. 8.

⁷³ *Korkunov, N. M.*: *Russzkoje gosudarsztvennoje pravo*. Szentpétervár, 1904. 5. kiadás. 200. Fontos megjegyezni, hogy a definíció második fele a Bibliából származik, Pál apostoltól: „Alá kell tehát magadat vetned neki, nemcsak a megtorlás miatt, hanem a lelkiismeret szerint is.” (Róm. 13. 5.) Magára a szamogyerzsec titulus eredetére és 15–17. századi jelentésváltozására nem kívánunk kitérni, mivel ezt másutt már megtettük. *Sashalmi*: i. m. (1998) 48–49.

⁷⁴ Idézi: *Cracraft*: i. m. 177. Szeftel szerint a vlaszty szamogyerzsavnaja kifejezést Pufendorf *De iure naturae* művének imperium absolutum terminusa inspirálta. *Szeftel*: i. m. 743.

- ⁷⁵ *Korkunov*: i. m. 200.
- ⁷⁶ *Gombos J.*: Finnország története. Szeged, 1994. 45.
- ⁷⁷ *Ugrovatov, A. P. – Tarainin, A. B.* (ed.): *Konsztyitucionnoe pravo v Rosszii*. Novoszibirszk, 2000. 380.
- ⁷⁸ *Hosking*: i. m. (1973) 9.
- ⁷⁹ Erre nézve magyarul lásd: *Sashalmi*: i. m. (1998) 48–49.
- ⁸⁰ *Sashalmi*: i. m. (1998) 49.
- ⁸¹ *Pipes, R.*: Az orosz forradalom története. Bp. 1997. 71.
- ⁸² *McKean, R.*: The Russian Constitutional Monarchy in Comparative Perspective. In: *Brennan–Frame, C.*: Russia and the World in Historical Perspective. London, 2000. 111–112.
- ⁸³ *Pipes*: i. m. 71.
- ⁸⁴ *Gooding, J.*: Constitutional Government in Russia. Problems and Perspectives. In: *Thatcher, I. D.* (ed.): Regime and Society in Twentieth-Century Russia. London, 1999. 68.
- ⁸⁵ *McKean*: i. m. (2000) 112.
- ⁸⁶ *McKean, R.*: Between the Revolutions: Russia 1905–1917. Historical Association, 1998. 12.
- ⁸⁷ *Hosking*: i. m. (1973) 243.
- ⁸⁸ *Medusevskij, A. N.*: Russian Constitutionalism. Historical and Contemporary Development. London, 2006. 125.; *Medusevskij*: i. m. (1998)
- ⁸⁹ *Morison, J.*: A State Duma. A Political Experiment. In: *Geifmann, A.* (ed.): Russia under the Last Tsar. Oxford, 1999. 144.
- ⁹⁰ *Morison*: i. m. 151.
- ⁹¹ *Morison*: i. m. 137.
- ⁹² Lásd erre röviden *Pipes, R.*: Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture. New Haven–London, 2005. 1–26. Az intézményes korlátok eszmei fejlődésére a késő középkortól alapvető: *Vile, M. J.*: Constitutionalism and the Separation of Powers. Oxford, 1967. A középkori „vegyes kormányzat” eszméjétől a modern hatalommegosztásig való eljutás persze több évszázadig tartott, a gondolati mag azonban, ahogy arra Vile rámutatott, mindegyikben közös volt: „Mindkét teória a hatalom korlátozását célozza, azáltal, hogy belső fékeket intézményesít a kormányzaton belül.” *Vile*: i. m. 34.
- ⁹³ *McKean*: i. m. (2000) 118. 124–125.
- ⁹⁴ *McKean*: i. m. (1998) 11.
- ⁹⁵ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125. Vö: az autokrácia általunk adott definíciójával!
- ⁹⁶ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125. A fundamentális törvények az abszolutizmus ideológiájában örökkévaló, megváltoztathatatlan törvények voltak, tehát senki sem kezdeményezhette még a felülvizsgálatukat sem!
- ⁹⁷ *Medusevskij*: i. m. (2006) 125.
- ⁹⁸ *Yakovlev, A. M.*: Striving for Law in a Lawless Land. London–New York, 1996. 20.
- ⁹⁹ *Jakovlev* nem fejt ki ezt a megállapítást, de minden bizonnyal arra gondol, hogy az uralkodó az, aki megszemélyesíti, megtestesíti az államot!
- ¹⁰⁰ *Jakovlev*: i. m. 20. (Kiemelés S. E.)
- ¹⁰¹ *Shakibi, Z. P.*: Central Government. In: *Lieven, D.* (ed.): The Cambridge History of Russia, 1682–1917. Cambridge, 2006. vol. II. 429–448. Hasonlóképpen fogalmaz *J. W. Kipp* és *B. Lincoln*: „Az autokrácia a politikai legitimáció monopóliuma.” *Kipp, J. W. – Lincoln, B.*: Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia. In: *Hamburg, G. H.* (ed.): Imperial Russian History II. 1861–1917. New York–London, 1992. 5.
- ¹⁰² *Dixon*: i. m. 190–191.
- ¹⁰³ *McKean*: i. m. (2000) 111.
- ¹⁰⁴ *Id. Zsivov, V. M. – Uszpenszkij, B. A.*: Car i bog. In: *Uszpenszkij, B. A.* (ed.): Jaziki, kulturni i problemi perevogyimosztyi. Moszkva, 1987. 48.
- ¹⁰⁵ *Nenner, H.*: The Later Stuart Age. In: *Pocock, J. G. A. – Schochet, G. – Schwoerer, L. G.* (eds.): The Varieties of British Political Thought 1500–1800. Cambridge, 1993. 196.
- ¹⁰⁶ *Idézi: Goldsworthy, J.*: The Sovereignty of Parliament. Oxford, 1999. 22.
- ¹⁰⁷ *Kipp–Lincoln*: i. m. 6.
- ¹⁰⁸ *Kipp–Lincoln*: i. m. 6.
- ¹⁰⁹ *Idézi: Verner, A. M.*: The Crisis of Russian Autocracy. Princeton, 1990. 100.

GONDOLATOK AZ INQUISITIO DE THELONEIS RAFFELSTETTENSIS KAPCSÁN

Adatok a Karoling Birodalom keleti irányú szárazföldi áruforgalmának és keleti határainak kérdéséhez

A *Raffelstetteni vámoklevelet* a múltban sokan és sokféle szempontból kutatták, róla könyvtárnyi irodalom született, mégis maradtak a dokumentumban olyan momentumok, amelyeknek vizsgálatával újabb adatokat nyerhetünk a Közép-Duna-medence 9. századi történetével kapcsolatban.¹ E helyen két kérdést szeretnék az *Inquisitio* alapján vizsgálni: az első a Duna-völgyön át kelet felé irányuló, szárazföldi távolsági kereskedelem mibenléte, a második a bajor Ostmark 9. századi politikai-gazdasági határai hollétének problémája.

Az írott forrás: az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis*

Az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* 903 és 906 között, a bajor püspökök, apátok és grófok (*comites*) panaszai nyomán keletkezett, és a Duna mentén elszaporodott illegális vámhelyek felszámolását tűzi ki célul. Noha az irat a Karoling-korszak végére keltezhető, kitűnő fényt vet a 9. századi Duna-völgyi kereskedelem helyzetére, hiszen egy már régóta működő rendszer újraszabályozását szolgálja. Emellett természetesen a „*secundum morem antecessorum regum*”-ra hivatkozik, középkori szokás szerint ezzel legitimálva határozatait.

A szöveg a vámhelyek és -tarifák alapján szakaszokra osztja a Dunát a Passau-erdő utáni Rosdorftól egészen Mauternig, amely eszerint a Karoling Ostmark kereskedelmének utolsó pontja kelet felé.² Rosdorf után a hajók Linznél fizettek hajónként három véka sót, más árucikkek után (megnevezve ezek közül csak a rabszolgák vannak) azonban semmit (1. cap.). A következő vámhelynél azokat a sószállító kocsikat, amelyek átkeltek az Ennsen, az Urlnál egy véka sóval vámolták meg (5. cap.). A traungauai hajók itt vámolás nélkül haladhattak tovább. Az oklevél itt említi a cseheket és a „*de rugis*” érkező szlávokat, akiknek, ha a *Rotalariis*, *Reodariis* területén, vagy bárhol máshol kereskedni akarnak, vámot kell fizetniük az általuk hozott viasz, méz, rabszolgák és lovak után (6. cap.). A *Rotalariis* és *Reodariis* feltehetően a Mühlviertelben folyó Rodl partján lakókat és a Riedmark lakosait jelenti.³ Az ide érkező „*rugiakról*” alább lesz szó. Innen továbbhaladva, elhagyva a Cseh-erdő Dunáig érő nyúlványát, *Eperaespurchig* tilos volt kereskedelem céljából megállni. Itt megint három véka sót adott egy hajó (7. cap.), ugyanúgy, ahogy az *Eperaespurch* után következő utolsó állomásnál is (*Mutarun/Mautern*, „*vel ubicunque tunc temporis salinarium mercatum fuerit constitutum*”). Az innen a „*mercatum Marahorum*” felé továbbhaladók egy aranysolidust fizettek a kilépésnél.

A Linznél, *Eperaespurch*nál és Mauternnél fizetett vámok (egyaránt három véka só hajónként) vásárvámok voltak, a három településen „*mercatum legitimum*” működött. Rosdorfnál ezzel szemben „*conductumot*”, az átmenő forgalomra kivetett vámot kellett leróni.⁴ Az egyes állomásoknál az oklevél mindig külön hangsúlyozza, hogy a saját szükségletre, „*Bawari vel Sclavi istius patriae*” által bonyolított forgalmat tilos vámolni. Emellett jellemző, hogy a belső kereskedelmi forgalmat nem vámolják

erősen, a „morva piac” felé haladó, kilépő hajóktól azonban egy aransolidust szednek be, a visszafelé jövőktől azután megint semmit (7. cap.). Ezáltal a só mint stratégiai fontosságú cikk határokon belül tartását igyekeztek elérni.

Távolsági kereskedők az Ostmark keleti határán

Az *Inquisitio* részletesen tárgyalja az Ostmark területén, a Duna mentén folyó, nagyrészt vízi úton lebonyolított kereskedelmet, vámokat és árucikkeket, emellett szót ejt a kereskedők személyéről is. Az első nyolc szakaszban említett árucikkek közül legnagyobb jelentősége a sónak volt, emellett név szerint emlékezik meg az oklevél a viaszról, lovakról, rabszolgákról. Az ezekkel kereskedő személyeket és az általuk létrejövő forgalmat azonban sehol sem különíti el a belső, bajorok és szlávok által lebonyolított forgalomtól.

Ezzel szemben az utolsó capitulumban külön kitér a távolsági kereskedelemben részt vevő hivatásos kereskedők (*mercatores*) tevékenységének szabályozására: „(9) Kereskedők, azaz zsidók és más kereskedők, bárhonnán jönnek ebből az országból vagy más országokból, fizessék meg a törvényes vámat úgy a rabszolgák, mint más dolgok után is, ahogyan az a korábbi királyok idejében mindig volt.”⁵ Az utolsó szakaszban említett kereskedők bármely vidékről érkeznek, mindenképpen kötelesek *theloneum* – csak velük kapcsolatban említett vámtípus – fizetésére.

Annak ellenére, hogy a helyi és távolsági kereskedelemben részt vevő személyek és javak az okirat beosztása alapján (is) jól elkülöníthetőek, a nyugati szakirodalomban széles körben elterjedt nézet szerint a 6. capitulumban említett „*rugis*” is a távolsági kereskedők közé sorolhatóak, és a ruszokkal – varégokkal – azonosíthatóak. Ennek helyessége azonban több szempontból megkérdőjelezhető.

A kérdéses szakasz szerint „(6) Azok a szlávok pedig, akik a *rugis* vagy a *csehek* közül kereskedés céljából kelnek útra, bárhol kívánnak is kereskedni a Duna partján vagy a *Rotalari*, vagy *Reodari* területén, a *piachelyeken* fizessenek egy *sogma* [málhanyeregnyi] viasz után két *massiolát* [mérőt], mindkettő egy *scotumot* érjen, egy ember terhéből egy *massiolát*, ugyanakkora értékben; ha pedig [valaki] rabszolganőt vagy lovakat akarna eladni, egy rabszolganő után egy *tremisát*, hasonlóképpen egy *csődör* után, férfi rabszolga után egy *saigat*, hasonlóan egy *kanca* után.”⁶

A máig leggyakoribb értelmezés szerint a *rugis* név a rusz/varég kereskedőket jelöli. A „*rugis*” – ’rusz, varég’ azonosítást vallók fő érve, hogy a 10. századi források a varégokat általában *rugis*aknak nevezik.⁷ A korábbi kutatók közül Dopsch,⁸ újabban Prinz⁹ és Verhulst¹⁰ képviselik ezt a nézetet, mások álláspontja szerint a kérdésben nem lehet biztos döntést hozni (Güttenberger),¹¹ megint mások inkább a *rugis* helyi, *csehekkel* szomszédos népességgel való azonosítását tartják valószínűbbnek (Vancsa,¹² Zöllner¹³), vagy éppen kizárják a varégokkal való azonosítás lehetőségét (Schiffmann¹⁴).

A kérdéssel legbehatóbban eddig Erich Zöllner foglalkozott. A kora középkori források többször említik a „*rugis*” népet ezen a területen (a korábbi *Noricum* északi határa), a 7. század után ez azonban már nem lehetett élő elnevezés, noha még a 8. századi Paulus Diaconus is használja *Rugiland*ként, tehát a nevet területre vonatkoztatva. Zöllner szerint éppen a vidék elnevezéseként való továbbélés valószínűsíthető, a szomszédos *Boemia* (a kelta *boiok* után) mintájára. Emellett lehetséges szerinte, hogy az oklevél ténylegesen is a korábban itt élő *rugis* elszlávosodott utódait érti a megnevezésen.¹⁵

Zöllner érvei mellé továbbiak is felsorakoztathatóak. Ha megvizsgáljuk a rugiak és a csehek által behozott cikkeket, feltűnik, hogy ezek jellegzetesen azok az áruk, amelyek a nyugati szláv területekről a Frank Birodalomba érkeznek (viasz, rab-szolga, ló).¹⁶ Értékük nem jogosít fel távolsági kereskedelem meglétének feltételezésére, illetve mivel közelebről, egyszerűbben és olcsóbban is beszerezhetőek voltak, nem valószínű, hogy varég kereskedők elsősorban ilyen javakkal kereskedtek volna.

Felhozható az is, hogy a rugit és a boemanit az irat összevonva kezeli, amely szintén nem vall arra, hogy a rugiak a varég távolsági kereskedőkkel lennének azonosíthatóak, ebben az esetben indokoltabb lenne a „*Judei et ceteri mercatores*”-szel egyszerűen említeni őket. Amennyiben a rugi név távolsági kereskedőket takarna, tőlük is a *mercatores*éval megegyező *theloneumot* kellene beszédni az Ostmark területére lépésükkor,¹⁷ emellett a következetesen nyugat-keleti irányba haladó oklevél feltehetően nem a varég kereskedőket említené először, és csak utána a *boemanit*. A kérdés vitatott volta miatt bizonytalanul, de talán az az érv is felsorakoztatható az előbbieket mellé, hogy a „*Scravi*” megnevezés nem okvetlenül alkalmazható a varégoakra.¹⁸

Rusz kereskedők Duna-völgyi feltűnését az *Inquisitio* kérdéses szöveghelyén kívül más adat nem is valószínűsíti. A nyugat felé induló „normann” kereskedők tevékenysége – írott és régészeti források alapján egyaránt – a tengerpartra és környékére korlátozódott, és a Baltikumban, illetve Skandináviában meg is találhatóak a nyomaik. A tengerpart centrumaiban (Haithabu, Ribe, Starigard/Oldenburg, Wollin, Truso, Birka, Kaupang stb.) jelentős mennyiségű nyugati eredetű tárgy került napvilágra (kerámia, mayeni bazalt örlőkövek, pala, kevesebb ötvöstárgy, ékszer, fegyver, még kevesebb nyugati eredetű érem). A nyugati hatásnak ezeken a területeken a közvetlen importon kívül is vannak nyomaik, úgy az épületek külalakjában, mint a tárgyi kultúrában is.¹⁹

A tengeren át zajló, jól dokumentálható forgalommal szemben a szárazföld belsejében hasonló nyomok hiányoznak: a Karoling Birodalom peremterületein előkerült nyugati jellegű tárgyak nem jutottak el messze keletre, a varég kereskedelem központjaiba. Romlandó, régészeti nyomot nem hagyó nyugati eredetű árucikkekről pedig hallgatnak a források. A varég kereskedelem fő iránya dél és délkelet felé vezetett, délnyugat felé csak a tengerparti területekkel álltak kapcsolatban. A szárazföld belsejében nyomaik hiányoznak.²⁰

Valószínűleg a Duna-völgyi távolsági kereskedelemnek az általános képnek megfelelő csekély jelentőségére utal, hogy a vámoklevél csak utolsó, 9. capitulumában foglalkozik vele. Nem véletlen, hogy a távolsági kereskedelem forrásai közül legnagyobb súlyú a *Formulae Imperiales* részeként fennmaradt *Praeceptum negotiatorum*²¹ és Notker Balbulus elbeszélő műve²² is csak az északon és délen, nagyrészt tengeren, illetve az Alpok hágóin át zajló forgalmat emeli ki. A *Praeceptum negotiatorum* szerint Dorestad és Quentovic mellett az „*ad Clusas*” – a mai Szt. Bernát-hágónál – átvezető utakon nem élvezett senki vámmmentességet.²³ Ennek a kereskedelmi tevékenységnek a következményeként kezdődik a korszakban Velence felemelkedése. A város a keleti árucikkek közvetítőjévé vált, jelentőségét mutatja, hogy 840-ben Lothartól vámmmentességet kap.²⁴ Notker a Földközi-tengeren át szállított javak listáját is ránk örököltette: egyebek mellett fűszerek, selyem, bíbor Tyrosból, textíliák, drágakövek jutottak Velencén, majd az Alpok hágóin keresztül északra.²⁵

Ezzel párhuzamosan vált jelentőssé a balti-tengeri hajózás, ahol szemben az adriai és földközi-tengeri hajózással, a Karoling Birodalom képes volt kiegyensúlyozottabb értékforgalom fenntartására.²⁶ A 9. században ez biztosította a közvetlen kap-

csolatot Kelet-Európa és a közel-keleti, ekkor Szamanida uralom alatt lévő területek felé is. A kereskedelem központjai az Északi- és Balti-tenger partján feküdtek (Quentovic, Dorestad, Altlübeck, Reric stb.), emellett élénk kapcsolat ápolitak a skandináv (Ribe, Uppsala, Birka), illetve az angolszász területekkel is (London, York).²⁷

A szárazföld belsejében ezzel ellentétben nem, vagy csak alig beszélhetünk távolsági kereskedelemről. Szűkös adataink alapján mindössze annyi feltételezhető, hogy voltak bizonyos, a nyugati szlávok által lakott övezetbe, az Elbán túra kivezető útvonalak, illetve a Cseh-medencébe is vezetett út.²⁸ Fő jelentőségüket azonban nem a távolsági kereskedelem, hanem az Elbától keletre beszerezhető javak (főleg viasz és rabszolga) adták: ezeknek a cikkeknek a beszerzéséhez inkább határ menti kereskedelmi tevékenységre lehetett szükség. A Kijev–Krakkó–Prága irányú útvonal forgalmára, mint feljebb megállapítottuk, semmilyen 9. századi forrás nem utal, használatának kezdeteit a 10. századra keltezhetjük.

A fentiek szerint inkább helyi, határ menti népességet említhet az oklevél, az *Inquisitio* rájuk vonatkozó szöveghelyeinek elemzése után ki kell iktatnunk a „rugiakat” a távolsági kereskedelemmel foglalkozó kereskedők köréből.²⁹ A Prága–Krakkó–Kijev irányon át rekonstruált kereskedelmi út jelentőssé válása összefügg a cseh és lengyel állam létrejöttével. Az önálló Burgundia létrejöttének mintájára a kereskedelmi forgalom fellendülése is elősegíthette a politikai-gazdasági központosodást. Így feltehetően csak a 10. századtól számolhatunk a kelet felé vezető szárazföldi kereskedelmi út fontossá válásával. Ez természetesen nem zár ki 9. századi előzményeket, de ebben az esetben az erre közlekedő kereskedőket a Raffelstettteni vámoklevél utolsó szakaszában említett „*Judei et ceteri mercatores*” között kell keresnünk, és semmi esetre sem a határ menti kereskedelemmel foglalkozó „rugiakkal” azonosíthatóak.

Az Ostmark és a Karoling Birodalom keleti határának kérdése

Az Ostmark legkeletibb, gazdaságilag (katonailag) még jól ellenőrizhető pontja, ahol a 9. század végén az *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* szerint a kelet felé irányuló kereskedelmi forgalmat ellenőrizték, a Bécsi-erdőtől nyugatra fekvő Mautern volt.³⁰ Ez felveti a bajor Ostmark keleti határának kérdését, illetve azt, hogy meddig terjedt a Dunántúlon a közvetlen frank fennhatóság. Bár a kutatók nagy része megegyezik abban, hogy a közvetlen Karoling fennhatóság és közigazgatás – illetve az Ostmark – nem jutott túl a Bécsi-erdőn, majd később az Ennsen,³¹ mégis vannak, akik szerint a Dunántúl Balatonig (Keszthelyig, Zalavárig) terjedő része is frank közigazgatás alatt volt.³² Az utóbbi nézet nehézségeit szeretném az alábbiakban bizonyítani.

Nagy Károly avar hadjáratai után az újonnan meghódított területeket Bajorország részeként kezelték, de igen hamar, 799 és 802 között megtörtént külön prefektus alá rendezésük, miután Gerold bajor prefektus elesett egy, az avarok ellen vívott csatában. Így létrejött Baioaria és egy Lorsch központú keleti határgrofság. Az utóbbit a frank források többféleképpen is nevezik (*plaga orientalis, orientales partes, Ostland, Ostmark*),³³ prefektusainak névsorát a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tartotta fenn.³⁴ A nehézséget az jelenti, hogy az *Ostmark, Ostland, Orientales partes* névvel jelölt terület keleti határának helye bizonytalan, nem utolsósorban azért, mert forrásaink a szinonimnak tekinthető fogalmakkal együtt az egész keleti határvidékre alkalmazták, idesorolva az avaroktól elvett területek egészét.³⁵

Kétséges, hogy mekkora területet tudtak a Karolingok 800 után frank fennhatóság alá vonni. Többen egészen a Dráva torkolatáig terjedő területtel számolnak, de felmerült már a Dunától keletre kiterjedő frank hatalom lehetősége is, más szerzők csak a Rábáig tartják valószínűnek a közvetlen frank uralom meglétét.³⁶ A bizonytalanságot tovább növeli, hogy a Frank Birodalom forrásaiban gyakran megjelenik a *Pannonia*, a *Pannonia Superior* és *Inferior* elnevezés is, viszont anélkül, hogy az egyes források között összhang lenne annak lokalizálásával és a bajor Ostmarkhoz fűződő viszonyával kapcsolatban. Ahhoz, hogy a bajor Ostmark keleti határának kérdését vizsgálhassuk, vessünk egy pillantást *Pannonia* fogalmának korabeli változásaira, illetve *Pannonia* és az Ostmark viszonyának kérdésére.

Az antik *Pannonia* körülbelül a Bécsi-erdőtől a Dunáig és a Szávaig terjedő területet jelentette. A 3. században *Pannonia Superior* és *Inferior* között a Rába középső folyásánál húzódott a határ, majd Diocletianus a területet négy részre osztotta, *Pannonia Superior*t *Pannonia Primára* és *Saviára*, *Inferior*t *Valeriára* és *Pannonia Secundára*.³⁷ A kora középkori források azután az antik hagyományból ismert, de már nem élő fogalmakat különféleképpen értelmezték. Jordanes még említette *Valeria* provinciát is *Pannonia Superior* és *Inferior* mellett,³⁸ a későbbiekben azonban *Valeria* és *Savia* neve teljesen feledésbe merült, bár a 8. században működő, de 6. századi forrásokat használó Ravennai Kozmográfus még említ a nyugati *Pannonia Superior* és a keleti *Pannonia Inferior* között egy *Savia* provinciát.³⁹ Sevillai Isidor *Etimologiae* című művében *Pannonia* közvetlenül Itáliával határos,⁴⁰ hasonló értelemben nyilatkozik a 8. századi Aethicus *Ister Cosmographiája* is.⁴¹ Eugippius *Vita Sancti Severinije* (7. század) *Pannonia Superior*t a Dunántúlra, *Inferior*t a Dráva–Száva-közbe helyezi.⁴² Ennek megfelelő szemléletet tükröz az *Annales Regni Francorum* 818. és 819. évi bejegyzése, ahol a frank hadsereg *Pannonia Superioron* keresztülvonulva a *Siscia* központtal *Pannonia Inferiorban* székelő Liudewit *dux* ellen vezetett hadjárat során átkel a Dráván.⁴³ Ezzel ellenkező nézetet vall a 870 körül keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerzője, aki szerint *Pannonia Inferior* a Rábától a Balaton körüli területeken át egészen a Dráváig és odáig terjed, ahol a Dráva a Dunába ömlik.⁴⁴ A fentiek alapján a nyugati szerzők annyit tudhattak, hogy messze keletre van egy *Pannonia Inferior*, és előtte, még belátható távolságban egy *Pannonia Superior*. A két *Pannoniát* azonban korántsem különböztetik meg egymástól mindenütt, sok esetben az avar, majd magyar fennhatóság alatt álló területekkel azonosítják.⁴⁵

A korai középkorban emellett általában csak *Pannonia Inferior*t említik, *Superior* nélkül, amely értelmetlenné teszi a megkülönböztetést. Aki a *Conversióból* indul ki, *Pannonia Superior*t a Bécsi-erdő és a Rába közti területen keresi,⁴⁶ mások *Pannonia Inferior*t a Dráva–Száva-közbe lokalizálva a Dunántúl egészét azonosítják *Pannonia Superiorral*.⁴⁷ Köztes megoldást kínál Bóna István. Bóna véleménye szerint a 820-as évek végének közigazgatási átszervezése nyomán az addig Dráva–Száva-közre alkalmazott *Pannonia Inferior* elnevezés a Dunántúlra tolódott, miután a bolgár támadások nyomán megszűnt a frank befolyás az előbbi területen. Bóna István elméletének ellentmond, hogy olyan tudatos politikai és ideológiai – központi – intézkedéseket feltételez a Karoling Birodalom részéről, amelyeknek az élet más területein nincs párhuzama (példa erre a gazdasági élet „szervezése”, vagy inkább szervezetlensége).⁴⁸ Valószínűbb, hogy a *Conversio* is a korai középkori források sokszínűségébe illeszkedik, és a Karoling-kori forrásokban Bóna István által felismert törvényszerűség csak a véletlen műve. Emellett szól az is, hogy a korabeli valósággal az elbeszélő jellegű forrásoknál⁴⁹ közelebbi kapcsolatban álló okleveles anyag a *Pannonia* elnevezést egyes

számban használja – de nem a római kori Pannoniára, hanem az avaroktól elvett területre érti általában.⁵⁰

A Pannonia-fogalom körül uralkodó korabeli zűrzavarnak az lehetett az oka, hogy a nevek már régen nem fedtek közigazgatási egységeket, így az antik műveltségüket bemutatni igyekvő szerzők saját felfogásuk – s még inkább: saját igencsak behatárolt tárgyi és geográfiai tudásuk – szerint, meglehetősen szabadon alkalmazták a különböző „Pannonia” megnevezéseket. Valószínűleg ezért nem határozzák meg forrásaink egyértelműen az Ostmark és Pannonia viszonyát sem. A bizonytalan fogalomhasználat éppen azért volt lehetséges, mert *Pannonia* már régen nem takart körbehatárolható politikai-közigazgatási egységet, és a szerző ízlése szerint válogathatott a birodalom keleti végeire utaló megjelölések közül. Hasonlóan bizonytalan és sokrétű a névhasználat az *Ostmark*, *Ostland*, *orientales partes* fogalmak esetében is, annyi különbséggel, hogy míg az utóbbiak valóban a közigazgatásban használt fogalmak voltak (legalábbis az *Ostmark*), addig *Pannonia* emlegetése csak antikizálásként vehető számba. Nem csoda, hogy *Pannonia* és az *Ostmark* viszonyára nem találunk adatokat: egy holt, a műveltség fitogtatása érdekében használt fogalmat a szerzőnek nem kellett közigazgatási egységhez kötnie.

Mivel Pannonia fogalmát – és ezzel együtt azt, hogy meddig terjedt kelet felé a közvetlenül frank irányítás alatt lévő övezet – az egymásnak ellentmondó források miatt nehéz értelmezni, illetve az így születő eredmény bizonytalan, nem marad más lehetőség, mint hogy az Ostmark keleti határának vizsgálatakor a bajor területekre vonatkozó forrásokból induljunk ki. Erre a célra kitűnő a Raffelstetteni vámközlél, amely szerint az Ostmark keleti gazdasági, közigazgatási határa Mautern körül volt.⁵¹ A politikai határ – a korszak határviszonyainak megfelelően⁵² – a 9. század első felében a Bécsi-erdő lehetett. Ettől nyugatra tényleges, állandó frank fennhatósággal, illetve közigazgatással csak a 9. század második felétől, legfeljebb az Ennsig számolhatunk (comesek feltűnése).

Ellenérvként felmerülhetne, hogy a 903–906 között keletkezett oklevél már tükrözhetné a térség hatalmi viszonyaiban a magyar honfoglalás nyomán bekövetkező változást, amelynek eredményeként a frank fennhatóság a Bécsi-erdő mögé szorult vissza. Az oklevél azonban teljes egészében a „boldog békeévek” hangulatát tükrözi, nem reflektál a külpolitikai eseményekre.⁵³ Valószínű, hogy a 906 előtt létrejött oklevél túlságosan sietős válasz lett volna egy politikai eseményre, akkor, amikor a megszövegezés okaként a dokumentum egyedül a Duna mentén túlságosan megszapordított vámhelyeket említi, illetve mielőtt 907 körül a magyarok jelentős vereséget mértek volna az egyesült birodalmi hadakra. Valószínűbb, hogy az Inquisitio a 9. századra, illetve annak második felére érvényes viszonyokat rögzít.

Az Ostmark keleti határának a Bécsi-erdő környékére történő lokalizálását az is alátámasztja, hogy prefektusának lorschii székhelye nem tehetett lehetővé ettől keletre közvetlen irányítást (például a Dunántúl területén). A bolgár támadást követően 829-ig megtörtént ugyan a bajor keleti határvidék igazgatásának teljes átszervezése,⁵⁴ ez azonban nem jelentette a rendszer területi kiterjesztését kelet felé, pusztán négy comes keze alatt osztotta szét az addig egységesen irányított területet. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy még a mai Ausztria területére eső határsáv felügyelete is csak úgy volt lehetséges, ha azt kisebb részekre tagolták. Az Ostmark keleti (politikai) határa még 900 körül is valahol a Bécsi-erdő és az Enns (esetleg a Rába) között húzódhatott, valószínűleg, gazdasági határa pedig nem terjedhetett túl Mautern térségén. Ettől keletre, mint a Frank Birodalom keleti határai mentén mindenhol, kisebb-nagyobb, erősebben vagy

gyengébben frank függés alatt álló duxok lehettek az urak. Pannoniában az obodrit, cseh, morva alakulatoknak megfelelő ütközőzóna létrejöttét Priwina, majd fia biztosította a 9. század közepe körül, amikor a frank közigazgatási szervezet az írott források szerint is megjelent a Dunántúl nyugati peremén.

Priwina 838 és 840 között kapta meg hűbérbirtokként, majd a 847. október 8-i oklevélben allódiumnaként a „Sala” folyó körüli területet. A folyót a Zalával szokták azonosítani, Priwina székhelyét, Mosapurch-ot pedig a Zalavár környékén feltárt lelőhelyekkel.⁵⁵ Priwina forrásainkban kizárólag *dux*ként jelenik meg, Chozil egyaránt nevezik *dux*nak és *comes*nek, szláv forrásokban pedig *knjaz*nak.⁵⁶ Chozil *comes* címe alapján merült fel az, hogy apa és fia egy frank *comitatus* urai lehettek.⁵⁷ A *dux* és *comes* megjelölést ugyan frank grófok – tehát birodalmi tisztviselők – esetében is egyformán használják, de a birodalomtól keletre fekvő szláv alakulatok vezetőit is *dux*nak titulálják, a *knjaz* – kenéz – jelző pedig végkép nem segít tisztázni Priwinának és fiának a helyzetét. Feltehetően mindez csak jogállásuk bizonytalanságára utal, nem pedig arra, hogy ők egy Zalavár/Mosapurch központú *comitatus* vezetői lettek volna.

A méltóságnevek használatában tehát ugyanazt a következetlenséget, illetve szabályozatlanságot figyelhetjük meg, mint a Pannonia név használata esetében: Chozil felbukkanó *comes* méltósága valószínűleg nem bizonyítja grófi rangját. A rendelkezésre álló írott forrásanyag többféle lehetséges értelmezése miatt véleményem szerint csak igen óvatosan vonhatunk le következtetéseket: az Ostmark nem nyúlhatott túl kelet felé a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területen, és legfeljebb eddig terjeszthették ki a közvetlen frank közigazgatást is. Az ettől keletebbre – a Bécsi-erdő vagy az Enns, illetve a Rába között – a 9. század negyvenes éveitől feltűnő grófok már csak a határsáv felvigyázói lehetek; Rihheri és társai a *marca* szó valószínű értelmezésének megfelelően⁵⁸ a birodalom gazdasági határán kívül eső határterületet igazgattak.

Amennyiben *Pannonia* (csak egyes számban!) még élő elnevezés volt, azt is nagyrészt a Bécsi-medence területére eső hajdani avar szállásterületre vonatkoztathatjuk, legfeljebb az Ennsig, illetve talán a Rábáig. Az ettől keletre elterülő terület már viszonylagos önállóságot élvező „urak” kezében lehetett: a 9. század második felében ezek a – birodalmi közigazgatás szempontjából – kétséges jogállású Priwina és fia, a század első felében pedig talán a még itt élő avarok lehettek.⁵⁹

Érdeemes a történeti forrásokon alapuló vizsgálat után egy pillantást vetni a régészeti leletekre is. Megállapítható, hogy a Karoling jellegű tárgyi kultúra csak a Dunántúl nyugati sávjáig jutott el, ettől keletre az avarok után hiányzik a nyugati, Karoling típusú leletanyag, amely valószínűleg a Nyugat-Dunántúlon is csak a 9. század második felére⁶⁰ keltezhető (Zalavár – Récéskút,⁶¹ Zalavár – Vársziget,⁶² Zalasabbar – Borjúállás-sziget,⁶³ Garabonc – Ófalu I. és II.,⁶⁴ Alsórajk – Határi-tábla,⁶⁵ Keszthely – Fenékpusztá,⁶⁶ Sopronkőhida,⁶⁷ Sopron – Présháztelep,⁶⁸ Sárvár – Végh malom⁶⁹).

A nyugat-dunántúli Karoling jellegű anyag azonban – mint általában a régészeti anyag – nem alkalmas a politikai viszonyok tisztázására, pusztán azt jelzi, hogy a Kárpát-medence nyugati pereme a 9. század második felében vagy második harmadától frank befolyás alatt állt. A Kárpát-medence nyugati peremén a század második harmadától–közepétől megjelenő Karoling jellegű tárgyi kultúra esetleg a Karoling Birodalom keleti irányú, kulturális-etnikai terjeszkedésével („Drang nach Osten”) függ össze. Ha a birodalmi közigazgatás és tárgyi kultúra (és valószínűleg, de nem feltétlenül a népesség) kelet felé terjeszkedésének feltételezése valóban helytálló, ez a folyamat bizonyosan jelentős kulturális változásokkal kellett hogy együtt járjon.⁷⁰ Valószínű, hogy ezzel kapcsolható össze annak a régészeti kultúrának a megjelenése, amely a

Dunántúl nyugati peremén a 9. század második harmadában vagy közepe táján tűnt fel, és jelentős részben a bajor területek anyagával állítható párhuzamba.

E modell szerint a közigazgatás – illetve a befolyási övezet – kiterjedésével juthatott egyre keletebbre a tárgyi kultúra is. A Bécsi-erdőt – a politikai határt – elérve a gazdasági és társadalmi terjeszkedés megállt, illetve lelassult, a kulturális befolyási övezet viszont ekkor már elérte a Nyugat-Dunántúlt. Az utóbbi területen felbukkanó Karoling anyagi kultúra így sokkal inkább a „határvidéki” forgalom, illetve befolyás eredménye, mint a Karoling Birodalom közigazgatási és területi kiterjesztésének. Ezért az véleményem szerint a politikai eseményekkel csak közvetve hozható kapcsolatba. A Kárpát-medence esetében vázolható modell egyáltalán nem egyedülálló: az Elba–Saale térségében és Észak-Bajorországban ugyanez a kelet felé áramlás figyelhető meg, akárcsak Morvaország és Dalmácia esetében.⁷¹ Lehetséges természetesen, hogy a tárgyi kultúra „megérkezése” mellé politikai fennhatóság is járult bizonyos esetekben – a Nyugat-Dunántúl esetében bizonyosan –, de a rendelkezésre álló adatok alapján ez nem (helyesebben: nem ez) bizonyítható. A tárgyi kultúra terjedésére általam felvázolt, lehetséges modell a politikai viszonyoktól csak közvetve függ, nincs közvetlen összefüggésben a máig vitatott kiterjedésű és szervezetű világi és egyházi közigazgatás, nyugati missziós tevékenység és belpolitika éppen aktuális viszonyaival.

*

Dolgozatomban két, egymástól nagyrészt független kérdéskör vizsgálatát kíséreltem meg a Közép-Duna-medence gazdaságtörténetének kutatásában rendkívüli jelentőségű *Inquisitio de theloneis Raffelstettensis* kapcsán. A sokat tárgyalt vámrrendelet egyedülálló volta, s a részben ennek is köszönhető kiemelt történelmi érdeklődés miatt a térség kereskedelmi forgalmáról alkotott kép ma már zömmel csak egyes momentumokkal egészíthető ki. Erre tettem kísérletet a fentiekkel. Az oklevélben szereplő „rugi” névvel kapcsolatban tarthatatlan az a mára egyre elfogadottabbá váló nézet, amely szerint a „rugiak” a varégekkel azonosíthatóak. A már korábban felsorolt érvek kiegészíthetők az oklevél földrajzi felfogásából (következtesen nyugatról kelet felé halad), a „rugiak” által szállított árucikkek és a tőlük szedett vám jellegéből eredőekkel. A „rugiak” helyi, csehekkel szomszédos szállásterülete mellett szól az is, hogy ők nem az oklevél végén általában említett távolsági kereskedők, hanem korábban, a helyi forgalom szabályozása kapcsán említik őket.

Jellegéből fakadóan kevésbé vizsgálják az Inquisitót a térség politikatörténetével és közigazgatásával foglalkozó művek, noha a Karoling Birodalom keleti, Duna-medencei határát illetően jelentős következtetéseket lehet levonni belőle. A forrás szerint a birodalom gazdasági határa a 9. század folyamán elérte a Bécsi-erdő nyugati peremét. Ez azt jelenti, hogy a Duna medencéjében a korszak határviszonyainak megfelelően a Bécsi-erdő volt a biztonságot jelentő pusztásított sáv, amely kelet felől mindenütt övezte a frank közigazgatás által kézben tartott területeket.⁷² A Raffelstetteni vámoroklevél és a száz évvel korábbi Diedenhofi Capitulare összehasonlításából kiderül, hogy még a Bécsi-erdőig, illetve később az Ennsig terjedő vidéket is csak lassan, legalább fél évszázad alatt tudta meghódítani a valószínűleg lépésről lépésre terjeszkedő frank közigazgatási rendszer.

Az írott források alapján következtetett politikai terjeszkedésről alkotott kép talán kiegészíthető a régészeti anyag segítségével. A frank politikai befolyás megerősödése a térségben ugyanannak a folyamatnak lehetett a következménye, amelynek

nyomán a Karoling tárgyi kultúra is feltűnik a Dunántúl nyugati részén. A politikai (katonai, egyházi, közigazgatási) jelenlét és a kulturális befolyás megjelenésének sorrendje elméletileg nem egyértelmű, jelen esetben azonban valószínű, hogy a politikai terjeszkedés segítette elő a korábban az avar birodalomhoz tartozó területen az etnikai, kulturális, gazdasági terjeszkedést.

Jegyzetek

¹ Ezúton köszönöm témavezetőmnek, Nagy Baláznak munkám során tanúsított figyelmét és segítségét, és köszönettel tartozom Bollók Ádámnak a dolgozat elolvasása után tett javaslataiért.

² *Güttenberger, H.*: Zollstätten und Handelswege nach der Zollordnung von Raffelstetten. Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien 69, 1926, 58.

³ Ezt a véleményt képviseli *Zöllner, Erik*: Rugier oder Russen in der Raffelstettener Zollurkunde? Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 60, 1952, 108–109.; *Prinz, F.*: Die innere Entwicklung. Staat, Gesellschaft, Kirche, Wirtschaft. Bayern vom Zeitalter der Karolinger bis zum Ende der Welfenherrschaft (778–1180). In: Handbuch der Bayerischen Geschichte. Bd. 1. Das alte Bayern. Das Stammesherzogtum bis zum Ausgang des 12. Jahrhunderts. Hrsg. Spindler, M. München, 1981 (2., átdolgozott kiadás), 378.

⁴ *Prinz*: i. m. 378.

⁵ „(9). Mercatores, id est Iudei et ceteri mercatores, undecunque venerint de ista patria vel de aliis patriis, iustum theloneum solvant tam de mancipiis, quam de aliis rebus, sicut semper in prioribus temporibus regum fuit”.

⁶ „(6) Sclavi vero, qui de Rugis vel de Boemanis mercandi causa exeunt, ubicunque iuxta ripam Danubii vel ubicunque in Rotalariis vel in Reodariis loca mercandi optinuerint, de sogma una de cera duas massiolas, quarum utraque scoti unum valeat, de onere unius hominis massiola una eiusdem precii; si vero mancipia vel cavallos vendere voluerit, de una ancilla tremisam I, de cavallo masculino similiter, de servo saigam I. similis de equa.”

⁷ A név korban legközelebbi említése az Adalbert-féle *Continuatio Reginonis* 959. évi bejegyzése, de az *Annales Magdeburgenses* és a *Szász Évkönyvek* is azonosítják a két elnevezést (*Zöllner*: i. m. 110.).

⁸ *Dopsch, A.*: Die Wirtschaftsentwicklung der Karolingerzeit. 1–2, Weimar, 1962 (1921), 199.

⁹ *Prinz*: i. m. 378.

¹⁰ *Verhulst, A.*: The Carolingian Economy. New York, 2002, 112.

¹¹ *Güttenberger*: i. m. 58–59.

¹² *Vancsa, M.*: Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. Bd. 1: bis 1283. Gotha, 1905.

¹³ *Zöllner*: i. m.

¹⁴ *Schiffmann, K.*: Die Zollurkunde von Raffelstetten. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 37, 1917, 488.

¹⁵ *Zöllner*: i. m. 113–118.

¹⁶ A Frank Birodalom és a nyugati szlávok lakta Baltikum és Kelet-Európa áruforgalmát részletesen tárgyalja *Hodges, R.*: Dark Age Economics. The Origins of Towns and Trade AD 600–1000. London, 1989, 29–150.; *Brather, S.*: Archäologie der westlichen Slawen. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Hrsg. Beck, H. – Geuenich, D. – Steuer, H., Bd. 30, Berlin–New York, 2001; Die Slawen in Deutschland. Hrsg. *J. Herrmann*, Berlin, 1985, 126–146.; *Johanek, P.*: Der fränkische Handel der Karolingerzeit im Spiegel der Schriftquellen. In: Untersuchungen zum Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil IV. Der Handel der Karolinger- und Wikingerzeit. Hrsg. Düwel, K.–Jankuhn, H.–Siems, H.–Timpe, D. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-hist. Kl. 3 F, 156, Göttingen, 1987, 7–68.; *Verhulst, A.*: Economic Organisation. In: The New Cambridge Medieval History II, 700–900. Ed. R. McKitterick, Cambridge, 1995, 481–509.; *Zak, J.*: Die Handelsbeziehungen der protopolnischen und frühpolnischen Stammesgruppen auf dem Hintergrund des Handels der Westslawen. In: Untersuchungen zum Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil III. Der Handel des frühen Mittelalters. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl. 3 F. Nr. 150, 1985, 431–510.; *McCormick, M.*: The Origins of the European Economy. Communications and Commerce AD 300–900. New York, 2001, 698–728.

¹⁷ A kereskedelmi vámok és illetékek részletes feldolgozását adja *Adam, H.*: Das Zollwesen im fränkischen Reich und das spätkarolingische Wirtschaftsleben. VSWG Beihefte 126, Stuttgart, 1996. A távolsági kereskedelem vámjaihoz: *Adam*: i. m. 199. Ld. még *Johanek*: i. m. 14–28.

¹⁸ Nincs egységesen elfogadott álláspont a varégek/ruszkok etnikai hovatartozását illetően. A kérdés vitatott volta nem utolsósorban politikai megfontolások következménye (a normannista-szlavista álláspont)hoz ld. *Schmidt, K. R.*: The Varagian problem. A brief history of the controversy. In: *Varagian Problems. Scando-Slavica Supplementum I*, Copenhagen 1970, 7–20.; *Klein, L. S.*: Soviet Archaeology and the Role of the Vikings in the Early History of the Slavs. *Norwegian Archaeological Review* 6/1, 1973, 1–4; *Schorkowitz, D.*: Die Herkunft der Ostslawen und die Anfänge des Kiever Reiches in der postsowjetischen Revision. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 48 (2000), 569–601.; *Pritsak, O.*: *The Origin of Rus'*. Vol. I. Cambridge, 1981, 3–6.

¹⁹ Csak néhány a kérdés igen kiterjedt szakirodalmából: *Brather, S.*: Merowinger- und karolingerzeitliches „Fremdgut“ bei den Nordwestslawen. *Gebrauchsgut und Elitenkultur im südwestlichen Ostseeraum. Prähistorisches Zeitschrift* 71, 1996, 47–84.; *Gabriel, I.*: Hof- und Sakralkultur, sowie Gebrauchs- und Handelsgut im Spiegel der Kleinfunde von Starigard/Oldenburg. *BRGK* 69, 1988, 103–291.; *Herrmann, J.*: Der Beitrag der Archäologie zur Geschichte der Beziehungen zwischen Fränkischem Reich und nordwestslawischen Stämmen. *Prace i Materialy Muzeum Archeologicznego* 25, 1978, 155–168.; *Hübener, W.*: Zur Ausbreitung einiger fränkischen Keramikgruppen nach Nord- und Mitteleuropa im 9–12. Jahrhundert. *ArchGeogr* 2, 1951, 105–111.; *Jankuhn, H.*: Haithabu, ein Handelsplatz der Wikingerzeit. Neumünster, 1976; *Steuer, H.*: Handel und Wirtschaft der Karolingerzeit. In: *Kunst und Kultur der Karolingerzeit*. Hrsg. Stiegemann, C. – Wemhoff, M., Paderborn, 1999, 406–416; *Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden*. Hrsg. Wamers, E. – Brandt, M., Regensburg, 2005.

²⁰ *Brather*: i. m. (2001) 223–237.

²¹ MGH *Formulae Merovingici et Karolingici aevi*, Nr. 37, 314.

²² *Notker Balbulus*: *Gesta Karoli Magni Imperatoris*. MGH SS rer. Germ. N. S. 12.

²³ *Adam*: i. m. 199.; *Johanek*: i. m. 14–28.

²⁴ *Verhulst*: i. m. (2002) 106–108.

²⁵ MGH SS rer. Germ. N. S. 12, II, 17, 419.

²⁶ *Verhulst*: i. m. (2002) 108–109.

²⁷ *Steuer*: i. m. 406–416.

²⁸ *Herrmann*: i. m. (1985) 126–150.; *Steuer*: i. m. 408; a Majna–Regnitz-vidéken át a Cseh-medencébe vezető úthoz történeti szempontok alapján is: *Freedon, v U.*: Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Grafendobrach in Oberfranken. *BRGK* 64, 1983, 419–566.

²⁹ Herwig Wolfram szerint a Gars–Thunau földvár központú szláv hercegség lakói lehetnek a rugiak (*Wolfram, H.*: *Die Geburt Mitteleuropas*. Wien, 1987, 278.). Az osztrák kutatásra jellemző „Gars–Thunau optikához” ld. *Takács, M.*: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Hrsg. Daim, F. – Lauerermann, E. *Monographien des Römisch–Germanischen Zentralmuseums*, Band 64, Mainz, 2006, 226.

³⁰ *Vancsa*: i. m. 159.

³¹ Valószínű, hogy a 9. század második harmada előtt még Karantániában és a Bécsi-erdőtől nyugatra az Ennsig elterülő területen is meghagyták a terület korábbi urait pozíciójukban – hűségük fejében. A Duna-völgyben a frank grófsági rendszert csak a 9. század második felében (*Wolfram, H.*: *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weissbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantänien und Pannonien. Wien–Köln–Graz 1979, 127–128.) terjeszthette ki Német Lajos a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területre, esetleg a Liudewit ellen vezetett hadjáratokkal összefüggésben (*Bóna I.*: *Die Verwaltung und die Bevölkerung des karolingischen Pannoniens im Spiegel der zeitgenössischen Quellen*. *MittArchInst* 14, 1985, 149–160.). Ettől keletebbre pedig már biztosan csak a század második felében említenek forrásaink comesekeket: Ratbotod a Rába és a Bécsi-erdő közti területen, és ugyanekkor délebbre, valószínűleg Szombat hely központtal Rihherit (845) és Odalrichot (860). *Wolfram*: i. m. (1979) 127–128.; *Bóna*: i. m.; *Wolfram, H.*: Salzburg, Bayern, Österreich. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband* 31, Wien–München, 1995, 317–318.; *Eggers, M.*: Das „Grossmährische Reich”. *Realität oder Fiktion?* *Monographien zur Geschichte des Mittelalters* 40. Bd., Stuttgart, 1995, 39, 250.). A kérdéskör kutatástörténetének legutóbbi, teljes összefoglalását adja *Eggers*: i. m. 31–49.

³² Bóna István szerint előbb a teljes, római kori Pannonia provincia területe Karoling fennhatóság alatt volt, majd 829-től, a bolgár támadást követően csak a Rába–Duna–Dráva-háromszög maradt frank kézen. Ezen a területen a frank típusú grófsági rendszert is kiépült, és nem korlátozódott az Ennsig (illetve Bónánál a Rábáig) terjedő vidékre (*Bóna*: i. m.). Szőke Béla Miklós szerint a Zalavárral azonosított Mosapurc Priwina és Kocel birtokában lévő allodium központja volt, Kocel pedig comes címmel frank birodalmi tisztviselő, gróf volt (*Szőke B. M.*: *Plaga Orientalis. A Kárpát-medence a honfoglalás előtti évszázadban*. In: *Honfoglaló ősaink*. Szerk. Veszprémy L. Budapest, 1996, 11–44.; *Szőke B. M.*: A korai középkor hagyatékai a Dunántúlon. *Ars Hungarica* 1998/2, 278–284.). Hasonló felfogásban készült egy ausztriai kiállítási katalógus (szá-

mozatlan) térképe 1996-ban. (Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Katalog der Burgenländischen Landesausstellung 1996. Eisenstadt, 1996, 300.)

³³ Bóna István véleményét (*Bóna*: i. m. 151.), miszerint az Ostmark fogalmát el kell különíteni a birodalom keleti „végeire” vonatkozó megjelöléstől, a forrásokban uralkodó következetlen névhasználat nem támasztja alá.

³⁴ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum X.*, legfontosabb szövegkiadásai: *Wolfram*: i. m. (1979) 34–59.; *Lošek, F.*: *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. MGH Studien und Texte Bd. 15, Hannover, 1997.

³⁵ Magának a *marca/ marcha/ marchia* szónak a jelentése is bizonytalan, kérdéses, vajon pusztá határterületet vagy a közigazgatási szervezetbe kapcsolt határgrófságot jelöl-e. A kérdéshez bővebben ld. *Wolfram*: i. m. (1995) 175–185.

³⁶ A kérdéskör kutatástörténetének legutóbbi, teljes összefoglalását adja *Eggers*: i. m. 31–49.

³⁷ *Mócsy A.*: Pannónia a késői császárkorban. Budapest, 1975, 103–107.

³⁸ *Jordanes*: *De summa temporum vel origine actibusque gentis Romanorum*, 216–217. In: MGH Auctores Antiquissimi 5, 1. Rec. Th. Mommsen, Berlin, 1882.

³⁹ IV, 19–20.

⁴⁰ *Isidori Etymologiarum Liber XIV*, 4–5.

⁴¹ *Aethici Cosmographia VI*.

⁴² *Eugippi Vita Sancti Severini – Epistola ad Paschasium 10, Commemoratorium 1, V 1–2.*

⁴³ MGH Scriptorum Rerum Germanicarum VI, Rec. F. Kurze, Hannoverae, 1895.

⁴⁴ *Conversio VI*.

⁴⁵ Bőséges irodalommal: *Eggers*: i. m. 385–389; *Wolfram*: i. m. (1995) 68–71.

⁴⁶ *Wolfram*: i. m. (1987).

⁴⁷ *Szőke*: i. m. (1996) 29.

⁴⁸ A ma elfogadottabb nézet szerint a Karoling Birodalomnak nem volt központi gazdaságpolitikája (*Duby, G.*: *The Early Growth of the European Economy. Warriors and peasants from the seventh to the twelfth century*. London, 1974, 97.; *Verhulst*: i. m. 126–131).

⁴⁹ A vitairatként keletkezett *Conversio* egyértelműen ezek közé sorolható.

⁵⁰ A fennmaradt okleveles anyagban ez minden esetben a Bécsi-erdő és az Enns között, illetve környékükön elterülő vidéket jelenti (MGH Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I. Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren. Bearb. P. Kehr, Berlin, 1934 (München, 1991), Nr. 96, 139: *in regione Pannonia*, Nr 109, 157: *in Pannonia*, Nr 115, 163: *in Pannonia*).

⁵¹ Száz évvel korábban a Diedenhofi Capitularéban (*Capitulare missorum in Theodonis villa datum secundum, generale*. MGH Capitularia Regum Francorum I., Nr. 44, cap. 7, 122–127.) ez a szélső pont még a jóval nyugatabbra fekszik: *Lauriacum* (Lorsch). Úgy tűnik, hogy a 9. század eleje és második fele között eltelt idő alatt a birodalom keleti kereskedelmi kapui kelet felé tolódtak. Ez a megállapítás persze csak abban az esetben érvényes, ha a Diedenhofi Capitularét mint kereskedelmi forrást fogadjuk el. A kérdésben mindenesetre megoszlanak a vélemények. (A forrás rendkívül kiterjedt irodalmát összefoglalja *Johanek*: i. m. A capitulare kereskedelmi forrás voltát megkérdőjelezi *Hübener, W.*: *Die Orte des Diedenhofer Capitulars aus archäologischer Sicht*. Jahrschrift für Mitteldeutsche Vorgeschichte 72, 1989, 251–266.) Valószínű azonban, hogy az a forrás, amely – akár csak alkalmilag, háborús időszakban is – a birodalom kelet felé irányuló fegyverkivitelét ellenőrző, illetve blokkoló állomásokat határoz meg, az egyéb cikkekkel folytatott kereskedelemre is vonatkoztatható. Nem valószínű, hogy külön vámhelyen, külön tisztviselő ellenőrizte volna ugyanazon a kereskedelmi úton a „polgári” forgalmat, amikor a határ közelében kiépült olyan központ, amely képes volt a fegyverkivitel ellenőrzésére. A Diedenhofi Capitulare állomáshelyeinek határ menti voltát alátámasztja más is. Biztosan határ menti település a Szászországtól keletre fekvő Bardowik, ahonnan fegyvert tilos volt továbbvinni. Megfontolandó azonban, hogy az utolsó száz felkelést csak 805 körül verték le. Ha a fegyverkereskedelem ellenőrzési pontjai nem estek volna egybe a külkereskedelmi vámhelyekkel, logikusabb lett volna, ha már Szászországba sem engednek fegyvert, mivel azt esetleg a frankok ellen lehetett fordítani. Bizonyos, hogy nemcsak Bardowik esetében volt így, hanem a Diedenhofi Capitularéban megnevezett összes többi állomás is a 9. század eleji Frank Birodalom külkereskedelmi vámhelyeivel esik egybe. Ennek alapján körülbelül egy évszázad alatt a vámvonal jelentős mértékben eltolódott kelet felé, anélkül azonban, hogy ezt számottevő történeti események, illetve a róluk szóló történeti források indokolnák. A Frank Birodalom közigazgatása és a valószínűleg vele együtt érkező népesség így a „Drang nach Osten” jegyében betöltötte a Bécsi-erdőig terjedő hatalmi űrt (a kérdéshez ld. *Giesler, J.*: *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Teil 1, Historische Interpretation. Frühgeschichtliche und Provinzialrömische Archäologie. Materialien und Forschungen 1*, 1997, 214–216.), majd a 9. század végén elérte a Bécsi-erdőt mint természetes határvonalat. A terület 8. századi avar megtelepülésének (vagy legalábbis avar jellegű tárgyi kultúrájának) szörványos nyomai nem utalnak olyan avar tömbre, amely az előrenyomulás lassúságát

indokolthatná (ld. az ADAM térképmelléklete, B1–B2 térképlap. ADAM: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Hrsg. Szentpéteri, J., *Varia Archaeologica Hungarica* XIII, 2002). Közvetve így a két forrás összehasonlítása is amellett szól, hogy közvetlen frank irányítással, közigazgatással nem számolhatunk a Bécsei-erdőtől keletre.

⁵² A kora középkori politikai határok jellegének és jelentőségének (összekötő vagy elválasztó szerepének) kutatása a világméretű kulturális integráció korában a divatos kutatási témák közé tartozik. Főleg az 1990-es évek óta a kutatás szinte kizárólag az egymástól földrajzilag (is) elhatárolt területek és régészeti kultúráik közti kapcsolódási pontokra fókuszál. A határok témaköréhez ld. *Schmauder, M.*: Überlegungen zur östlichen Grenze des Karolingerreiches unter Karl dem Grossen. In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Hrsg. Pohl, W. – Reimitz, H., *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Bd. 1, Wien, 2000, 57–97.; *Hardt, M.*: Linien und Säume, Zonen und Räume an der Ostgrenze des Reiches. Uo., 39–56. és a W. Pohl és H. Reimitz által szerkesztett tanulmánykötet egyéb tanulmányait; *Medieval Frontiers: Concepts and Practise*. Ed. Abulfida, D. – Berend, N. London, 2002. tanulmányait.

⁵³ *Zöllner, E.*: *Geschichte Österreichs. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. Wien, 1961 (2. kiadás). Magyarul: Ausztria története. Budapest, 1998.

⁵⁴ *Eggers*: i. m. 36–39.

⁵⁵ Mosapurch és a Zalavár környéki lelőhelyek azonossága meglehetősen biztonsággal megállapítható a rendelkezésre álló források alapján. Az azonosítás irodalmát ld. *Wolfram*: i. m. (1979) 134–136.

⁵⁶ Priwina és fia forrásainkban használt titulusait összefoglalja *Cs. Sós Á.*: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*. *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* Bd. 22, München 1973, 40–42.

⁵⁷ *Cs. Sós*: i. m. még bizonytalan a kérdésben, később egyértelműen grófi címük mellett foglal állást: *Bóna*: i. m., *Szöke*: i. m. (1996), *Szöke*: i. m. (1998). Ezzel ellenkező értelemben nyilatkozik általában a nyugati kutatás (pl. *Eggers*: i. m. 39; *Wolfram*: i. m. (1995) 321–322.).

⁵⁸ *Wolfram*: i. m. (1995) 191–192.

⁵⁹ 822-ben az *Annales Regni Francorum* még avar követeket említ a frankfurti birodalmi gyűlésen (*Annales Regni Francorum* a. 822, MGH).

⁶⁰ A kérdésben korántsem uralkodik összhang: korábbi tanulmányaiban Szöke Béla Miklós ezen lelőhelyek 9. század második felel keltezése mellett szállt síkra, legutóbb azonban a sopronkőhidai temetőt már a 810–860-as évek közé datálja (összefoglalóan *Szöke B. M.*: A keresztény térítés kezdetei Pannóniában a Karoling-korban. A petőházi Cundpald-kehely és a sopronkőhidai temető hely és szerepe. *Soproni Szemle* 54. évf., 2000/4, 310–342.). A térségben eltöltött 25 év tapasztalatai alapján Tomka Péter próbált kompromisszumos megoldást javasolni: míg a pitteni (Alsó-Ausztria) temető használatát véleménye szerint már a 8. század végén megindulhatott, addig a térség 9. századi kutatásának sarokkövét jelentő sopronkőhidai temetőt a 9. század második felére keltezi (*Tomka P.*: 9. századi népesség a Kisalföldön. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Budapest, 1994, 99–107.).

⁶¹ *Cs. Sós, Á.*: *Berichte über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár – Récéskút in den Jahren 1961–63*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1969, 51–103. A szerző itt az ásató Radnóti Aladárt kijavítva felismeri, hogy a kőtemplom körüli cölöphelyek vágják a templom körüli sírokat, de még ő is egy fa-kő szerkezetű, korábbi templomhoz köti ezeket. Az ennél korábbi sírokhoz egy teljesen elpusztult, fából épített templomot rekonstruált (Uo. 74.). Szöke Béla Miklós helyesbítve a fenti nézetet megállapította, hogy az I–III. periódus kőtemplomai után a cölöplyukak egy középkori, profán építményhez tartoznak. Emiatt a templom környékén a 9. századi bazilika előtt nem állt templom (*Szöke*: i. m. (1998) 278–284.).

⁶² *Cs. Sós Á.*: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. *Archaeologia Hungarica* 41, 1963. Újabbán az eddigi kutatási eredményeket is összefoglalva *Szöke*: i. m. (1998).

⁶³ *Müller R.*: *Karoling udvarház és temetője Zalaszabar – Borjúállás-szigetről*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L., Budapest, 1994, 91–98.

⁶⁴ *Szöke, B. M.*: *Karolingerzeitliche Grabfelder I–II von Garabonc – Ófalu*. In: *Die Karolingerzeit im unteren Zalatal*. *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1992, 173.

⁶⁵ *Szöke, B. M.*: *Das birtuelle Gräberfeld aus der Karolingerzeit von Alsórajk – Határi tábla*. In: *Archäologie und Siedlungsgeschichte im Hahóter Becken SW-Ungarn*. *Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* 23, 1996, 61–146.

⁶⁶ *Cs. Sós, Á.*: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely – Fenékpuszta*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13, 1961, 247–305.

⁶⁷ *Török Gy.*: *Sopronkőhida IX. századi temetője*. *Fontes Archaeologici Hungaricae*, 1973.

⁶⁸ *Tomka P.*: *A Sopron-présháztelepi IX. századi temető*. *Arrabona* 11, 1969, 59–91.

⁶⁹ *Szöke, B. M.*: *Das karolingerzeitliche Gräberfeld von Sárvár – Végh malom*. *Communicationes Archaeologiae Hungaricae* 1992, 143.

⁷⁰ Az észak-bajorországi, szász, türing és frank területek esetében ettől eltérő véleményt fogalmaz meg J. Giesler, aki a megjelenő nyugati jellegű régészeti anyag hordozóinak a nyugatról érkező telepéseket tekinti (Giesler: i. m. 203.). Az írott források indirekt módon szintén új népelemek betelepülését adhatják tudtul, mégpedig a 9. század közepétől: míg a 9. század első felének oklevelei Avariáról és terra Avarorumról beszélnek, a század közepe után már csak szlávokat és bajorokat említenek a Bécsi-erdő és az Enns közé eső területen. (A forrásokat összeveti *Bóna*: i. m. 155–156.) A tárgyi kultúra és egy, az azt hordozó etnikum feltétlen összekapcsolásával szemben óvatosságra inthet, hogy a régészeti leletanyag csak a legritkább, illetve különleges esetben köthető etnikumhoz. (A tárgy és etnikum kapcsolatáról szóló, rendkívüli méretűvé duzzadó szakirodalomból a legújabbak: *Brather, S.*: Ethnische Identitäten in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Germania* 78, 2000, 139–176.; *Brather, S.*: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. 42, Berlin–New York, 2004; *Brather, S.*: Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheims zur Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 32, 2004, 1–58.; vele ellentétes véleményt képvisel: *Bierbrauer, V.*: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: *Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters.* Hrsg. Pohl, W., *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Bd. 8., Wien, 2004, 45–84.)

⁷¹ *Giesler*: i. m. 202–203.

⁷² A letelepült népek által a mozgékonyabb (nomád) társadalmakkal szemben létrehozott, pusztásított határsávjához *Vékony G.*: A gyepe szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok.* Szerk. Tőkei F., Budapest, 1983, 215–236.

RODULFUS GLABER ÉS AZ EZREDFORDULÓ FÉLELMEI A HISTORIARUM LIBRI QUINQUE CÍMŰ MŰBEN

*„Azt hittük, hogy az örök időktől fogva
uralkodó évszakok és elemek mindörökre
visszahullottak a káoszba, és elérkezett az
emberiség vége.”¹*

A történettudományban hosszú ideje vitatott, miként vélekedhettek az első ezredforduló idején a klerikusok vagy a világiak a világvégét illetően. Több tanulmány látott napvilágot, mely azt próbálta alátámasztani, hogy semmilyen különleges félelem nem kapcsolódott Jézus születésének, vagy épp a passiónak az ezredik évfordulójához. A pozitivistá történetfelfogás, így a 19. századi történészek pedig felfokozott apokalipszis-várásról beszéltek.² A kép további vizsgálatok által némileg árnyaltabbá vált, de máig vita tárgyát képezi az ezredfordulóhoz köthető felfokozott világvégevárás; nem tekinthető megoldott történeti kérdésnek. E vita megoldásához segítséget jelenthet Rodulfus Glaber írásainak tanulmányozása.³ Ő átélte ezt a korszakot, és utólag kommentálta azt, a középpontba az „ezredfordulókat” állítja, így leginkább az 1000-es és az 1033-as évet. A kérdést az ő művén keresztül próbálom bemutatni, összevetve más, kortárs szerzők krónikáival, a témához kapcsolódó egyéb munkáikkal.⁴

Rodulfus Glaber élete

Az ezredforduló időszakának egyik legrészletesebb művét a mai korra hagyó és alighanem legszínesebb stílusú krónikása Rodulfus Glaber (980?–1047?). Bencés szerzetes volt, általában clunyi szerzetesnek nevezik, de nem tartozott szorosan az apátság-hoz: vándorszerzetesként tartózkodott egy ideig Clunyben (valószínűleg 1030-tól 1033-ig), majd még több, clunyi bencés szellemiségben megreformált közösségben. Megfordult többek között az auxerre-i Szent Germanus-, a Szent Benignus-kolostorban (Dijon) és a Szent Vilmos-kolostorban, valamint más burgundiai reform-közösségekben is.

Életének forrását kizárólag saját művei képezik, így sok kérdőjel merül fel Rodulfus Glaber személyével kapcsolatban. Már társadalmi hovatartozásáról is több különböző tézis született. Művének egyik legutóbbi kiadója, John France két fő érve alapozva azt állítja, hogy arisztokrata származású volt ugyan, de nem a leggazdagabbak közül való.⁵ France szerint részben abból következtethetünk erre, hogy Glaber gyakran használ genealógiai adatokat Históriaíában, és Jámbor Vilmosról írott életrajzában is. Másik, véleményem szerint nyomósabb érve pedig az, hogy Glaber gyakran használja a „*rustici*”, azaz paraszt kifejezést, mely által megkülönbözteti, kiemeli ezeket a szereplőket mások, általában arisztokraták, klerikusok köréből.⁶

Ezzel ellentétben Richard Landes nem zárja ki, hogy törvénytelen gyermek lett volna, és részben ezzel magyarázza, hogy gyakran kellett kolostort váltania, esetleg ezért bocsátották volna el őt a közösségek.⁷ Ha magas származású lett volna, nem valószínű, hogy több kolostorból is kitették volna, kockáztatva ezzel az adott közösség által megszerezhető esetleges földadományt. Megjegyzendő még egy tény, amely az alacsonyabb származást támasztja alá, mégpedig az, hogy Glaber többször külön meg-

jegyzi: „nemesember” volt egy-egy általa említett személy; ez pedig ebben a korban nem feltétlenül logikus, általában szinte semmit nem örökítettek meg a nem nemesi rétegekről, kivéve ha paraszti megmozdulásokról, vagy eretnekekről írtak.⁸

A kolostorokból történő többszöri elbocsátás (és közvetve a feltételezett származása) azonban más szempontból megalapozta történetírói pályafutását. Az állandó vándorlás révén megismert történetek, melyeket beépített a *Históriákba*, e viszontagságos időszakok eredményei. Éppen ezek a vándorlások teszik őt jóval együttérzőbbé az alacsonyabb társadalmi csoportokkal, és ez különbözteti meg őt korának alapvetően arisztokratikus történetírásától; ezért tekintették sokan az első „társadalomtörténészek” egyikének, ahogy a történettudomány gyakran nevezte Glabert.⁹ Szintén ennek a bizonytalan életmódnak köszönhető, hogy jóval függetlenebbül tudja szemlélni korának eseményeit. Nem tartozik egyik uralkodó vagy egyházi vezető állandó körébe sem, bár feltétlenül támogatja őt mind Volpianói Vilmos, a Szent Benignus-kolostor reform-apátja, mind pedig Odilo, Cluny apátja. Ez a támogatás azonban nem követhető nyomon teljes kolostori „pályafutásán” át, bár tény, hogy kizárólag Cluny befolyása alá tartozó monostorokban élte le felnőtt éveit.

Legkorábbi adatunk életéről, hogy az 1000. év után néhány esztendővel Auxerre kolostorában élt. Nem tudjuk, hogy miért kellett távoznia a kolostorból, és biztosan azt sem tudjuk, hová ment innen, de valószínűsíthetően Saint Léger közössége fogadta be. Az ötödik könyv elején azt írja, hogy ezen a helyen kísértette meg őt az ördög először.¹⁰ Élete ekkoriban állandó helyváltogatásban telt.

Az ezredforduló időszakának krónikája, a *Historiarum libri quinque* Glaber életének fő munkája, melyet a vele igen jó viszonyban lévő Odilo javaslatára írt meg. Ez a tény arra enged következtetni, hogy korának egyik kiemelkedően művelt személye lehetett, és jobb latinsággal rendelkezett, mint kortársai. Az szintén oka lehetett annak, hogy éppen őt választotta ki Odilo a mű megírására, hogy igen kalandos élete miatt többet tudhatott az akkori világról, mint egy olyan szerzetes, aki az egész életét a clunyi apátságban élte le. Hozzá kell tenni azonban, hogy ez a szélesebb látókör is csak Burgundia ismeretét jelentette. Lehet, hogy Glaber mindössze egyszer tette ki a lábát erről a területről, amikor nagy valószínűséggel 1026–1028 között elkísérte Rómába Volpianói Vilmost.¹¹ Fontos lehet a mű értelmezéséhez az, hogy Glaber a krónikákat nem az ezredforduló idején írta, a *Históriák* legnagyobb részének (az első három könyv) keletkezését az 1020-as évek végére, az 1030-as évek első néhány évére tehetjük, dajoni és Cluny-beli tartózkodásának idejére.¹² A mű több pontos utalást tartalmaz Mâcon püspökségéről ebből az időszakból,¹³ Cluny pedig ennek a püspökségnek a területén feküdt. Alighanem 1033 után tért vissza anyakolostorába, Auxerre-be, és itt fejezte be krónikáját. A legkésőbbi események, melyeket megőriznek Glaber *Históriái*, az 1040-es évek közepének történései. Ekkoriban azonban már biztosan nem Auxerre-ben élt, valószínűleg egy kisebb vándorlás után Moutiers kolostorában fejezte be életét, 1046-ban vagy 1047-ben. Krónikája szerint itt jelenik meg neki az ördög fizikai valójában, és itt, élete utolsó állomásán számol be a korábbi megjelenésekről is.¹⁴

A kora középkor apokaliptikája

Meglehetősen hamis képet kapunk erről az időszakról, ha csak a kor fennmaradt írásából indulunk ki, ugyanis ezek szinte kizárólag a klérus álláspontját tükrözik az 1000 körüli eseményekkel kapcsolatban. Glaber vagy más klerikusok munkáiból származó

részletek segíthetnek közelebb jutni más társadalmi csoportok vélekedéséhez, segíthetnek megérteni a parasztság, a városi lakosság, vagy épp a világi vezetés bizonyos tetteit. Ezekből következtethetünk a társadalom szélesebb rétegeinek hangulatára. A klérus mellett természetesen még többnyire jól felmérhetőek a legfelső világi vezetés, főleg a császár és körének vélekedése a millenniummal kapcsolatban. A viszonylag bőséges forrásanyag alapján elég részletes képet kaphatunk a kor nyugat-európai papságának félelmeiről, várakozásairól; az ekkoriban létrejövő államokról Kelet-Európában, Magyarországról, Lengyelországról és Csehországról azonban szinte semmit nem tudunk ebből a szempontból.

Az egyház hatalmas befolyással volt a 9–10. században az egész társadalom mindennapi életére. Ennek megfelelően a papság hozzáállása határozta meg a viszonyt az ünnepekhez, a szentekhez, és ha a papok nem hívták volna fel a figyelmet arra, hogy a Jelenések könyvében, vagy épp egy-egy apokrif írásban milyen jövendölések vannak, az egyszerű embernek alighanem eszébe sem jutott volna tartani a Sátán eljövételéről, vagy semmiképp nem zárándokolt volna el több hónapig tartó, igen veszélyes úton Jeruzsálembe.¹⁵

A klérus, és így ennek általunk vizsgált képviselője, Rodulfus Glaber is foglalkozik a keresztény teológia apokaliptikájával, és ezen felfogásokat alakítva írja meg „saját történelmét” a Sátán eljövételéről és a végítéletéről. Az ezredforduló időszakának apokaliptikája kora középkori alapokon nyugszik. A bibliai apokalipszis mellett forrásként főleg 4–5. századi írásokat használhatunk, melyek sok szempontból összehasonlíthatóak a „glaberi” időszak szellemiségével. Szent Ágoston eszkatológikus, apokaliptikus tanításai kiemelten jelennek meg Glaber *Históriáiban*.¹⁶

Ágoston hét fázist állapít meg az emberiség történelmében, saját korát ennek hatodik szakaszába tette. Ágoston egyik nagy elődje, Hyppolitos még a 3. században meghatározott időpontot említ mint a vég eljövételének lehetséges dátumát, majd a mennyei királyság beköszöntét. Eusebiusra támaszkodva kiszámolja, hogy mikor teremtette Isten a világot; *anno mundi* 5500-ra teszi Jézus születésének idejét, és úgy gondolja, hogy 500 évvel az inkarnáció után lesz az újbóli megtestesülés.¹⁷ (Bár a *Históriák* alapján úgy tűnhet, hogy Glaber nem feltétlenül gondolta, hogy a világ még az ő életében véget ér, azt azonban feltétlenül úgy vélte, hogy az utolsó, hetedik szakaszában van a földi világ történelme.)

Glaber részben átveszi az ágostoni gondolkört, bár többször módosulnia kellett ennek a teológiának. Abban az időben, amikor Ágoston és Hyppolitos kidolgozták a maguk eszkatológikus tanításait, ők Caesareai Eusebius *anno mundi* rendszerére alapozták azt. Bár Ágoston nem jelöli meg a történelem végpontjául a 6000. évet, utódai a hippói püspök gondolatait tovább vezetve a 6000. évet úgy használták, mint a vég kezdetét. A kora középkori keresztény atyák rendszerét továbbgondolva Szent Jeromos az 5. század elején már *anno mundi* 5199-re teszi az első eljövételt, eszerint a 6000. év i. sz. 801-ben jön el. Nagy Károly idején, mikor eljött a várt év, ismét át kellett értelmezni Ágoston és Jeromos jóslatait, és ezután az egyre elfogadottabbá váló keresztény időszámítás, az *anno Domini* rendszer évfordulóihoz kellett kapcsolni a hetedik korszak beköszöntét, azaz a végítéletet, majd az „Örök Szombat” eljövételét. Részben ezt a mintát fogja követni Rodulfus Glaber is. A krónikás alkalmazza Ágoston gondolatmenetét, tehát biztosan ismerte a *De civitate Dei* tanításait a véggel kapcsolatban,¹⁸ tisztában volt a hét korszakra osztott történelem elméletével, azonban az eretnokségek felbukkanásával kapcsolatban látni fogjuk, hogy immár nem mindenben követi az ágostoni Biblia-értelmezést és eszkatológiát. A mű alapján hét fázist külön-

böztethetünk meg, de a hetedik már maga a végítélet lesz, amint ezt a hippói püspök is jövendőli.¹⁹

Szintén Ágoston munkáinak ismeretére és tiszteletére utalhat a szent ereklyék felleléséről szóló fejezet a *Históriákban*,²⁰ mely feltűnő hasonlóságot mutat Ágoston egyik *Sermo*jával,²¹ amely Szent István mártír testének megtalálásáról szól.²² A szentek kultusza éppen Ágoston korában (4. század) erősödik meg, és ekkoriban válik a keresztény egyház egyik mozgatójává.²³ A 4. század végén a Római Birodalom intézményrendszerének fokozatos bomlása bizonytalanságot idézett elő. Az intézményeket bizonyos mértékben éppen a keresztény egyház episzkopális szervezete pótolta, élhető városokat teremtve, biztosítva a védelmet és az ellátást. (Hasonló módon, az állandó létbizonytalanság miatt a 10–11. században ismét jelentősen felerősödött a szentek kultusza is.)

Rodulfus Glaber korában még erősen élt a barbár betörések emléke, melyek a 10. század derekáig állandó fenyegetést jelentettek a keresztény Európának. A szaracénok, a normannok és a magyarok állandó létbizonytalanságot teremtettek a kor nyugat-európai lakosságában („*a magyar nép is, annyi gyalázatos tett elkövetése után*”).²⁴ Ezekben a pogány betörésekben pedig könnyen a világvége eljövetelét láthatták, főleg akkor, ha a hatalmas befolyással rendelkező klerikus is ezt sugallta. A kor embere éppen az ebben az időszakban megerősödő „*oratores*”-ként ismert társadalmi rétegben látta a reményt,²⁵ akárcsak a 4–5. századi Gallia a megszilárduló püspöki hatalomban. Ennek az elkülönülő csoportnak a hatalmától remélték a bizonytalanság megszüntetését, és tőlük várták az emberek az imát, amely a földi létből a mennybe juttatja majd a földi létben hiányt szenvedőket: ennek az eszmének a szolgálatában jött létre a *Clunykongregáció*.

Glaber és az öt körülvevő világ

Ahhoz, hogy érdemben meg tudjuk vizsgálni, miként is vélekedhet Rodulfus Glaber a vég eljöveteléről, ismernünk kell, mi az, ami körülvette őt, illetve milyen egyéb, a korhangulatot tükröző, az általunk vizsgált földrajzi környezetet érintő írások születtek. A 10. század egyik fontos, mind a kora középkor apokaliptikáját, mind a magyarokat érintő dokumentuma a *Dadó-levél*, mely a magyar fenyegetés világvégével való azonosítására utal, és hasonló környezetben született, mint amilyenben Glaber írja majd krónikáját. A datálását illető bizonytalanságok alapján kérdéses, vajon a levél valóban az általánosan elfogadottnak vélt 10. század második feléből származik-e.²⁶ Németh András új kutatások alapján 917–923 közé teszi a levél keletkezését,²⁷ még néhány évtizeddel távolabb Glaber korától, ennek ellenére a kor viszonyainak tanulmányozásához és talán (bizonyos elemeiben) az alsóbb csoportok vélekedését illetően is forrásul szolgálhat ez a dokumentum.

Ebben a levélben a szerző tagadja azt – a szerinte a korban széles körben elterjedt nézetet –, hogy a kalandozó magyarság lenne Góg és Magóg népe („*Gog et Magog esse Hungros*”).²⁸ (A magyarságra vonatkozó „*hungri*” nem csak a magyarságra vonatkozhat, hasonló megnevezést használtak például az avarságra is.) A levél szerint viszont mind a szerző, mind a címzett területén elterjedt ez a nézet, és a „*tömegek*” számára a magyarság jelentette Góg és Magóg feltételezett népét.²⁹ Ez azt jelentené, hogy bizonyos emberek ismerték például a *Jelenések könyvének* a jóslatait, és hihették azt, hogy közeleg is ennek bekövetkezte. A *Jelenések könyvéből*³⁰ és *Ezékiel próféta könyvéből*³¹ credeztethető „Góg és Magóg” allegória, mint a pusztítás megtes-

tesítője, már a 4. században is megjelent a keleti lovas népekkel kapcsolatban. Ekkor Szíriai Szent Efrém (306–373) a hunok aszkétákkal szembeni viselkedése miatt aposztrofálja őket az Antikrisztus előfutárának.³² Nem tudhatjuk azt, hogy kikre vonatkozhatott a tömegek kifejezés a levélben, de a klérus tűnhet valószínűnek, mivel ők ismerhették a bibliai jóslatokat, ha máshogy nem is, de püspökeik közvetítése által. Egy-egy egyházmegyén belül, főleg a volt Gallia provincia területén, nem voltak nagyméretű egyházmegyék, ennek megfelelően nem volt olyan létszámú klerikus, hogy tömegeket említhetett volna a szerző. Éppen ezért azt sem lehet kizárni, hogy a világi papságon keresztül akár az írástudatlan tömegeket is megérinthette ez a gondolatkör.

A *Dadó-levél* szerzőjét Auxerre-i Remigiussal szokták azonosítani. A magyar szakirodalom – és többek között Migne is – őt tartotta a szerzőnek, hozzátéve, hogy utóbbi a Remigiushoz tartozó függelékben közli a levelet.³³ Ez alapján a levél a 9. század végén keletkezett volna, azonban Németh András, részletesen foglalkozva a levél írójának kilétével, cáfolja, hogy Remigius lenne a szerző.³⁴ Fontos különbség lehet, hogy a magyar honfoglalást megelőző kalandozások miatti félelemről van-e szó, vagy pedig a 10. század közepének magyarságáról. Ez utóbbi nem tűnik valószínűnek, mert a 955-ös vereség után már nem tekinthető ennyire komolynak a magyar fenyegetés Nyugat-Európában.

Számunkra fontos lehet, hogy a levél címzettjének tartózkodási helye valószínűleg Verdun, Dadó püspöksége, ez pedig nem esik távol Rodulfus Glaber életének állomásaitól, Dijon és Mácon térségétől. Ha pedig elfogadjuk a feltételezést, miszerint ezeken a területeken erős az érdeklődés a világvége eljövetele iránt, ez igaz lehet a Glaber által jól ismert területekre is. Lehet, hogy ez a közeg, ahol gyakorta utazott a szerzetes, hozzájárulhatott ahhoz, hogy érzékenyebb volt erre a témára. Az szintén nem tisztázható a levél szövege alapján, vajon a világvége eljövetelét valóban egy jeles évfordulótól várták-e. Ennek kapcsán kell megemlíteni Richard Landes már érintett megfigyelését a kora középkori időszámítási rendszerek gyors változásaival kapcsolatban, mely az Eusebius-féle *anno mundi* rendszer hirtelen eltűnésére vonatkozik. Ennek a rendszernek a 6000. éve előtt hirtelen eltűnik ez az időszámítás, és helyébe lép az *anno Domini* rendszer.³⁵ Ha ezt elfogadjuk, abban az esetben ez azt jelenthetné, hogy a kora középkor emberében, elsősorban természetesen a klérust tekintve, élhetett a kerek évfordulóktól való félelem.

A 10. században már igen elterjedt az a Bibliából eredő allegória, mely az ágostoni teológia fontos részét képezi a földi lét két párhuzamos, egymástól elválaszthatatlan városával, Jeruzsálemmel és Babilonnal kapcsolatban. Jeruzsálemet az Isten iránti szeretet által fenntartott *civitasnak* gondolja, míg Babilont az önszeretet vezérelte településként látta.³⁶ A Babilon-analógia megtalálható Rodulfus Glaber művében is. Glaber al-Hakimot, Kairó hatodik Fatimada-kalifáját „*principis Babilonis*”-nak³⁷ nevezi. A középkorban Kairót rendszeresen nevezték Babilonnak.

A romlott város szimbólumát használva Montier-en-Der-i Adso, a 10. század végi Antikrisztusról írt értekező levelében annak születési helyéül „Babilont” jelöli meg. Montier-en-Der-i Adso „*De ortu et tempore Antichristi*”³⁸ című műve a 10. század apokaliptikájának legfontosabb forrása, így könnyen lehet, hogy hatott Glaber munkájára is, annak ellenére, hogy erre nincsen semmilyen bizonyító erejű utalás a *Historiarum libri quinqueben*.

A mű egy levél, melyet Gerberga királynénak címez a szerző, Montier-en-Der apátja. Az ő Antikrisztus-látása jelentős újítás volt a korai középkor felfogásához ké-

pest. Levele, mely egy értekezés az Antikrisztus lényéről, új műfajt teremt és megalapozza ezt az új látásmódot. Ez, az Antikrisztus-életrajz megszületése révén, hasonló kultuszt alakított ki a legfőbb félelem tárgyáról, mint egy szentről, csak épp ellenkező előjellel. Ez a mű azt eredményezte, hogy igen széles körben terjedt el a legfőbb Gonosz illetően ismerete, és feltételezett élettörténete. Bár a 10. század közepén születik a mű, és „logikus” lenne, ha a század végére datálná az Antikrisztus eljövételét, a munkában nincs arra vonatkozó utalás, hogy az ezredfordulótól várná az apokaliptikus események kezdetét. A mű a zsidókra vonatkozóan megjegyzi, hogy a végítélet eljövételével a kiválasztott nép visszatér Istenhez. John France hívja fel a figyelmet arra, hogy ez a gondolatkör Adso révén terjed el a keresztény teológiában, és már Glaber munkájában is megtaláljuk alig néhány évtizeddel később (ami Adso értekezésének ismeretére utalhat Glabernél).³⁹

Bernard McGinn rámutat arra, hogy meg kell különböztetni egyrészt azokat a 10–11. századi apokaliptikus műveket, melyek a 4. század óta szinte folyamatosan jelen lévő eszkatológia újabb irodalmi alkotásai, és amelyek nem kötik a vég eljövételét semmilyen ezredfordulóhoz, másrészt azokat a műveket, melyeknek szerzői (például Rodulfus Glaber) nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az évszámoknak.⁴⁰ McGinn szerint Glaber végítélet-várása mindenképpen az ezredéves fordulóhoz köthető.

Glaber mellett az ezredik évhez szorosabban köthető szerzők közé szokták sorolni Fleury Abbót *Apologeticus* című munkájának egy elhíresült szakasza miatt. A szerző itt egy fiataalkori emlékére utal, amikor egy Párizsban prédikáló meg nem nevezett egyházi előrevetíti, hogy Krisztus születésének ezredik esztendejében eljön az Antikrisztus, és ezt gyorsan követi a végítélet is.⁴¹ De az *Apologeticus* éppen ennek, az Abbo szerint bibliai alapot nélkülöző tanításnak a hiteltelenségét hirdeti, és ezt igyekszik bizonyítani az *Evangéliumok*, a *Jelenések könyve* és *Dániel könyve* alapján.

Rodulfus Glaber és a *Historiarum libri quinque*

A legrészletesebb krónikát Rodulfus Glaber hagyta az utókorra az ezredforduló idejéről: *Historiarum libri quinque*. Ebben összegzi az ezredforduló időszakának történetét, körülbelül 900-tól 1046-ig, de nemcsak az ezredfordulóhoz köthető eseményekkel foglalkozik, hanem – amint azt a mű bevezetőjében közli – átfogó történelmi képet kíván adni. A krónika nagyszámú utalásából következtetni lehet az ő vélekedésére és a korhangulatra is, melyről talán ez az írás tudósít a legbővebben. Saját bevallása szerint a célja az, hogy a 900 óta élt összes nagy embert bemutassa.⁴² Bár ezt nevezi meg vezérfonalként, valójában mind az öt könyv bevezetőjében valamilyen formában foglalkozik a millennium fogalmával, az 1000. vagy épp az 1033. évvel. A „*Krisztus megváltónk megtestesülésének ezredik évfordulója...*” már a mű előszavában megjelenik, annak ellenére, hogy Glaber erről csak jóval később ír részletesen.⁴³

Glaber a Burgundia területén történt, az ezredforduló körüli eseményeket illetően jól informált, de Kelet-Európáról és a német területekről elég kevés eseményt örökít meg. Az egyházat befolyásoló változásokról azonban itt is pontos információkkal rendelkezik (így például Adalbert prágai püspöksége, vagy a keresztény magyar állam létrejötte). Krónikája az egész keresztény világ történetét akarja rögzíteni, kiemelve az ezredfordulók eseményeit, mégis több, a korszak történetét kiemelten befolyásoló személy alig, vagy épp egyáltalán nem jelenik meg a műben, egyháziakat is ideértve. III. Ottó császárt alig néhány helyen említi meg a krónika, akkor sem a vezérfonalként megjelölt ezredfordulós események kapcsán.⁴⁴ Glaber szintén elvéve említi

meg Gerbert d'Aurillac, a későbbi II. Szilveszter pápa nevét.⁴⁵ Teszi ezt annak ellenére, hogy Gerbert francia földről származott, és az ezredik év pápájaként több, Glaber által érintett eseményben volt jelentős szerepe (így István koronája).

A magyar állam történetével kapcsolatban csak néhány adattal találkozhatunk a *Históriákban*. Szent István és felesége, Gizella,⁴⁶ valamint Aba Sámuel⁴⁷ neve fordul elő a műben, akit Glaber a hunok királyaként említ. Orseolo Péter csak mint Aba által legyőzött uralkodó szerepel, de nem jelenik meg az elűzött király neve.⁴⁸ Ezt követően az 1044-es ménfői csatáról is beszámol Glaber, ahol II. Henrik seregének csodás győzelmét az erős túlerőben lévő magyar seregekre boruló sötétséggel magyarázza.⁴⁹ Ezen példák közül is úgy tűnhet, hogy Glaber *Historiarum libri quinque* című műve nem átfogó világtörténet, sokkal inkább az ezredforduló időszakáról írt burgundiai krónika.

Szintén fontos a művel kapcsolatban, hogy megrendelésre írja, mégpedig a nagy tekintélyű Odilo megbízásából. Odilo, Cluny apátja lévén, mindenképpen az egyik legfőbb, ha nem a legfőbb feladatának a monostor és az öt kiváltságos perjelség hatalmának megerősítését tekinthette.⁵⁰ Cluny szellemiségének legfontosabb eleme kezdettől a mások lelki üdvéért mondott ima volt. Hirdették, hogy csak ők küzdhetnek eredményesen az élőkért, az elhunytakat ők szabadíthatják meg a pokoltól, vagy ők rövidíthetik le a purgatóriumban töltendő időt. Cluny hatalmát annak köszönhette, hogy a társadalom széles csoportjai elfogadták, hogy az egyházi rend az egyedüli közvetítő kapocs az égi és földi szféra között. Ezt a közvetítést teremti meg Cluny, és közvetve talán Glaber is azzal, hogy kézzelfogható közelségbe hozta a világvége esetleges eljövételét, tovább fokozva a vallás jelentőségét, növelve ezáltal az egyházi rend hatalmát.

Glaber történelmi látásmóddal képes szemlélni az eseményeket. Mivel ő a történeteket akár több évtizeddel az évfordulók után írja le, megkerülhetné a félelmet, amit a kerek évfordulók kapcsán generálhatott a klérus, de úgy tűnik, ennek részese ő maga is, valamint nem kellene az eseményeket a fontosnak vélt dátumokhoz kötnie, mégis gyakran így tesz. Az írás időpontjában már tudja, hogy sem a születés, sem a passió ezeréves fordulója nem vonta maga után sem az Anikrisztus megjelenését, sem az apokalipszist. A *Historiarum libri quinque* mégis sugallja az aggodást és várakozást, ami ezeket az éveket megelőzte. (A félelem és a várakozás az apokalipszis eljövételével kapcsolatban azonban Glaber halála után sem tűnik el nyomtalanul, de ez már nem tartozik szorosan az általam vizsgált korszakhoz.)⁵¹

Az eretnokségek

Glaber beszámol arról, hogy a születés évfordulójának tartott évben, 1000-ben sok helyütt eretnekmozgalmak vetik fel fejüket.⁵² Glaber hosszan ír egy Vertus nevű falu eretnekéről, Leutardról, akit a Sátán küldöttének nevez (azt írja, hogy, mint azt az események bizonyítják, valószínűleg a Sátán követe lehetett).⁵³ Leutard, Glaber szerint, egy mezőn, munka közben lefeküdt a fűbe, ahol egy csapat méh megtámadta, és átjárta testét.⁵⁴ Az esemény megváltoztatta a tudatát, elment a falu templomába, ahol összetörte a keresztet és egy, a Megváltóról készült képet. Az eset mutatja, hogy lokálisan milyen komoly elégedetlenség volt már ekkoriban is az egyházzal szemben. Ez a tett sok szempontból hasonlít a *bogumil* nézetekhez, de Leutard eszméit szinte egyáltalán nem ismerjük, így esetleges kapcsolatot is nehéz feltételezni.⁵⁵ Az eset nagy riadalmat keltett, mint írja Glaber, és bolondnak tartották a férfit. Az eretnokségről szóló

részben Glaber kilép a „szürke” krónikás szerepkörből, és személyes véleményét tolmácsolja, mely szerint bizonyosan tényleg elmebajban szenvedett ez az eretnek.

Glaber szerint Leutard forradalmi mozgalma azonban gyorsan megbukott, és az eretneknek bélyegzett földműves vereségét követően egy kútba vetette magát. Ez az eretnekség – bár egy ilyen elszigetelt jelenséget nem is biztos, hogy lehet ezzel a szóval illetni – azonban több szempontból is fontos lehet. Egyrészt rendkívül ritka bármilyen információ ebből az időszakból feljegyzett öngyilkosságról; másrészt a tény, hogy ez a mozgalom Châlons-sur-Marne térségéből indul ki, nem elhanyagolható, miután ez a terület több későbbi eretnekségnek lesz kiindulási területe.⁵⁶

Glaber ugyanerre az időszakra teszi Vilgardus fellépését Ravennában.⁵⁷ Az eretnek igen művelt volt, és az ókori szerzők tiszteletét helyezte a legmagasabbra, szerinte az ő életfelfogásuk példaértékű volt, és az ő szavuk szerint kellene élnie az embereknek. Agresszív térítőmunkája és Bibliát tagadó nézete miatt – mint azt Glaber mondja – Péter püspök megátkozta, és eretnekként meg is égették Vilgardust. Tudjuk, hogy Ravennában volt Péter nevű püspök, ő azonban 971-ben meghalt, így feltételezhetjük, hogy Glaber csak hallomásból ismerte a történetet, de mivel jól illett a kor gondolatvilágához, beemelte azt művébe. Feltételezhetünk bizonyos célzatosságot, azaz, hogy nem véletlen tévesztésről lehet szó, sokkal inkább arról, hogy nyomatékosítsa: az ezredforduló időszakában a Sátán erősebben hat az emberekre, mint az azt megelőző korokban.

Ugyanebben a szakaszban Glaber említést tesz még eretnekségekről Hispánia területén és Szardínia szigetén, ám ezeket nem részletezi, és más forrásunk nincs ezekről. Ebből arra következtethetünk, hogy ezzel kívánt további nyomatékot szolgáltatni János apostol jóslatainak, melyeket itt idéz fel: „*És mikor eltelik az ezer esztendő, a Sátán eloldatik az ő fogságából.*”⁵⁸ Eszerint ezer esztendő elmúltával a Sátán kiszabadul fogságából, és Glaber ezen eseményeket már a Sátán megjelenésével hozza kapcsolatba, jelezve, hogy a következő könyvben részletesen foglalkozik a kérdéssel.⁵⁹ Richard Landes szerint ez kiemelkedően fontos momentum Glaber munkájában, mert megtörténik a szembeszegülés az ágostoni teológiával,⁶⁰ ami tiltja a bibliai korok földi léthez való kapcsolását; és itt Glaber mindenképpen kilép a *Jelenések könyvének* szimbolikus értelmezéséből. Az, hogy egy történetíró biblikus kontextusba helyezi saját korát, sugallva, hogy a János próféta által predesztinált ezer évnek most kell véget érnie, mindenképpen jelzés lehet a kor hangulatával kapcsolatban. A Sátán fogalmának átalakulására utal, hogy éppen Glaber művének keletkezése idején, a 11. század közepén készülnek az első olyan kódexek, melyekben a Sátán képi ábrázolása megjelenik (Duby példaként említ egy 11. századi, Aquitániában készült, illusztrált *Jelenések könyvét*).⁶¹

Nemcsak ezek az eretnekségek jelennek meg Glaber *Históriáiban*, hanem hosszasan beszámol egy Orléans térségéből eredő eretnekségről is, mely 1023-ban üti fel a fejét.⁶² Ezt Glaber egy ördög által megszállt itáliai nőnek tulajdonítja. Itt nem a „*Sathan*” kifejezést használja, hanem inkább a Gonoszt mint transzcendens fogalmat.⁶³ Komoly különbség a 10. század végi eretnekmozgalmak leírásához képest, hogy ezekben már nincs bibliai párhuzam, nem jelenik meg a szembenállás az ágostoni világgéppel. Úgy tűnik, ez a mozgalom nem hordoz semmilyen eszkatológikus jelentést Glaber számára. Ennek az eretnekségnek az emlékét megőrizte Chabannes-i Adémar is⁶⁴ a maga *Krónikájában*.⁶⁵ Mind Adémar, mind pedig Glaber szerint a *manicheus*⁶⁶ eretnekséghez tartozott ez az előbbiekhöz képest elterjedtnek mondható orléans-i mozgalom. Monteforte térségének eretnekmozgalma is megjelenik Glaber *krónikájában*,⁶⁷

de ennek sem tulajdonít eszkatológikus jelentést, tovább erősítve az ágostoni elképzeléseket.

A születés és a passió ezredik évfordulója

Krisztus születésének 1000. évfordulójának közeledtével Glaber összegyűjti a félelemre okot adó múltbéli eseményeket, és egy 989. augusztus–szeptemberi eseményre utal, amikor is a Halley-üstökös a Föld közelében haladt el: „*Hogy új csillag volt-é, melyet Isten küldött, vagy pedig égítest, amelynek azért sokszorozta meg ragyogását, hogy előjelet küldjön, ennek tudása azt illeti meg, akinek a bölcsessége minden dolgot elrendez, mégpedig jobban, mint azt gyarló szavunk megfogalmazni képes. Ámde bizonyos, hogy minden alkalommal, midőn az emberek ilyenén csodát tapasztalnak a természetben, nyomban valami váratlan és retentő dolog sújt le rájuk.*”⁶⁸ Ezt az elhaladást pontosan datálja Glaber, és megemlíti Glaber krónikája mellett például Merseburgi Thietmar is.⁶⁹

Glaber szintén a születés ezredik évfordulójának időszakához kapcsolja egy *Arlebaud* nevű nemes férfi esetét, mely történetben ismét egy természeti jelenséggel kapcsolja össze a Gonosz létét. Ennek a burgundiai nemesnek a házába kövek csapódtak be a tetőn át. Amint Glaber arról beszámol, több követ megismert a férfi, mert határkövek voltak, amelyeket már többször látott. A krónikás szerint ez a jelenség azt mutatta, hogy a Gonosz minden lehetséges eszközzel be akar furakodni ebbe a családba.⁷⁰

Glaber az ezredforduló fontos eseményének látja Szent István államának kialakulását. Krónikájából tudjuk, hogy István állama biztosította a zarándokok addiginál biztonságosabb áthaladását a Balkán-félsziget felé, a Bizánci Császárság határvédékéig.⁷¹ A zarándoklatok jelentősége a millennium időszakában sok történész szerint megsokszorozódott. Györkös Attila szerint Szent István két aspektusban volt fontos Glaber és közvetve a nyugati egyház számára: egyrészt a házasság miatt Civakodó Henrik lányával, másrészt a magyarok zarándokokhoz való viszonyulása tekintetében.⁷²

Az ezredik év elmúltával, miután ekkor nem történtek meg a Glaber (és talán a klérus egésze) által jövendőlt eszkatológikus események, át kellett értékelni a bibliikus és más apokaliptikus jóslatokat. A millennium azonban nem múlt el nyomtalanul, hiszen nem csak Krisztus születésének évfordulójához kötötték az Antikrisztus esetleges eljövételét; sokkal inkább tűnhetett vészjóslónak a passió ezeréves évfordulója és annak előjelei.

A krónika legismertebb része az 1003 körüli eseményeket örökíti meg. Ekkoriban erős fellendülés jellemzi egész Nyugat-Európát, és ennek része a templomok felújítása, vagy inkább újjáépítése. Ehhez köthető Glaber híres metaforája a templomok új „köpönyegéről”: „*Mintha a világ megrázta volna magát, hogy levette régi ruháját, a templomok új fehér ruhájába öltözön.*”⁷³ Nem biztos, hogy ez a fejlődés, azaz a templomok új ruhája konkrét fizikai valójában jelenik meg az 1003. évben. Georges Duby véleménye szerint „lelki jellegű fejlődés” szemtanúja lehet Glaber, és ezt vetíti rá a *Históriákban* a – kétségtelenül ebben az időszakban fellendülő – templomépítési hullámra.⁷⁴

Kevésbé jelentős eseménynek számított apokaliptikus szempontból az 1003. vagy az 1004. év, ám a műveltebb klerikusok, így Glaber is ismerte a jóslatot az Antikrisztus elpusztítása és a végítélet közti időről. Ezt a különböző kora középkori Biblia-

kommentárok kb. három és fél évre (pontosan negyvenkét hónapra) teszik, és így ekkor is tarthattak a vég közeledtétől.⁷⁵

Szintén jól jellemzi az ezredforduló korának felfokozott vallásosságát Glaber egyik 1008. évre vonatkozó leírása, miszerint a passió ezredik évfordulójának közeledtével újabb és újabb szent ereklyék kerülnek csodás módon elő: „*Miután az egész világ, mint mondtuk, magát az új templomok fehérségével ékesítette, az Úr megtetszésének ezredik évét követő nyolcadik esztendőben történt, különböző jelek lehetővé tették számos szent ereklyének fellelését, azokon a helyeken, ahol hosszú idő óta rejtve voltak.*”⁷⁶ A kor embere számára a szentkultusz kiemelkedő jelentőséggel bírt, identitását erősen befolyásolta, hogy melyik szent patrocíniumában volt az egyházközsége, az egyház tovább tudta növelni tekintélyét egy-egy ereklye „feltalálása” által. Az ereklyekultusz felhasználásában az egyház térnyerésének látjuk egyik jellemző középkori megjelenési formáját, hozzátéve, hogy a keresztény hit ilyen felhasználása már nem a kora középkor tipikus jellemzője, sokkal inkább a Cluny által elinduló reformok egyik jellegzetes eleme.

A következő évek megrázó eseménye a keresztény világ számára a Szentföld feldúlása volt, és ez tükröződik a korszak történeti munkáiban is. 1009-ben al-Hakim kairói kalifa leromboltatja a Szent Sír-templomot Jeruzsálemben, a keresztény világ egyik legszentebb zarándokhelyét: „*Szintűgy a kilencedik évben az ezredforduló után a Templom Jeruzsálemben, melyben Urunk és Megváltónk sírja található, a kairói herceg támadásának áldozata lett.*”⁷⁷ Az eseményről a kor másik nagy krónikása, a már említett Chabannes-i Adémar is megemlékezik, bár ő a templom rombolását 1010-re datálja. Több párhuzam mellett, jelentős különbsége a két krónikának ebben a kérdésben az, hogy Adémar nem a zsidók számlájára írja a történeteket, míg Glaber szerint az eset a zsidók bűne volt: „*Röviddel a Templom lerombolása után teljesen világossá vált, hogy a zsidók gonoszága idézte elő ezt a hatalmas katasztrófát.*”⁷⁸ Ezt azért lehet fontos kiemelni, mert az ezt követő időszakban lesz az első jelentős zsidó-üldözési hullám Európában. Glaber ennek teremt ideológiai alapot azzal, hogy a zsidókat okolja al-Hakim tettéért.

Adémar a maga krónikájában különböző előjelekkel magyarázza az 1009–1010-ben történt eseteket, demonstrálva ezzel, hogy az ő generációja gyakori megpróbáltatásokkal terhelt, mind más népek, mind természeti jelenségek által.⁷⁹ Adémar kiemeli az 1010-es év természeti katasztrófáit, az éhínségeket, árvizeket és a Vienne folyó elképzeltetlen, három nap alatt történt kiszáradását.⁸⁰ Ezeket az eseményeket már előzménynek tekinti Adémar, és úgy tűnik, ő sem zárja ki, hogy hamarosan eljön az Antikrisztus. Glaber azonban sokkal konkrétabban köti egymáshoz az eseményeket, ok-okozatszerűen szemlélve az időjárás eseményeit és a végítélet eljövételének lehetséges időpontját. Éppen itt jelenik meg a fő különbség a két kortárs szerző között; Glaber a *Historiarum libri quinque* című művében bizonyos évekhez köti annak eljövételét, és éppen ezért lesz az időszámítás művének egyik vezérfonala (ami saját korában nem kifejezetten jellemző). Adémar, Glaberhez hasonlóan, szintén használja a pusztulás középkori szimbólumát az 1009-es események leírásánál. Glaber „*principis Babilonisnak*” nevezi a kalifát,⁸¹ ő al-Hakimot a bibliai (II.) Nabú-kudurri-uszurral azonosítja, és Kairó Adémarnál éppen úgy Babilon néven jelenik meg.⁸²

Az 1033-as év kulcsfontosságú időpontnak tűnhetett a kor embere számára, így Glaber is részletesen tudósít eljövételéről. A halottak emlékének tisztelete olyan fontos volt a korban, hogy alighanem jelentősebb várakozás jegyében következhetett el ez az év, mint Krisztus születésének évfordulója. Az 1033-as napfogyatkozás idején

az emberek félelméről számol be Glaber, akik szerinte egy ez évben látott üstökösben is vést látnak. Ebben a félelemben, úgy tűnik, Glaber is osztozik. Az 1033-at megelőző néhány esztendő sokkal inkább telhetett a nyugtalanság jegyében, mint az 1000. év, amint ez Glaber írásából tükröződik: „Óriási rettenetesség kerítette hatalmába a lelkiüket: megértették, hogy amit láttak, arra figyelmeztet, hogy szörnyű csapás fog lesújtani az emberiségre.”⁸³

A passió évfordulója körüli években történt – számára – negatív jelentést hordozó eseményeket mindig hozzáköti a félelmet jelentő évhez. Így megemlékezik arról, hogy amint az 1033-as év közeledett, több és több keresztény híresség halt meg, így VIII. Benedek pápa 1024-ben, Jámbor Róbert 1031-ben és Chartres-i Fulbert 1028-ban.⁸⁴

A félelemmel valószínűleg leginkább teli évben Glaber leírása alapján igen sok ember zárandokolt el Jeruzsálembe, ezzel szabadítva meg magát bűneitől, jobb sorsot remélve a végítéletet követően: „Hatalmas tömeg vágott neki a világnak, hogy Jézus sírjához Jeruzsálembe menjen. Elsőbben alsórendbeli emberek, majd közrendűek, aztán a legelőkelőbbek, királyok, grófok, püspökök, főpapok, végül, amit emberi szem sohasem látott, a főnemesi asszonyok keltek útra a szent hely felé a legnyomortabb emberek kíséretében. Sokan vágytak rá, hogy hazájukba való visszatérniük előtt haljanak meg.”⁸⁵

Chabannes-i Adémar is elzárándokol ebben az évben Jeruzsálem városába, és 1033-ban vagy 1034-ben itt leli halálát. Rodulfus Glaber ezen évek zárandoklatairól való megemlékezésekor valószínűleg használta Adémar krónikáit. De az ő krónikája korántsem sugallja azt, hogy ennek a zárandoklatnak olyan egyértelműen apokaliptikus vonatkozásai lettek volna, mint amennyire azt Glaber tényként kezeli. Richard Landes sokkal inkább az 1030–1033-as évek időjárási eseményeinek tulajdonítja, hogy tömegek vállalkoztak a zárandoklatra, de ő is megemlíti a megváltás iránti vágy fokozódását.⁸⁶

Bizonyos regionális kutatások cáfolni látszanak a tömeges 1033-as, vagy épp az 1000. évi zárandoklatok történeti hitelét. Egy ilyen, P. Bonnassie által Katalónia 11. századi lakosságára vonatkozó kutatás eredményeire alapozva, Sylvain Gouguenheim tagadja a jeruzsálemi apokaliptikus zárandoklatokról eddig elfogadott tézist.⁸⁷ Bonnassie kutatása alapján azt állítja, hogy Katalónia területéről például nincs adatunk 1033-ból egyetlen Jeruzsálembe induló zárandokról sem. Hozzá kell azonban tenni, hogy egy ibériai példa nem feltétlenül vetíthető ki a kor Európájára, főleg nem a szentföldi zárandoklatot illetően, mert Európa ezen területéről sokkal inkább zárandokoltak a viszonylag közelinek tekinthető Santiago de Compostelába. A clunyi szerzetesség is inkább ezt támogatta, mint az igen távoli Jeruzsálem felé irányuló zárandoklatokat.

Az, hogy az emberek tartottak valamennyire a nagy évfordulóktól, egyúttal azt is jelentette, amikor ezek elmúltak, felszabadult légkör jellemezte a rá következő időszakok kezdetét, így az 1033-as évet is. Ez egyértelműen megjelenik Glaber művében: a baljóslatú előzményeket követően új korszak beköszöntének lelkesedésével találkozunk az 1033-as év leírásánál a *Historiarum libri quinque* című műben. Erős hasonlóság jelentkezik a születés ezredik évfordulóját követő lelkesedés (a templomok felújítása, az ereklyekultusz stb.) és a passió évfordulója között. Glaber az 1033. év beköszöntével a változást helyezi előtérbe, éles kontrasztot állítva a negatív előzmények és a feltámadás évfordulója között (pl. időjárás megváltozása, béke).⁸⁸

A krónika beszámolója szerint a rossz előjelek után a passió ezredik évfordulója nagyon pozitív változásokat hozott. Az addigi szélsőséges időjárási események

megszűntek, az idő visszaállt a megszokott rendbe, és a béke iránti vágy sugárzott a kereszténységben, kibontakozott az Isten békéje, a „*Pax Dei*” mozgalom.⁸⁹ Glaber a passió ezredik évfordulójához köti a mozgalom elterjedését, ám nem tudjuk, vajon valóban ebből eredeztethető-e kialakulása. Alighanem ezzel is élesíteni kívánja a kontrasztot a passió ezredik évfordulója miatti félelem és az azt követő új lendülethez jutó fejlődés között. A Glaber által az 1030-as évekhez kötött elterjedés semmiképpen nem tűnik valószínűnek, a jelenség kialakulását és terjedését az 1000. év előtti évtizedekre teszik a kutatók.⁹⁰ Vita tárgyát képezi: van-e kapcsolat az ezredforduló és a békemozgalmak elterjedése között. Nem valószínű, hogy a „*Pax Dei*” létrejöttét az ezredforduló generálta volna, ekkor nem tett volna szert ilyen nagy tömegbázisra, inkább az tűnik elképzelhetőnek, hogy a klérus a béke terjesztéséhez felhasználta a közelgő ezredfordulót, erősítve ezzel a vallásos meggyőződést.

A mozgalom bemutatása sem hiányzik Glaber művéből. Arról tudósít, hogy a korban először Aquitániában hívtak össze nagy zsinatokat a városokban. Szent ereklyéket vittek körbe, komoly hatást gyakorolva ezzel a hívőkre: „*Ekkor kezdtek először Aquitania részein püspökök, apátok és az egész népből a szent vallás ájtatos férfiai gyűléseket tartani, amelyekre sok szent testét és számtalan ereklyetartót vittek el.*”⁹¹ A mozgalom igen gyorsan terjed. Charroux-ban 1027–1028-ban rendeznek zsinatot, Limoges-ban 1028-ban, Poitiers-ben 1028–1031-ben és Bourges-ban 1031-ben. Hasonló mozgalom hódít Burgundiában is az 1020-as évektől. A „*Pax Dei*” gyorsan továbbterjed Arles-ba, majd Lyonba is, és szerte Burgundiába, majd pedig a francia területek legtávolabbi sarkába, amint arról a szerzetes ugyanitt tudósít.⁹²

A béketőrekvés az 1030-as évek után megváltozik, új célok alapján „*treuga Dei*” néven alakul át, egy már megkezdett folyamat folytatásaként. Bár erről konkrétan nem tudósít Glaber, Aquitániát általánosságban említi, mint az új vallásos békemozgalom egyik magterületét. Glaber és több más korabeli szerző leírásából tudjuk, hogy a helyi zsinatokon kinyilvánított szándék arra vonatkozott, hogy ne legyen szabad szerda estétől a következő hét hétfőjének hajnaláig fegyvert fogni.⁹³ A mozgalom kialakulásakor még csak a vallásos ünnepekhez kötődött a „*treuga*”, mikor is megtiltották, hogy a családok közti és családon belüli, helyi jellegű csatározásokat folytassák. Majd először 1041–1042-ben az arles-i zsinaton sikerült kiterjeszteni négynapos tilalomra.⁹⁴ Ahogy az ezredéves fordulók sorra elmúltak, az ezekhez kötődő békeszövetségek – ha elfogadjuk Glaber nézetét ezzel kapcsolatban – fokozatosan átalakultak: és a század végétől immár az erősödő királyi hatalom által kikényszerített békéről beszélhetünk. Duby szerint az egész mozgalom nem volt más, mint a királyi béke átmeneti helyettesítője.⁹⁵

Glaber időjárási és „természettudományos” megfigyelései

Mint azt már több napfogyatkozás, vagy a meteorit-becsapódás leírása kapcsán láthatuk, Glaber művében kiemelkedő jelentőséget tulajdonít egy-egy természeti jelenségnek, és mindig igyekszik ezeket egyrészt a millenniumhoz kapcsolni, másrészt pedig valamilyen ellenség megjelenését kísérő eseményként beállítani, mint vészjósló előjelet egy eszkatológikus eseményhez. Georges Duby szerint nem szabad távolra vivő következtetéseket levonni ebből.⁹⁶

A korra az emberek időjárásnak való teljes kiszolgáltatottsága jellemző, és ez megjelenik számos korabeli krónikában, feljegyzésben is, azonban nem általános ezek gondolati párhuzamba állítása a kor egyéb eseményeivel. Ez ugyanakkor igen gyakori

jelenség Glaber munkájában. Így tesz, amikor 993–994-re vonatkoztatva leírja, hogy kitört a Vezúv, tüzek keletkeztek, és ezzel egy időben „nemes” emberek haltak meg,⁹⁷ vagy épp összekapcsolja a szaracénok támadását és a „nagy éhínséget” az 1000. évet megelőző néhány esztendő eseményei kapcsán.⁹⁸ Szintén hasonló példát látunk az 1033-at megelőző éhínség esetében is, melyet Glaber kapcsolatba állít több általa nagyra tartott keresztény halálával.⁹⁹

Glaber megemlíti az életében történt napfogyatkozásokat, külön kiemelve az 1033-as év eseményét. Szintén megjelenik az 1037. évi földrengés a *Historiarum libri quinque* című műben. Ezt a földrengést Glaber összekapcsolja a Száli-ház uralkodójának, II. Konrádnak a halálával, ami valójában 1039-ben történt,¹⁰⁰ tehát itt némi kronológiai zavar mutatkozik Glaber művében. Flavigny-i Hugó, a 11. század ismert krónikása is átveszi a napfogyatkozásról szóló szakaszt. Ő, pontosan követve Glaber művét, szintén egymás után közli Konrád halálát és a természeti jelenséget.¹⁰¹

Meg kell jegyezni, hogy állandóan visszatérő elem Glaber krónikájában az időjárással kapcsolatban, hogy az egész világra érvényesnek láttat sokszor lokális, esetleg csak Burgundiára kiterjedő szárazságokat. Ez részben abban gyökerezhet, hogy nem sokszor tartózkodhatott Burgundián kívül, és számára ez a viszonylag szűk tér (bár a 11. századi viszonyok között nem annyira szűk földrajzi környezet) jelenthette a legnagyobb értelmezhető területet. Gondot okozhat Glaber megjegyzéseinek hitelességével kapcsolatban az a tény, hogy általában nincs semmilyen forrás, amivel összevethetnénk a *Históriákat*. Általában egy-egy időjárásra vonatkozó forrást találunk ezekről az évekről, így az 1030-as vagy az 1033-as esztendő kapcsán is.¹⁰²

Az 1033 előtti időszak szélsőséges időjárásai eseményeiről is képet kapunk Glaber munkájából.¹⁰³ Nem tudjuk biztosan, a nem várt időjárásai események említése is annak szolgálatában áll-e, hogy érezzük az eljövendő korszak bizonytalanságát, vagy valóban gyakoribbak voltak a viharok, a fagyok és más éhínséget hozó korszakok, mint a megelőző időszakban. Az *Angolszász Krónika* is tartalmaz hasonló utalásokat erről az időszakról (az 1032-es évvel kapcsolatban említ nagy pusztításokat Anglia földjén)¹⁰⁴, tehát lehet, hogy Glaber ekkor nem él a túlzás eszközeivel, ahogyan azt néhol megteszi az éghajlati események kapcsán. Az mindenesetre nem valószínű, hogy az egész – általa ismert – Földön éhínségek pusztítottak volna, mert ennek lényegesen több helyen találnánk nyomát. Flavigny-i Hugónál is megjelenik ez az éhínség, ám ez ismét nem lehet perdöntő, mivel az ő legfőbb forrása éppen Rodulfus Glaber krónikája. Hugó szerzetes pedig nem él a forráskritika eszközeivel, és átvesz rossz és jelenlegi ismereteink szerint csak a *Históriákban* megjelenő adatokat (így például II. Henrik koronázásának évét, Burgundiai Henrik halálát),¹⁰⁵ így könnyen történhetett ez akár az 1033. évvel kapcsolatban is.

Glaber megítélése a mai történetírásban

Nem tisztázott kérdés, vajon Glaber félt-e az ezredfordulótól, vagy csak a korhangulatot kívánta reprezentálni gyakran igen eltérő világlátást tükröző leírásaiban. A történetészek igen eltérő módon ítélik meg az ő helyét az ezredfordulóval kapcsolatos történeti kérdéseket illetően. Georges Duby mellett foglalt állást, hogy Glaber tarthatott a nagy évfordulók eljövételétől,¹⁰⁶ de ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy elsősorban a természeti erők gerjesztették a félelmét, mert Glaber úgy érezhette, ezeket nem lehet megmagyarázni.

Bernard McGinn említett álláspontja szerint mind Rodulfus Glaber, mind Fleury Abbo a világvégétől való félelem jegyében írták meg műveiket.¹⁰⁷ Fontosnak tartja azonban, hogy el kell választani egymástól a kor apokaliptikájának általános irodalmi alkotásait – így Adso levelét Gerbergának, a „*Dadó levelét*”; illetve McGinn idesorolja Chabannes-i Adémar munkáit is – és a kifejezetten a millenniumokhoz köthető eszkatológikus műveket. John France, Neithard Bulst és Paul Reynolds, akik Glaber műveinek angol fordítását gondozták, az előszóban arra a megállapításra jutottak, hogy Glaber nem félt az apokalipszis eljövételétől, egyszerűen csak a világ változásait látta és írta le, és ebbe beleszötte a saját véleményét is.¹⁰⁸

Bár a magyar szakirodalomban nincs sok nyoma ennek a történeti kérdésnek, Klaniczay Gábor érinti a témát. Szerinte nem annyira az Antikrisztustól való félelem nyilvánul meg az ezredfordulós forrásokban, mint inkább a tartás az eljövendőtől; hangsúlyosabban a gyors reformtörekvésekkel, a társadalom változásaival szembeni bizonytalanság dokumentumai ezek. Az egyház életébe való beleszólás igénye a laikusok részéről, a klasszikus vallási ideálok eszményei ekkor már jelentkeznek a társadalomban, de kiteljesedésük csak a 12. századi reneszánszsal kezdődik meg.¹⁰⁹

Richard Landes az ezredforduló időszakának és a kor eszkatológiájának legfontosabb forrásaként tekint Rodulfus Glaber *Históriáira*. Újabb munkáiban hajlik a felfokozott vallásos érdeklődés álláspontjára (de tagadja a kizárólag félelem alapú történetírás létjogosultságát). Alátámasztva ezt különböző szerzők, az ezredforduló időszakra vonatkozó írásainak azon részeivel, melyek bizonyos negatív vagy éppen pozitív, de a millenniumhoz kapcsolódó fejezeteket tartalmaznak, arra a következtetésre jut, hogy megszorodnak bizonyos tipikus jelenségek. Ő is kiemeli az 1033-as évet, a békemozgalmakat és a jeruzsálemi zarándoklatokat.¹¹⁰ Ugyanakkor teljesen alaptalannak tartja azt a felfogást, miszerint Glaber krónikáiban nincs benne a félelem a világvégétől, vagy hogy egyáltalán nem tartalmaz utalást a világvégére.¹¹¹ Szintén Landes az, aki a „klerikusok némaságát” említi,¹¹² és felhívja a figyelmet a tényre, hogy a kor forrásai kifejezetten kerülni látszanak a millenniumot (kivéteklént említve részben Glabert, részben Fleury Abbo *Apologeticusának* a már említett szakaszát), és az esetlegesen erre utaló apokaliptikus előjelek létét. A Landes által kifejtett nézőpont kritikáját fogalmazza meg Sylvain Gouguenheim, aki szerint nincs létjogosultsága a klerikusok némaságára vonatkozó „*konspirációnak*”. Gouguenheim, elsősorban a szűkös forrásanyagra hivatkozva, nem tulajdonít kiemelkedő jelentőséget a millenniumnak, illetve tagadja annak apokaliptikus félelmeiről alkotott képet.¹¹³

*

Összességében úgy vélem: miután Glaber első könyvének előszavában leszögezi, hogy művét legfőképp az ezredfordulót övező közel két évszázad eseményeinek leírására szánja, egyértelműnek tűnik, hogy fontosnak tartotta az ezredik év időszakát, és ő maga is tartott attól, hogy nincs sok hátra az emberiség földi történelméből. Külön megjegyzi, hogy bár nem mindenhol tartják ekként számon az időt, ő Jézus születését tekinti története origójának.¹¹⁴ Glaber egyértelműen leszögezi továbbá, hogy megszorodnak a születés és a kereszthalál ezredik évfordulóján a szokatlan és ijesztő események.

Glabernek több megjegyzése van arra nézve, hogy az ezredforduló idején gyakori jelenség volt a Sátánnal kapcsolatos víziók megjelenése egyháziaknál, így önála is,¹¹⁵ de ez a már kora keresztény irodalomban is éppen úgy megtalálható, ezért

ezt semmiképpen nem tekintethetjük kifejezetten a millenniumhoz kötődő eszkatológikus jelenségeknek. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni: a felfokozott vallásos érdeklődés különböző formái – többek között a Gonosz gyakori látogatásai vagy az ereklyekultusz egyre növekvő jelentősége – bizonyára összefüggésbe hozhatóak az ezredik évvel, annak ellenére, hogy teológiai magyarázat nem indokolja azok kapcsolatát egy eszkatológikus eseménnyel; ez a motívum kétségtelenül megtalálható Glaber munkájában is.

A kor bizonyos forrásai és az ismertetett szakirodalom alapján véleményem szerint az eddigieknél megalapozottabb lehet azt feltételezni, hogy Glaber igenis félt a millenniumtól, és bár munkáit az események után írta, még visszagondolva is érzékelhető bizonyos tartás a vizsgált időszaktól. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az Antikrisztus fizikai létét nem kérdőjelezi meg úgy, mint például Szent Ágoston és sok kora középkori teológus. Semmiképpen nem tartom elfogadhatónak azt a – ma nemritkán elfogadott – vélekedést, amely kizárja, hogy a korszak klérusában, és általuk vezérelve az írástudatlanokban lett volna bizonyos félelem ezen időszakokkal kapcsolatban.

Jegyzetek

¹ Az 1033. év eseményeit kommentálja így Glaber: „Estimabatur enim ordo temporum et elementorum, preterita ab initio moderans secula, in chaos decidisse perpetuum atque humani generis interitum.” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV. 13. (GD. 55.) A tanulmányban közölt műfordítások az alábbi kötetekből származnak: *Sz. Jónás Ilona* (szerk.): Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. Európa és Közel-Kelet IV–XV. század. Budapest, Osiris, 1999; *Georges Duby: A katedrálisok kora. Művészet és társadalom 980–1420.* Budapest, Gondolat, 1984; *Kristó Gyula* (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1999. (Szegedi Középkor-történeti Könyvtár 15.) Amennyiben nem volt magyar megfelelő az adott szövegrészhez, saját fordítást használok.

² A millennium időszakának kora újkori, majd pozitivistá historiográfijához lásd: *Edward Peters: Mutation, Adjustments, Terrors, Historians, and the Year 1000.* New York, Palgrave–Macmillan, 2002. 13–16.

³ Több névváltozatot használ a szakirodalom, én a leggyakrabban előforduló Rodulfus névalakot követem, de előfordul Raoul, Radulphus, Rodulphus, Radolfus, Rodulf, Rodolf, Rudolf, Rodolph, Ralph formában is. A Glaber névalak előfordul „le Glabre”-ként is (a szó jelentése ebben a formában: kopasz).

⁴ Több modern szövegkiadása és fordítása létezik a műnek, én a leggyakrabban hivatkozott latin–angol bilingvis kiadását használom: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Ed. & Transl.: John France. Oxford, Clarendon Press, 1989., Glaber krónikája elérhető olasz (*Rodolfo il Glabro: Cronache dell'anno mille* (Storie). Ed & Transl.: G. Cavallo & G. Orlandi. Milano, Fondazione Lorenzo Valla – Arnoldo Mondadori Editore, 1989) és francia (*Raoul Glaber: Histoires.* Ed & Transl.: Mathieu Arnoux. Turnhout, Brepols Publishers 1996) fordításban is.

⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. xxxiii–xxxiv.

⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. xxxiii.

⁷ *Richard Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millenium. Eschatology, Historiography, and the Year 1000.* Leuven, Leuven University Press, 1988. 65.

⁸ Többek között: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* II. 14.; II. 21.; III. 1.; III. 14.

⁹ *Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millenium.* i. m. 58–59.

¹⁰ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 2.

¹¹ *John France: Rodulfus Glaber and the Cluniacs.* In: *The Journal of Ecclesiastical History*, 39. 1988. 498.

¹² Uo. 498–499.

¹³ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV.

¹⁴ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 5.

¹⁵ Az apokrif apokaliptika elsősorban Írországbán tesz szert nagy jelentőségre. *Bernard McGinn: Antikrisztus.* Az emberiség kétezer éve a gonosz büvöletében. Budapest, AduPrint, 1995. 110.

¹⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 26.

¹⁷ Az „Anno Mundi” a „világ esztendeje”. Caesareai Eusebius által kidolgozott időszámítási rendszer, ami az éveket a bibliai Teremtéstől számítja, nem pedig Krisztus születését tekinti az időszámítás origójának (az

„Anno Domini” rendszer csak később terjed el). Erről részletesen lásd: *Georges Declercq: The Origins of the Christian Era*. Turnhout, Brepols, 2000.

¹⁸ *Augustinus Aurelius: De civitate Dei* (II.) XXII. 30. Turnhout, Brepols Publishers, 1955. 862–866. (Corpus Christianorum; Aurelii Augustinii Opera.)

¹⁹ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 26.

²⁰ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 19.

²¹ *Augustinus Aurelius: Sermo*. In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*. Tomus XXXVIII. Paris. 1841. (2. kiad.: Turnhout, Brepols, 1991) CCCXIX. 6. 6.

²² *Peter Brown: A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin kereszténységben*. Budapest, Atlantisz, 1993. 118.

²³ A 4–5. század társadalmi változásait, és ennek a kereszténységgel, az ereklyekultusszal való szoros kapcsolatát lásd részletesebben: *Brown: i. m.*

²⁴ „Ipsa denique Hungrorum gens, post tot patrata flagitia.” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 22. [Kristó (szerk.): i. m. 185.]

²⁵ A 10–11. század társadalmi struktúrájához lásd *Georges Duby: The Three Orders. Feudal Society Imagined*. Chicago, The University of Chicago Press; 1980; *Guy Bois: The Transformation of the Year One Thousand. The Village of Lournand from Late Antiquity to Feudalism*. New York, Manchester University Press, 1992. E két munka gyors társadalmi változásokat tételez fel az általunk vizsgált korban. Ezzel ellenkező álláspontot képvisel: *Dominique Barthélemy: La mutation de l’an mil, a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des Xe et XIe siècles*. Paris, Fayard, 1997.

²⁶ *Németh András: A Dado verduni püspökhöz írt levél*. In: Róna-Tas András (szerk.): *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001. 114–115. (Magyar Östörténeti Könyvtár 16.)

²⁷ Uo. 145.

²⁸ Uo. 124.

²⁹ „... tam in vestra quam in nostra regione pervasit, frivolam esse et nihil veri in se habere. qua putatur deo odibilis gens Hungrorum esse Gog et Magog ceteraque gentes, quae cum eis describuntur propter hoc maxime...” Uo. 123.

³⁰ Jel. 20, 8.

³¹ Ez. 38, 2.

³² *Klaniczay Gábor* (szerk.): *Európa ezer éve*. I. kötet. Budapest, Osiris, 2004. 89.

³³ *Opera Remigii. Appendix Ad Opera Remigii Epistolae duae R. Ad D. Episcopum Viridunensem*. 963–970.

³⁴ *Németh: i. m.* 140–143.

³⁵ <http://www.bu.edu/mille/people/rlpages/millennialism-mw-encyl.html> (2006. március 11.)

³⁶ *Klaniczay* (szerk.): i. m. I. kötet. 123.

³⁷ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 24.

³⁸ *Bernard McGinn* (ed.): *Apocalyptic Spirituality. Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola*. New York, Paulis Press, 1979. 89–96.

³⁹ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 10. 2.n.

⁴⁰ *McGinn: Antikrisztus*. i. m. 112.

⁴¹ „De fine quoque mundi coram populo sermonem in Ecclesia Parisiorum adolescentulus audivi, quod statim finito mille annorum numero Antichristus adveniret, et non longo post tempore universale iudicium succederet...” *Abbo Floriacensis: Apologeticus ad Hugonem et Rodbertum reges Francorum*. In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina*. Tomus CXXXIX. Paris, 1853. (2. kiad.: Turnhout, Brepols, 1995) col. 471–472.

⁴² *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 4.

⁴³ „... circa millesimum humanati Christi Saluatoris contigerunt annum...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 1.

⁴⁴ III. Ottó császári tisztének létrejöttéhez kapcsolódó események szerepelnek részletesen: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 11–16.

⁴⁵ Gerbert d’Aurillac nevét pápaként nem is említi a krónikás, csak III. Ottó uralkodásának kezdetén mint Reims, majd Ravenna érseke jelenik meg, a Német-római Császárság eszméjének támogatójaként: *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 12–13.

⁴⁶ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* III. 2.

⁴⁷ „Simul etiam genti Hunorum proprio moderamine regem Abbonem nomine instituerat...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 17.

⁴⁸ *Glaber krónikájának magyar vonatkozásaihoz: Pius Engelbert OSB: Rodulfus Glaber und die Ungarn*. In: Szennay András OSB – Somorjai Ádám OSB (szerk.): *Unum Omnes in Christo: In unitatis servito*. Miscellanea Gerardo J. Békés OSB octogenario dedicata vol. I. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátság,

1995. 473–488.; ill. *Györkös Attila*: La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois. In: Papp Klára–Bárány Attila–Györkös Attila (szerk.): *The First Millennium of Hungary in Europe*. Debrecen, Debrecen University Press–Multiplex Media, 2002. 120–126. A magyarokat érintő szakaszok hozzáférhetőek: *Kristó* (szerk.): i. m. 183–187.

⁴⁹ „...initoque certamine, tanta caligo ac tenebrę occupauerunt Vngrorum partem ut uix iuxta se positum quis illorum posset agnoscere...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* V. 23.

⁵⁰ *George Zarnecki*: *Kolostorok, szerzetesek, barátok*. Budapest, Corvina, 1986. 36–39.

⁵¹ Sok monográfia foglalkozik a témával, az általam használt szerzők közül Bernard McGinn az, aki a teljes középkort tekinti át munkáiban: *Bernard McGinn*: *Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*. New York, Cornell University Press, 1979 (főleg források); *Bernard McGinn*: *Apocalyptic Spirituality. Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscanian Spirituals, Savonarola*. New York, Paulist Press, 1979 (szintén források, a szerző kommentárjával); *Bernard McGinn*: *Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében*. Budapest, AduPrint, 1995.

⁵² Fontos megkülönböztetni az ezredforduló időszakában és a 12. századtól jelentkező nagy tömegmozgalmakat. A Glaber által érintett eretnységek inkább elszigetelt társadalmi elégedetlenségre utalnak, mint inkább egy szilárd programmal rendelkező mozgalomra. Lásd még: *Malcolm D. Lambert*: *Medieval Heresy. Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*. Oxford, Blackwell, 1994. 35.; *R. I. Moore*: *Literacy and the Making of Heresy, c. 1000 – c. 1150*. In: Lester K. Little–H. Rosenwein (eds.): *Debating the Middle Ages. Issues and Readings*. Oxford & Melden, Massachusetts, Blackwell Publishers, 1998. 363–375.

⁵³ „Satane legatus...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 22.

⁵⁴ „...uisum est ei ut grande examen apum in eius corpus per secreta ingrederetur nature...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 22.

⁵⁵ *Heinrich Fichtenau*: *Heretics and Scholars in the High Middle Ages, 1000–1200*. Pennsylvania, State University Press, 18.

⁵⁶ Az eretnység többféle értelmezéséhez, és a „méhek” lehetséges jelentéséhez: *Lambert*: i. m. 29–30.

⁵⁷ *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 23.

⁵⁸ Jel. 20, 7.

⁵⁹ „Quod presagium Iohannis propheticę congruit, quia dixit Sathanam soluendum, expletis mille annis, de quibus in tercio iam libello prolixius tractabimus.” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 23.

⁶⁰ *Landes*: *Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millennium*. i. m. 60.

⁶¹ *Georges Duby–Robert Mandrou*: *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest, Gondolat, 1975. 70.

⁶² *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 26.

⁶³ „Fertur namque a muliere quadam ex Italia procedente hec insanissima heresis in Gallis habuisse exordium, quę, ut erat diabolo plena...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 26.

⁶⁴ Chabannes-i Adémar, Glaber korának másik jelentős nyugati krónikása kb. 989–1034-ig élt. Műve, a Chronicon Glaberénál jóval átfogóbb történeti munka, részletesen foglalkozik már a Karoling-kor viszonyaival is. Glaber forrásként használja Adémar munkáját. Életéről részletesen lásd: *Richard Landes*: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History. Ademar of Chabannes, 989–1034*. Cambridge, England, Harvard University Press, 1995.

⁶⁵ *Adémar de Chabannes*: *Chronique*. Turnhout, Brepols Publishers, 2003. 3. 59. 180.

⁶⁶ A manicheus eretnység történetéhez: *Steven Runciman*: *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1991. (I. kiad. 1947.)

⁶⁷ *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* IV. 2.

⁶⁸ „Sed utrum nouiter a Deo stella mittatur, seu ab eodem ob gratiam portenti alicuius stellę lumen multiplicius augeatur, ipsi soli scire competit qui cetera indicibilibiter sua sapientia dispondit. Illud tamen habetur probatissimum, quoniam quotiens huiusmodi hominibus ostenditur fieri in mundo paulo post quoddam mirum atque terribile patenter innuit...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 9. (Duby: *A katedrálisok kora*. i. m. 56.)

⁶⁹ *Thietmari Merseburgensis Episcopi*: *Chronicon*. Ed.: R. Holtzmann et W. Trillmich. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1980. 124–126.

⁷⁰ „Quod etiam future pestis illius domus familie fuisse indicium rei probauit euentus...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* II. 21.

⁷¹ „Ipsa igitur tempore Vngrorum gens, que erat circa Danubium, cum suo rege ad fidem Christi conuersa est. Quorum regi, Stephano ex baptisate uocato, decenterque Christianissimo, (...) Tunc temporis ceperunt pene uniuersi, qui de Italia et Gallis ad sepulchrum Domini Iherosolimis ire cupiebant, consuetum iter quod erat per fretum maris omittere, atque per huius regis patriam transitum habere...” *Rodulfus Glaber*: *Historiarum libri quinque* III. 2.

⁷² *Györkös*: La relation de Raoul Glaber sur les premières décennies de l'Etat hongrois. i. m. 124.

⁷³ „Erat enim instar ac si mundus ipse excutiendo semet, reiecta uetustate, passim candidam ecclesiarum uestem indueret...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 13. (JI 191.)

⁷⁴ *Duby*: A katedrálisok kora. i. m. 263.

⁷⁵ *Michael Frassetto*: The Writings of Ademar of Chabannes, the Peace of 994, and the 'Terrors of the Year 1000'. In: *Journal of Medieval History*, 27. (2001) 254.

⁷⁶ „Candidato igitur, ut diximus, innouatis ecclesiarum basilicis uniuerso mundo, subsequenti tempore, id est anno octauo infra predictum millesimum humanati Saluatoris annum, reuelata sunt diuersorum argumentorum iudiciis quorsum diu latuerant plurimorum sanctirum pignora...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 19. [Jónás (szerk.): i. m. 192.]

⁷⁷ „Eo quoque in tempore, id est anno nono post prefatum millesimum. ecclesia, quæ apud Hierosolimam sepulchrum continebat Domini ac Saluatoris nostri, euersa est funditus iussu principis Babilonis...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁷⁸ „Euerso igitur, ut diximus, templo, post paululum manifeste claruit quoniam Iudæorum nequitia tantum sit nefas patratum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁷⁹ *Frassetto*: i. m. 245.

⁸⁰ „...et Vinzenna fluius per tres noctes aruit Lemovice per duo milia...” *Chronique d'Ademar de Chabannes*. 3. 46. 165.

⁸¹ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque III. 24.

⁸² „Tunc Nabuchodonosor Babilonic...” *Chronique d'Ademar de Chabannes*. 3. 47. 166.

⁸³ „Tunc corda humani generis stupor ac pauor tenuit immensus, quoniam illud intuentes intelligebant portendere quiddam fore superuenture cladis humano generi triste...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 24. (*Duby*: A katedrálisok kora. i. m. 56.)

⁸⁴ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 9.

⁸⁵ „Per idem tempus ex uniuerso orbe tam innumerabilis multitudo cepit confluere ad sepulchrum Saluatoris Hierosolimis quantam nullus hominum prius sperare poterat. Primitus enim ordo inferioris plebis, deinde uero mediocres, post hec permaximi quique reges et comites, marchiones ac presules, ad ultimum uero, quod nunquam contigerat, mulieres multe nobiles cum pauperioribus illuc perrexerunt. Pluribus enim erat mentis desiderium mori priusquam ad propria reuerterentur...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 18.

⁸⁶ *Landes*: *Relics, Apocalypse, and the Deceits of History*. i. m. 320–321.

⁸⁷ *Sylvain Gouguenheim*: *Les fausses terreurs de l'an mil: attente de la fin des temps ou approfondissement de la foi?* Paris. Picard. 1999. 188.

⁸⁸ „Anno a passione Domini millesimo, memorate cladis penurias subsequente, sedatis nimborum imbris, respectu diuine bonitatis et misericordie, cepit leta facies celi clarescere congruisque ethereis flare placidaque serenitate magnanimitatem Conditoris ostendere, telluris quoque tota superficies amicaliter uirens frugum habundantiam funditus inopiam expellendo portendere...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14.

⁸⁹ Az Isten békéje mozgalomról, és annak ezredfordulóhoz való kapcsolatáról részletesebben: *Dominique Barthélemy*: *L'an mil et la paix de Dieu. La France chrétienne et féodale, 980–1060*. Paris, Fayard, 1999; és *Richard Landes – Thomas F. Head* (eds.): *The Peace of God. Social Violence and Religious Response in France around the Year 1000*. Ithaca, New York, Cornell University Press, 1992.

⁹⁰ *Györkös Attila*: Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban. In: *Aetas*, 2000/3. 63.; *Bartélemy*: i. m. 213.

⁹¹ „Tunc ergo primitus cepere in Aquitanie patribus ab episcopis et abbatibus ceterisque uiris sacre religionis deuotis ex uniuersa plebe coadunari conciliorum conuentus, ad quos etiam multa delata sunt corpora sanctorum atque innumerabiles sanctarum apoforete reliquiarum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14. (JI 188.)

⁹² *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 14.

⁹³ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque V. 15.

⁹⁴ *Györkös*: Isten békéje és treuga Dei a 11. századi Franciaországban. i. m. 135.

⁹⁵ *Duby*: *The Three Orders*. i. m. 135.

⁹⁶ *Georges Duby*: *L'an mil*. Paris, Gallimard, 1980. 103–133.

⁹⁷ „De incendiis et mortibus nobilium...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque II. 13–14.

⁹⁸ „De fame ualida et infestatione Sarracenorum...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque II. 17–20.

⁹⁹ *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 9.

¹⁰⁰ „Iterum quoque post annos sex facta est eclipsis solis, undecimo die kalendarum Septembrium, feria quarta, hora sexta, atque, ut semper fit, luna uicesima octaua. Eodem nichilominus anno, Chounradus, cuius superius mentionem fecimus, apud Saxoniam Romanorum obiit imperator...” *Rodulfus Glaber*: Historiarum libri quinque IV. 26.

¹⁰¹ *Hugonis Abbatis Flaviniacenses: Opera omnia.* In: Jacques-Paul Migne: *Patrologia Latina.* Tomus CLIV. Paris, 1853. (2. kiad. Turnhout, Brepols, 1997) col. 260.

¹⁰² *Pierre Alexandre: Le climat en Europe au Moyen Âge. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale.* Paris, Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1987. 337.

¹⁰³ „Nam temperies aeris sic intempestiua effecta est ut nullius sationis proueniret tempus congruum, nec messioni precipue ob inundantiam aquarum foret oportunum...” *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* IV. 10.

¹⁰⁴ *The Anglo-Saxon Chronicles.* Ed., transl.: Michael James Swanton. London, Phoenix Publisher, 2000. 159.

¹⁰⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. ci.

¹⁰⁶ *Duby: A katedrálisok kora.* i. m. 55–56.

¹⁰⁷ *McGinn: Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bővületében.* i. m. 112

¹⁰⁸ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque.* Introduction. Ixiv.

¹⁰⁹ *Klaniczay (szerk.):* i. m. I. kötet 243.

¹¹⁰ *Richard Landes: The Fear of an Apocalyptic Year 1000. Augustinian Historiography, Medieval and Modern.* In: Richard Landes et al. (ed.): *The Apocalyptic Year 1000. Religious Expectations and Social Change, 950–1050.* Oxford, Oxford University Press, 2003. 256.

¹¹¹ *Landes: Rodolfus Glaber and the Dawn of the New Millenium.* i. m. 63.

¹¹² *Gouguenheim:* i. m. 56–63.

¹¹³ *Gouguenheim:* i. m. 56–63.; 166–192.

¹¹⁴ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* I. 1.

¹¹⁵ *Rodulfus Glaber: Historiarum libri quinque* V. 2–5.

ANTIKRISZTUS VAGY MESSIÁS? II. FRIGYES ALAKJA A 13–14. SZÁZADI APOKALIPTIKUS GONDOLKODÁSBAN

II. Frigyes szicíliai királyról és német-római császárról minden, a korszakkal foglalkozó történelemtudomány említést tesz. Életéről és tevékenységéről meglehetősen sok forrás és bő szakirodalom áll rendelkezésünkre. Frigyes alakja megjelenik a kor eszkatológikus vonatkozású irodalmában is, mégpedig meglehetősen ellentmondásos személyiségként: van, akinek szemében ő a megtestesült Gonosz, míg mások Messiásként üdvözölték. Dolgozatomban megpróbáltam feltárni ennek a kettősségnek az eredetét és lehetséges okait, és bemutatni azokat a forrásokat, amelyek vagy az egyik, vagy a másik álláspontot képviselik.

II. Frigyes élete

Frigyes 1194. december 26-án született Jesiben, egy nappal azután, hogy apját, VI. Henriket Palermóban Szicília és a dél-itáliai területek királyává koronázták. Anyja, Konstancia a normann uralkodóház utolsó törvényes leszármazottja volt, így fia születése pillanatától Szicília és a Német-római Birodalom trónjának várományosa volt.¹ 1197-ben váratlanul meghalt VI. Henrik. Fiának a szicíliai koronához való igényét elismerték, de a kétéves gyermeket a német fejedelmek nem fogadták el. Alig egy évre rá Konstancia is meghalt, fiát az újonnan megválasztott III. Ince pápa gyámságára bízta, aki biztosította a gyermek jogait a dél-itáliai területeken, de nem állt érdekében, hogy német oldalon is a Staufokat támogassa. Itt Sváb Fülöp, Henrik öccse magát nyilvánította német királynak, de Adolf kölni érsek támogatásával az egyházi fejedelmek Brunswick Ottót, Oroszlán Henrik fiát választották meg.

1208-ra úgy tűnt, Sváb Fülöpnek sikerül megszereznie a pápa támogatását, de még ugyanabban az évben meggyilkolták. Az egyetlen lehetséges jelölt Brunswick Ottó maradt, mivel Frigyes ekkor még mindig fiatalos volt, és a pápa nem tagadhatta meg Ottótól a koronázást. A Welf-ellenes párt számára viszont Frigyes maradt az egyetlen alkalmas jelölt a német trónra. Az észak-itáliai városok megosztottak voltak, néhányan ugyan Ottó pártján álltak, de nem az összes, és a Stauf-párti városok csatlakoztak a német felkeléshez. Ottónak vissza kellett vonulnia, és ezzel megnyílt az út Frigyes előtt. Német uralkodóvá választásával viszont a szicíliai és német korona egy kézbe került volna, körülzárva a pápai területeket. Ennek elkerülésére Frigyes megesküdött, hogy nem fogja egyesíteni a két birodalmat, és Szicília trónjáról lemondott csecsemő fia, Henrik javára. 1212-ben német területre ért, ahol „Isten és a pápa kegyelméből” királlyá koronázták Mainzban.

Frigyes szabályos koronázására 1215. július 25-én Aachenben került sor, ahol az uralkodó új Nagy Károlyként lépett fel.² Ekkoriban már megfordult a fejében a német és a szicíliai korona egyesítésének gondolata, de III. Ince haláláig nem szegte meg esküjét. A német területek Frigyesnek inkább hátországot és állandó jövedelemforrást jelentettek, de érdemi változásokat nem akart bevezetni a császárságban. Annak ellenére, hogy ekkorra már világossá vált, hogy Frigyes nem fogja megtartani a pápának tett ígéretet, III. Honorius pápa császárrá koronázta Rómában 1220-ban. A pápa igyekezett minél messzebb lekötni Frigyeset, ezért őt nevezte ki a készülődő kereszties hadjárat vezetőjének, amire Frigyes már aacheni

koronázásakor fogadalmat tett, és vállalta, hogy kiközösítés terhe mellett elindul. Szentföldi törekvéseit előremozdította az is, hogy Konstancia halála után feleségül vette Jeruzsálemi Jolántát, és felesége révén névleg Jeruzsálem királya lett. Mivel azonban a szicíliai kormányzatot nem sikerült stabilizálnia, a hadjárat egyre késett. 1227-ben mégis összegyűlt a had Brindisiben, de a nyári melegben elharapódzott a járvány, és Frigyesnek, aki maga is megbetegedett, vissza kellett fordulnia. Az új pápa, IX. Gergely már nem volt olyan türelmes, mint Honorius, és azonnal kiközösítette. Általános megrökönyödéssre a kiátkozott császár ezekután mégis elindult, és 1228-ban bevonult Jeruzsálembe, de haza kellett térnie, mivel a pápa megtámadta szicíliai birtokait. A két fél között csak 1230-ban állt helyre a béke.

Frigyes szicíliai királyságának reformjaival volt elfoglalva, és nem mutatta jelét, hogy Itália ellen törne. Erős, központosító kormányzása viszont elűtette a félelmet a lombard városokban, hogy Frigyes előbb-utóbb megkísérli bekebelezni őket. Fia, Henrik önálló politikába kezdett, szövetségre lépett az újjáalakult Lombard Ligával, és harcot indított apja ellen. Frigyes átkelt az Alpokon, és miután maga mögött tudhatta a német fejedelmek támogatását, elfogta Henriket és fogságba vetette (később ott is halt meg).³ A cortenuovai csatában (1237. november 27.) leszámolt az ellene felkelt lombard városokkal is, majd törvénytelen fia, Enzo révén Szardíniára is rátette a kezét.⁴ IX. Gergely ekkor érkezettnek látta az időt, hogy feladja semlegességét, és 1239 virágvasárnapján ismét kiközösítette Frigyest.⁵ A császár válaszul megszállta a pápai államok nagy részét, de magát a pápát nem ejthette fogságba, mert akkor nem érthette volna el kiközösítésének feloldását. Az új pápa, IV. Ince Lyonba menekült, ahol 1245-ben egyetemes zsinat keretében megfosztotta trónjától Frigyest.

Az uralkodóval nem szakított az európai diplomácia, és Itália kormányzásában is sikeresebbnek bizonyult, mint a pápa által hátrahagyott bíborosok. A német területeken Raspe Henrik thüringiai tartománygróft nyilvánítták ellenkirállyá, de ő 1247-ben meghalt. A német főurak nagy része semleges maradt, és nem lépett fel Frigyes ellen. Pápai sikernek bizonyult viszont, hogy Párma fellázadt, és átállt a Lombard Liga oldalára. Frigyes ostrom alá vette a várost, de kudarcot vallott. Két évvel később, 1250-ben váratlanul megbetegedett és meghalt. Fia, IV. Konrád próbálta kézben tartani a birodalmat, de erőfeszítése nem volt sikeres. II. Frigyes halálától kezdve Németországban gyakorlatilag nem volt egységes kormányzat, Habsburg Rudolf megválasztásáig interregnumról beszélhetünk. A Stauf-dinasztia uralmának ezzel vége szakadt.

Antikrisztus-hit a középkori keresztény gondolkodásban

Mindennek, aminek kezdete van, egyszer vége lesz – ez a megállapítás a kezdetektől jelen van az emberi gondolkodásban. A végről való gondolkodás, az eszkatológia mélyen benne gyökerezik a zsidó-keresztény gondolkodásban. Legerősebb eleme a Jó és Rossz közötti kozmikus összecsapás, ahol végül a Jó fog győzedelmeskedni. A keresztény gondolkodásban a legautentikusabb forrás a Biblia; ez maga Isten kinyilatkoztatása, így minden szava megcáfolhatatlan igazság. A középkori ember számára Isten a legfőbb *auctor*; a Biblia igaza túlszárnyal minden egyéb irodalmi művet.⁶

A leghíresebb és legtöbbet idézett Apokalipszis-leírás a Jelenések könyvében található. A Végso Dolgokra vonatkozik Márk 13, 24–27 – eszerint a vég előtt olyan

keserű napok jönnek majd a világra, amilyenek nem voltak a kezdet óta. Erről szól Máté evangéliumának 24. fejezete is, ebben figyelmezteti Jézus tanítványait: „*Sokan jönnek majd a nevemben, s azt mondják magukról, én vagyok a Krisztus, és sokakat megtévesztenek.*”⁷ A háborúkról, ragályokról és hamis prófétákról szóló passzus egy öszövétségi részre, Dániel könyvére hivatkozik. E szerint a végső időkben olyan szorongatásban lesz része majd az embereknek, mint addig soha; ennek fog véget vetni az utolsó ítélet, amikor némelyek örök életre, mások pedig örök kárhozatra támadnak fel.

A középkori apokaliptikus gondolkodás központi gondolata a Máténál leírt ál-Krisztus figurája, az Antikrisztus volt.⁸ Ő egyfelől a nagy csaló, hamis Messiás, aki a megváltás álcája mögé rejti el gonosz szándékait, másfelől Krisztus tökéletes ellentéte, Isten ellenfelének, a Sátánnak kreatúrája. A totális gonosz megtestesülése lesz, az idők végén az egyház ellen fog támadni, de végül legyőzi vagy Mihály arkangyal, vagy Krisztus.

A középkori világvége-teóriákban kettős elgondolás van jelen: egyfelől a Máté 24. könyvében leírtak szerint a gonosz eljövetele jelzi a teremtett világ végét, a másik szerint a Jelenések könyvében leírt vadállatok – a gonosz megtestesüléseinek – leverése után eljön Krisztus ezeréves országlása, a Millennium, és csak ezután következik az Utolsó Ítélet.⁹ Az kérdéses, hány Antikrisztus lesz. A középkori tradícióban lényeges ellentmondással találkozunk: az egyik vélekedés szerint az Antikrisztus közvetlenül Krisztus második eljövetele előtt fog feltűnni, mások szerint viszont már több alakban is megjelent a történelem folyamán. Arról, hogy nem egy Antikrisztus jön, János első levelében találunk utalást.¹⁰ Ez utóbbi nézetet vallotta Szent Ágoston is, szerinte mindenki, aki az egyház ellen tör, Antikrisztus. Ez a nézet viszont éles ellentétben áll a történeti értelmezésben feltűnő, Végső Gonosz gondolatával.¹¹

Az első összefoglaló jellegű mű a 10. században született Adso tollából. A levélformában írt értekezés a keleti és nyugati egyházban található hagyományokat ötvözi, részletesen bemutatva a Végső Gonosz születésének körülményeit és cselekedeteit.¹² Adso egy végső Antikrisztust ír le, de előtte kitér az ágostoni tradíció Antikrisztusaira is.¹³ Ő intézményesítette a nyugati világban az Antikrisztusról való gondolkodást, emellett a későbbi, a Végső Ellenségről szóló életrajzok kiindulópontja is lett.

A 11–12. század folyamán alakult ki az a jelenség, amit McGinn Antikrisztus-szóhasználatnak nevez.¹⁴ A pápaság és császárság küzdelmei korában az ellenfelek gyakran nevezték egymást Antikrisztusnak. Akit Antikrisztusnak mondtak, arról azt terjesztették, hogy ő a tetet öltött gonosz, és méltó a kárhozatra. Mind a császári, mind a pápai oldalról szívesen dobálóztak ilyen kijelentésekkel. Az Antikrisztus-kép ily módon fegyverré vált. A problémás azonosítások közepette az Antikrisztus fokozatosan a Jelenések könyvében leírt szörnyű teremtmények valamelyike lett: a hétfejű sárkány vagy pedig a tengerből kiemelkedő vadállat. A középkori gondolkodás a bibliai epizódokat mindig párhuzamba vonta az éppen fennálló aktuális körülményekkel, az értelmezések a politikai helyzetnek megfelelően változtak, formálódtak. Ezért nem születhetett ekkor sem egységes kép az Antikrisztusról.¹⁵ A 13–14. századra bárkiből lehetett Végső Idők Császárat vagy éppen Antikrisztust faragni néhány megfelelően alkalmazott bibliai idézettel. Az Antikrisztus a 13. századra már korántsem volt elvont, teológiai vitákban szereplő figura, hanem nagyon is kézzelfogható és megnevezhető lett. A keletről jövő Antikrisztus gondolata

tükröződik az 1242. évi mongol támadás kapcsán is,¹⁶ ennek ellenére a Kelettel kapcsolatos próféciaák nem váltak a legenda szerves részévé.

Fiorei Joachim munkássága és hatása

A 13. századra az apokaliptikus retorikának Adso mellett megjelent egy másik kulcsfigurája is: Fiorei Joachim. A késő középkori apokaliptikus gondolkodásra legnagyobb hatást gyakorló szerző 1135 körül született Calabriában. Többek közt a Szentföldre is elzarándokolt, remetéskedett az Etnán, majd ciszterci szerzetes lett Corazzóban. Az 1180-as években elhagyta a ciszterci rendet, és egy új kolostort alapított San Giovanni da Fiorében. Apokaliptikus szempontból legjelentősebb művei *Az összhang könyve*, a *Tízúrú zsoltár* és a *Ábrázolások könyve (Liber Figurarum)*. Művei forradalmasították a történelemszemléletet, mert szakított az ágostoni hagyománnyal, és visszatért a millenarizmus gondolatához. Kiemelte az Antikrisztust szokásos eszkatológiai összefüggéséből.¹⁷ Bizonyos tekintetben tehát reformista, de nem az egyház intézményi reformját kívánta, sem az ősegyházhoz való visszatérést.¹⁸

Fiorei Joachim nem tartotta magát prófétának; habár állítólag két alkalommal is látomása volt, amelyekben látta az Utolsó Ítéletet, de ő hangsúlyozta, hogy nem új dolgokat nyilatkozik ki, hanem azokat értelmezi, amelyek a Bibliában találhatóak.¹⁹ A Teremtés hét napjának a világ hét korszakával való analógiája helyett a *három status* fogalmát vezette be. A három kor a Szentháromság három személyének felel meg. Az első kor, az Atya kora már lezárult; ez volt a Teremtéstől Antiochus Epiphanesig tartó szakasz.²⁰ Az Ótestamentum idejének megfelelő időtartam a második status, mely Zakariástól 1260-ig tart, ez a Fiú, azaz a kereszténység kora. Az Újszövetségben leírtaknak megfelelően az emberiség a harmadik status küszöbén áll, az lesz a Szentlélek kora, amikor az egész emberiség élvezheti Isten szeretetét, és békében élhet a Végső Antikrisztus eljöveteleig, ami után bekövetkezik az Utolsó Ítélet. Ez a gondolat az alapvetően pesszimista ágostoni történelemszemlélettel ellentétben határozottan pozitív hangvételű.

Az apát a *Liber Figurarum*ban újszerű magyarázatot ad az Antikrisztus problémájára. Az ő olvasatában Krisztus előfutárainak három típusa volt: királyok, papok és próféták, míg Krisztus maga volt egy személyben király, pap és próféta.²¹ Kézenfekvő tehát, hogy a Nagy Antikrisztusnak is meglesznek a maga előfutárai, akik pont az ellenkezői lesznek a krisztusi előfutároknak. Az idők végén a Sátán majd megszabadul láncaitól és hatalmas sereget fog indítani; ennek Góg lesz a vezetője, az utolsó Antikrisztus.

Az Újszövetségben (az Atya statusában) a zsidóknak hét üldöztetést kellett elszenvedniük; tehát a második korszakban, a Fiú korában hét üldöztetésben lesz része a keresztényeknek is.²² Az említett műben az Apokalipszis hétfejú sárkánya felel meg a hét üldözönek, akik hét király lesznek: „*Őt közülük már a múlté, egy most uralkodik, az utolsó még nem jött el, de amikor eljön, rövid ideig lesz csak maradása.*”²³ A hét fej, azaz a hét zsarnok a következő: 1) Heródes (a zsidók általi üldöztetés), 2) Nero (a pogányok általi üldöztetés), 3) Constantius (az eretnekek általi üldöztetés), 4) Mohamed (a szaracénok), 5) „Mesemoth” (valószínűleg észak-afrikai mór uralkodó, aki a Babilon fiai általi üldöztetést jelenti), 6) Szaladin, 7) a hetedik fej nyugatról fog felemelkedni, és annak a királynak a segítségére siet majd, aki a pogányok feje; végül a sárkány farka lesz Góg, a Végső Antikrisztus.²⁴ A hetedik fej és a fark jelentette

Antikrisztus rosszabb lesz a többinél, mert magát papnak, királynak és prófétának fogja mutatni. Az a tény, hogy a harmadik status beköszöntét 1260-ra tette, a későbbiekben szinte tálcán kínálta II. Frigyeset az ilyesfajta azonosításhoz, jóllehet az apát óvakodott megnevezni a hetedik fej viselőjét.²⁵

Fiorei Joachim 1202-ben bekövetkezett halála nem vetette vissza műveinek elterjedését. Tanítványai továbbra is másolták műveit, de személyének megítélése nem volt egységes: hol prófétának tisztelték, hogy eretnekséggel vádolták. A 12–13. század fordulóján ennek ellenére több neki tulajdonított vagy az ő hatását tükröző mű látott napvilágot; közülük a Jeremiás-kommentárok a legjelentősebb.²⁶ A 13. századtól nagyon sokszor szerepel a neve; úgy tartják számon, mint az Antikrisztusról szóló prófétát. Idézik tőle a sárkány interpretációját vagy az 1260-as év mint a korszakok közti fordulópont megjósolását, de az írók inkább csak azt ismételték, amit mindenki tudott róla.²⁷

II. Frigyes mint Antikrisztus és Végső Ellenség

A császárság és pápaság évszázados küzdelmei alatt a pápák nemegyszer nyúltak a kiközösítés fegyveréhez. A joachimita befolyás az 1220-as években már nagyon erősen jelen volt a pápai udvarban; az Antikrisztus-azonosításokból pedig az egyházfők nem haboztak politikai tőkét kovácsolni. Az utolsó Stauf császár eltökélte, hogy helyreállítja az Imperium egykori tekintélyét; de hatalmi törekvései veszélyeztették a pápai területeket. A pápák pedig ahányszor fenyegetve érezték érdekeiket, a kiátkozás fegyveréhez nyúltak. Első ízben 1227-ben került sor erre, amikor a császárt a pestis megakadályozta abban, hogy időben elinduljon keresztes hadjáratára. IX. Gergely, a ferences rend nagy protektora nem éppen a türelméről volt híres; és mihelyt alkalma nyílt rá, kiközösítette Frigyeset, mondván, maga tűzte ki a dátumot, mikor kell elindulnia, és elfogadta, hogy annak elhalasztása kiátkozásba kerülhet.²⁸ Mikor a császár mégiscsak elindult a keresztes hadjáratra, a pápa a ferencesek segítségével elterjesztette a szicíliai területeken Frigyes halálhírét.²⁹ A két fél végül 1230-ban békét kötött. A pápának nem volt túl sok választása, mivel a halottnak hitt uralkodó diadalmasan tért vissza keletről.

IX. Gergely elkerülhetetlennek látta az összezapást, ezért is exkommunikálta a császárt, de ekkor még nincs jelen apokaliptikus retorika az ellene intézett szövegekben.³⁰ Frigyes itt még nem démonikus alak, hanem elárvult gyermek, akit az egyház nevelt és emelt királyi méltóságba, de aki hálátlan módon késleltette a keresztes hadsereg indulását, nem törődve a pestisveszéllyel, ezáltal pedig sok kiváló főúr halálát okozta, és a Szentföldhöz sem került közelebb.³¹

Ez az incidens csak előjáték volt a pápaság és császárság közti elkeseredett harchoz. 1237-ben a császár Cortenuova mellett legyőzte a lombard városok szövetségét, ezzel teljesen körbevette a Pápai Államot. IX. Gergely próbált semlegességet mutatni a konfliktusban, de amikor Szardínia szigete a császárság befolyása alá került, újra az egyházi átok fegyveréhez nyúlt. 1239 virágvasárnapján második alkalommal is kizárta Frigyeset a hívők közösségéből, és felszólította a keresztény fejedelmeket és főpapokat, hogy terjesszék ennek hírét.³² A leghasznosabb terjesztőknek – akár az első kiközösítésnél, akár a későbbiekben – a ferencesek bizonyultak.

Végérvényesen megromlott a viszony a két szemben álló oldal között. A kíméletlen harc a jelképek síkján is mozgott, ahol mindkét fél bőségesen felhasználta

az apokaliptikus jelképtár nyújtotta lehetőségeket. Pápai oldalról két periódus mutatkozik a propagandaharcban: az első az 1239 és 1245 közötti szakasz, amikor a két tábor kölcsönösen apokaliptikus sértéseket vágott egymás fejébe; a második időszakban (1245 – kb. 1270) az apokaliptikus propaganda már nem közvetlenül a pápai udvarból indult, hanem főképp a joachimita befolyás alatt álló ferencesek terjesztették.³³ A császár a második kiközösítést már nem fogadta olyan nyugodtan, mint az elsőt. 1239 áprilisában egy enciklika jelent meg II. Frigyes neve alatt, amely a pápát igazságtalan bírónak és hamis prófétának nevezte.³⁴ II. Frigyes szeme előtt a régi cézárok dicsősége lebegett. Rendelkezett a szükséges egyéniséggel és hatalommal ahhoz, hogy véghez is vigye törekvéseit, és minden elérhető fegyverrel küzdött a pápa ellen.

A pápa szembesült a helyzettel, hogy a császár nem fog alázatosan bocsánatért könyörögni, hanem visszaüt. I. Gergely abban bízott, hogy meg tudja győzni az európai fejedelmeket arról, II. Frigyes nem más, mint eretnek, minden bűnre kapható szerzet, maga az Antikrisztus. Az *Ascendit de mari bestia* kezdetű levélben a pápa a Jelenések könyvében leírt vadállattal azonosítja Frigyeset, akinek szája káromlásokkal teli, a hit ellen támad, és felmutatja szörnyű alakját Krisztus ellen.³⁵ A levél elsőként nevezi Frigyeset Antikrisztushoz hasonló személynek. A pápai propaganda nem Frigyes politikája ellen irányult, hanem személye ellen, úgy próbálván beállítani őt, mint aki az egész kereszténységre veszélyt jelent, és aki a hit ellensége.³⁶ Alátámasztani látszott ezt a vádat Frigyes excentrikus életmódja és vonzódása a Kelet iránt. A pápa megvádolta, hogy szándékosan veszejtette el a zárandokokat Brindisiben, és titokban megegyezett a szultánnal, valamint Jézust, Mohamedet és Mózeszt csalónak nevezte.³⁷ Emellett erkölcstelen is, szodomita, és elkövetett már minden elképzelhető bűnt, így nem más, mint az Antikrisztus előfutára, és méltó a kárhozatra.

A Pietro della Vigna vezette császári propaganda tüstént választott, megcáfolván minden ilyen állítást, sőt kijelentette, hogy Gergely Mohamed követője, tehát a kereszténység ellensége. A válasz is megidézte az Apokalipszis figuráit, a pápát nem egy, hanem rögtön három szörnyeteggel is azonosította: a vörös lóval, a sárkánnyal és a mélység angyalával. „*Ő maga az Antikrisztus, aki minket az előfutárának tart...*”³⁸ A pápa válaszul így fakadt ki: „*Miféle más Antikrisztusra kellene még várnunk, amikor – mint tetteiből ez világosan látszik – már el is jött Frigyes személyében?*”³⁹

A második kiközösítéstől IX. Gergely haláláig terjedő időszak egymás kölcsönös sértegetésével telt. Mindkét fél politikailag kívánta ellehetetleníteni ellenfelét, és ahhoz, hogy megfossa támogatóitól, be kellett bizonyítania: a másik semmilyen segítségre és szánalomra nem méltó. Az Antikrisztus emlegetése ekkor még inkább ügyes retorikai fogás. Az itáliai krónikások példának okáért szívesen idézik a két fél leveleit, de kevés érdeklődést mutatnak az Apokalipszis közeli eljövételét jelző utalások iránt.⁴⁰ Nagyon jól tudták ugyanis, hogy az igazi küzdelem csak most fog kibontakozni.

Amikor IX. Gergely 1241 nyarán váratlanul elhunyt, a harc még korántsem ért véget. A megosztott kardinálisok IV. Celesztin néven választották meg utódját, aki alig három héttel megválasztása után követte Gergelyt a sírba.⁴¹ Végül 1243 júniusában Sinibaldo de Fieschi választották meg pápának, aki IV. Ince néven foglalta el a pápai trónt. A császár itáliai előrenyomulása miatt aggódozó pápa elhagyta Rómát, és Lyonba menekült, ahol 1245. július 17-én kiátkozta és megfosztotta rangjától a

császárt.

A Viterbói Rainer által jegyzett pamfletekben Antikrisztus egyetlen motívuma sem hiányozhatott (ezekhez képest IX. Gergely hasonló írásai ártalmatlan dokumentumoknak tűnnek).⁴² Az írások új Nerónak és Heródesnek nevezték Frigyeset, sőt még ezeknél is rosszabbnak. Frigyes válaszul kimutatta, hogy az „Innocencius papa” kifejezés számértéke 666, a Fenevad száma, azaz Ince az Antikrisztus.⁴³ Míg az előző időszakban az Antikrisztus jellemzőit kapcsolták Frigyeshez, a második, az 1245-től 1270-ig tartó szakaszban a viszony megfordult: a császárt oly mértékig azonosították a Végső Ellenséggel, hogy életrajzi adatai és személyiségjegyei átszivárogtak az Antikrisztus-legendába. Ez elsősorban három tényezőnek köszönhető: a pápaságnak, amely politikai indokból próbálja ellehetetleníteni a császárt; Fiorei Joachim újszerű Apokalipszis-magyarázatának, valamint a joachimi tanokat magáévá tevő ferences rendnek.

A Joachim által megjövendölt harmadik statust, a Szentlélek korát a ferencesek úgy tekintették, mint az ő korszakukat, ahol mindenki békességben élhet. Magukat azonosították a „spirituális férfiak” csoportjával, amely majd a második status végén ellenáll az Antikrisztus hordáinak. A rendalapító Assisi Szent Ferenc stigmatizációja által „Alter Christus” lett, az új Krisztus; követői tehát elkötelezték magukat az új Krisztus ellenfelével, az Antikrisztussal szemben.⁴⁴ Az ő értelmezésükben az 1260-as év lesz a vízvonalzó, amikor megszűnik majd az üldöztetés, és ők vezethetik át a kereszténységet a harmadik status boldog korszakába. A lelkes ferencesek már nemcsak betéve tudták Joachim minden Antikrisztusra vonatkozó jövendölését, hanem maguk is írtak hasonló szövegeket. Ilyen a már említett Jeremiás-kommentár, amely szerint az egyházat 1260-ig három üldözés fogja sújtani: az első üldözők a németek lesznek (vezetőjük majd a pápa bukását okozza), a másodikak az eretnekek, a harmadikak pedig a szaracénok.⁴⁵ (A császár seregeiben valóban voltak muzulmán csapatok, és azt maga Fiorei Joachim is megírta a Liber Figurarumban, hogy a sárkány utolsó feje a pogányok királyának szövetségese lesz.)⁴⁶

Az első olyan ferences krónikás, aki kijelentette, hogy Frigyes nemcsak az Antikrisztus előfutára, hanem maga az Antikrisztus, Salimbene de Adam volt. Amint belépett a minoriták közé, azonnal Fiorei Joachim írásainak hatása alá került. Krónikájában pontról pontra végigveszi Frigyes élettörténetének minden elemét, ami igazolja, hogy ő a megtestesült Végső Gonosz, és minden állítását bőségesen adagolt bibliai idézetekkel támasztja alá.⁴⁷ Melyek voltak a földön járó Antikrisztus életének ezen eseményei? Már a születésére is gyanús körülmények közt került sor; anyja harmincéves kora után ment férjhez, és kilenc év gyermektelenség után esett terbebe. Ráadásul férjhezmenetele előtt sokáig egy apácázárdában élt, és állítólag felvette a fátylat; ez megfelel az Antikrisztus születéséről szóló azon mítosznak, hogy az majdan egy apáca gyermeke lesz.⁴⁸ Az apja pedig állítólag mészáros volt Jesiben.⁴⁹ Gonosz, epikureus és eretnek volt; az egyház ellen támadt. Mihelyt az egyház ellen támadt, elvesztette erejét, és olyanná vált, mint a bibliai Sámson.⁵⁰ A már idézett *Ascendit de mari* című levélben említett káromlásra is mond példát: amikor Frigyes a Szentföldre lépett, csalódottan közölte, hogy ha az Isten ezt nevezte az Ígéret Földjének, akkor bizonyára nem látta még Sziófiát.⁵¹

Fontos leszögezni, hogy a ferences rend propagandája, miszerint Frigyes a Végső Ellenség, csak Itáliában, a pápai befolyás alatt álló területeken terjedt el. Paradox módon a német területeken pont az ellenkezője történt: a császárt úgy kezdték tekinteni, mint a züllött egyház megtisztítóját, és a Végső Idők Császárárt tisztelték

benne. Az Itáliában élő, joachimita tanokkal töltekezett ferencesek pedig várták az 1260-as esztendő, amikor eljön majd az új világrend és vele az ő idejük. Hatalmas csapást jelentett tehát nekik, hogy 1250-ben, teljes tíz évvel hamarabb, mint várták, Frigyes váratlanul meghalt.⁵² Salimbene nehezen hitte el Frigyes halálhírét; korábban azt remélte, hogy gonoszabban fogja végezni. Mindenesetre megjegyzi, hogy Frigyes életében elkövetett bűnei kiütözköztek rajta halála után: teste gyorsan bomlásnak indult. Florentino városában temették el, mivel olyan iszonyatos bűz áradt belőle, hogy nem tudták visszavinni Palermóba.⁵³ Salimbene a be nem teljesült prófécia miatt csalódott a joachimita tanokban, 1260 után teljesen szakított eszméivel, és csak abban hitt, amit látott.⁵⁴

Frigyes halála valóban katasztrófa volt mind az itáliai – akiknek ő volt az Antikrisztus –, mind a német joachimita „tanok követőinek, akik az Utolsó Napok Császárárt várták. II. Frigyes alakja ekkorra összeforrt mindkét tábor apokaliptikus várakozásaival, és szerepét a Végső Dolgok történéseiben már halála sem befolyásolta. Elterjedt az a vélekedés, hogy Frigyes valójában nem halt meg, vissza fog térni. A pápák többször is elhíresztelték már, hogy meghalt, mint például jeruzsálemi keresztes hadjárata idején; mi bizonyítaná tehát, hogy ezúttal a hír igaz? Jó néhány forrásban felbukkant egy profetikus vers: „*Rejtéken hal meg, és nem tud róla senki / A nép között terjed majd: »Él« és »Nem él.«*”⁵⁵

A szicíliaiak szerint, ha Frigyes nem halt meg, akkor csak egy helyen lehet: az Etnán. A vulkán, füstfelhőivel és lávafolyamaival már eddig is az apokaliptikus várakozások tárgya volt. Egy rege szerint pedig Artúr király is a hegy alatt alszik.⁵⁶ A hegy inkább démonikus, mint messianisztikus figuraként tünteti fel Frigyeset, akit a szicíliai ferencesek sokkal inkább visszatért Nerónak, *Nero redivivusnak*, mint második Artúrnak gondoltak.⁵⁷ 1250 után többen is látták a császárt, ahogy az Etna krátere körül feltűnik. Eccelstoni Tamás angol ferences beszámol arról, hogy Mansueto testvér elmondta: nem sokkal halála után egy ferences barát látta, ahogy II. Frigyes ötezer lovas katonától kísérve a tengerbe vonult, majd onnan kijöttek, és felvonultak az Etna hegyére.⁵⁸ (A vulkán kráterét pedig a pokol szájának tartották.)

A joachimiták másik értelmezése szerint a császár ugyan meghalt, de utódaiban fog feltámadni kártékony szelleme, és így tovább fogja gyötörni az egyházat.⁵⁹ A Stauf-dinasztiából származó utód, aki majdan az egyház ostora lesz, lassan legendás személyiséggé vált III. Frigyes néven. A későbbiekben III. Frigyes Antikrisztus-szerű szerepben a francia legendákban tűnik fel, amelyekben egy másik visszatért császár, a feltámadt Nagy Károly ellenfele lesz.⁶⁰

II. Frigyes „pályafutása” mint Antikrisztus korántsem volt olyan sikeres, mint a Végső Idők Császáraként. IX. Gergely és IV. Ince Frigyes-ellenes írásai politikai indítékokból születtek, és Viterbói Rainernek, valamint a joachimi tanokat magukévé tevő minoritáknak köszönhetően beépültek az Antikrisztus-legendába. Az ellenfél ilyen mértékű démonizálása politikai húzás, mivel ezáltal a szemben álló fél elveszti emberi mivoltát, és mindannak a rossznak lesz a megtestesítője, ami ellen a jó kereszténynek fel kell vennie a harcot. A 13. század légköre különösen fogékony volt az apokaliptikus tanításokra, és az a határozott és erős retorika, amit a pápai udvar használt, termékeny talajra hullott a joachimi tanok követőinek körében, de Itálián kívül nem terjedt el, és a 13. század után nagyrészt el is tűnt. Az Alpoktól északra Frigyes felséges, misztikus alak volt minden kiátkozás és trónfosztás ellenére. A 14–15. századi elképzelésekben II. Frigyes fokozatosan a városi szegények és a parasztok megváltója lett, aki majd békét és bőséget hoz.

II. Frigyes mint a Végső Idők Császára

Létezik egy másik hagyomány is a középkori keresztény apokaliptikában: az Utolsó Napok Császáráról.⁶¹ Az Antikrisztus-legendánál ez az elképzelés újabb keletű. Eszerint amikor a kereszténység veszélybe kerül, felemelkedik majd a rómaiak császára, és legyőzi Krisztus ellenségeit, visszaállítja Róma dicsőségét; majd béke lesz, és olyan nyugalom, amilyen sosem volt előtte, és nem is lesz többé, mert ez lesz az utolsó béke a földön. Majd megnyílnak „észak kapui”, és azok a népek, amelyeket még Nagy Sándor üzött oda, előtörnek. Az egész föld rettegni fog tőlük, és elbujdokol előlük. Az északról jött törzsek – Góg és Magóg népe – rettenetesen lesznek: emberhúst esznek majd, és vadállatok véréit isszák. Megfertőzik a földet, és senki nem tud ellenállni nekik. Néhány év elteltével a császár leveri őket, és Jeruzsálemben fog uralkodni hét és fél évig. Uralma alatt béke lesz és bőség; majd eljön az Antikrisztus. Ekkor a császár felmegy a Golgotára, leveszi koronáját és a keresztre helyezi, és birodalmát felajánlja az Atyának. A kereszt és a korona a mennybe fog vétetni, és ezután elkezdődik az utolsó csata, amit Krisztus vív meg a Sátánnal.⁶²

E legendának legkorábbi, teljes egészében fennmaradt változatát a 7. századból ismerjük.⁶³ Európában a 8. században jelent meg latin fordításban. Az első fennmaradt szöveg Methodius nevéhez fűződik, ő valószínűleg egy névtelen szíriai szerző művét használta fel hozzá.⁶⁴ A hagyomány a késői judaizmus messianisztikus elemeit ötvözi az erősödő arab uralomtól való félelemmel.

A legenda hangsúlyozza, hogy a császár „rex Romanorum” lesz. A szíriai névtelen krónikás és a Pseudo-Methodius-féle szöveg is a bizánci császárt azonosítja a rómaiak királyával. A 7. században Bizánc volt az új Róma, a legerősebb keresztény állam, amelynek a legtovább kell majd ellenállnia az Antikrisztus hordáival szemben. Az Utolsó Napok Császára, aki harcba száll majd a hitetlenek seregeivel, értelemszerűen a bizánci basileus lesz. A szöveg célja valószínűleg az volt, hogy reményt adjon az arab fenyegetés közepette, és hogy minden olvasójával elhitesse: csakis a bizánci basileus képes megszabadítani a muszlim iga alól. A történet Bizáncban és később nyugaton is rendkívül népszerű volt, hiszen nemcsak a gonosz elleni ellenállásra szólított fel, hanem lehetőséget adott az uralkodóknak, hogy magukat az Utolsó Napok dicsőségre kiválasztottnak lássák. A Végső Idők Császárának címére nyugaton legnagyobb eséllyel Nagy Károly pályázhatott, mivel ő állította helyre a Római Birodalom tekintélyét Nyugat-Európában. A legenda gyorsan beépült a nyugati apokaliptikus hagyományba, valószínűleg Adso is ismerte a szöveget.⁶⁵

Az első kereszties hadjárat idején néhányan azt várták, hogy Nagy Károly majd feltámad, és elfoglalja trónját Jeruzsálemben. Jeruzsálem városa ugyanis rendkívül szorosan összekapcsolódott az Utolsó Napok képzetével; az egész keresztény egyház spiritualitása ebben a földi városban összpontosult.⁶⁶ A legenda tehát összekapcsolta Rómát, a földi hatalom városát a Szent Várossal, az égi hatalom szimbólumával. A Végső Idők Császára Krisztus mása,⁶⁷ emellett a rómaiak királya is. Ezzel sikerült elérni, hogy Róma pozitív szerepet játsszon az Utolsó Idők történeiseiben. A császár másik fontos jellemzője, hogy harcos uralkodó, a keresztények védelmezője, és az igazság protektora. A 12. századra a Rex Romanorum ideálja már elég pontosan körvonalazódott, méghozzá a feltámadt Nagy Károly, *Carolus Redivivus* alakjában.

II. Frigyes személyében olyan uralkodó került trónra, aki Nagy Károly óta elsőként volt alkalmas arra, hogy megtestesítse az Utolsó Napok Császárárt. Már születésekor azt várták tőle, hogy elhozza a Vergilius IV. eklogájában megjövendölt aranykort. Eboli Péter, VI. Henrik udvari költője először nevezte „stupor mundinak”, azaz a világ csodájának – bár a dicséret nem az újszülött tehetségét illette, hanem inkább Konstanciát, aki már jócskán benne járt a korban. Salimbene testvér ugyanezzel kapcsolatban azt jegyzi meg gúnyosan, hogy a gyermek egy hentes fia volt, de a közvélemény szemében valóban világcsodának számított, hogy egy nő negyvenéves kora felett egészséges utódnak adott életet. Az udvari asztrológus Eboli Péterhez hasonlóan azt jövendölte, hogy a gyermek majd békét hoz a földre.⁶⁸

Mivel a gyermek december 26-án, karácsony napján született, a párhuzam közte és az újszülött Jézus, a Béke Királ a közt még jobban felerősödött. Maga Frigyes is szívesen emlékezett meg szülőhelyéről, Jesiről mint „második Betlehemről”.⁶⁹ A kisdedet tehát rögtön születése után Jézushoz és Augustushoz hasonlították; egy személyben testesítette meg az égi és földi uralkodót. Amikor 1212-ben Mainzban megkoronázták, és ezzel a Német-római Birodalom feletti uralom is rászállt, sokan úgy tekintettek rá, mint Dávidra, aki legyőzte a Welf Góliátot.⁷⁰ Ebben az időben még mindig „csodagyerek” volt, *Puer Apuliae*, Apulia tiszta és ártatlan szülötte. Jóllehet ekkorra már nem volt kimondottan zsenge korban, de feltűnő megjelenésével: hosszú, vörösszőke fürtjeivel és napbarnított bőrével inkább egy kóbor hercegre hasonlított, mint a Német-római Birodalom királya útra kelt Jeruzsálem felé, és a Szent Sír templomában saját kezűleg koronázta meg magát, és kinyilvánította, hogy uralmát a Mindenható Isten által nyerte el.⁷¹ Ezzel a gesztussal Frigyes valóban az új Dáviddá vált – Krisztus előfutárává, és Krisztus királyi mivoltának megtestesítőjévé. A kortársak szemében immár több volt, mint közönséges ember.

Jóllehet a jelképek síkján egyértelműen győzelmet aratott, a valóság korántsem volt ilyen rózsás. Mikor jeruzsálemi koronázásával Dávid utódjának, a keresztény világ uralkodójának tűnt, éppen pápai kiközösítés alatt állt. A két hatalom közt egyre erősödtek az ellentétek, mígnem sor került a végső szakításra. Minél hevesebb volt a harc, annál erősebben bizonygatta mindkét fél a maga meggyőződését. Mielőtt IX. Gergely 1239-ben kijelentette, hogy Frigyes az Antikrisztus előfutára, a császárnak jól működő propagandahálózata által már sikerült elhitetnie az ellenkezőjét. Piero della Vigna már néhány héttel urának második kiközösítése után színes szavakkal ecsetelte urának, a császárnak a dicső tetteit, és botránynak nevezte, hogy a pápa kiközösítette őt.⁷²

Frigyesnek két célja volt: egyrészt, hogy felidézze győzelmeit, és bebizonyítsa, mennyire dicső uralkodó, másrészt hogy megcáfolja a pápa vádjait. Minél hevesebben támadt a pápa, a császári propaganda annál erősebben bizonygatta, hogy Frigyes az ideális uralkodó. Ha valaki a „világ csodája” ellen ilyen gonosz vádakot hoz fel, az csak azt bizonyítja, hogy pusztán az irigység és hatalomvágy motiválja. Még mielőtt a pápa a legvégső fegyverhez nyúlt, és az *Ascendit de mari* levélben az Antikrisztus előfutárának nevezte Frigyest, Piero della Vigna már több olyan levelet írt, amelyben meglehetősen szarkasztikus modorban teszi neveltségé a pápát. A farizeusokhoz hasonlítja a pápai udvart, amelynek tagjai gyűlést tartanak uruk, a római császár ellen. Félnék tőle, mert diadalt aratott ellenségein, és ha nem fékezik meg őt, szétzúzza a lombardokat, és Cézárhoz hasonlóan elmozdítja majd őket helyükről. Szólójét majd másokra bízza, hogy megműveljék. Lám, amit kis szikrának

véltek, pusztító lánggá változott, ami megégetheti őket is. Ezért ők védekezni fognak, és minden eszközzel azon lesznek, hogy megsebesítsék, nehogy többé talpra állhasson.⁷³

A levél mestermunka a maga nemében: porig alázza a pápai udvar rosszindulatú áskálódóit. Azzal, hogy a farizeusokhoz hasonlítja őket, urát a Megváltóval vonja párhuzamba, ezt a párhuzamot tovább erősíti a szőlőskerttről szóló példabeszédre való utalás. A szerző világosan kijelenti, hogy ha az egyház szőlőskertjének gazdája, a pápa nem gondozza megfelelően a rábízott javakat, akkor a császárnak jogában van letenni trónjáról. Frigyes tehát egyértelműen a pápa felettese, és nemcsak a római császár jogán, hanem erkölcsileg is messze felette áll az áskálódó farizeusoknak. Ezt a levelet Piero della Vigna nem Frigyes nevében bocsátotta ki, hanem saját neve alatt.⁷⁴ Frigyes ugyanis nem volt meggyőződéses keresztény, de a környezetében élők számára a messianisztikus hangvétel nagyon is megfelelő volt. Hívei tőle várták a *renovatio mundi*, amiben majd beteljesülnek a bibliai ígéretek.⁷⁵ Számukra Frigyes volt az Isten által megbízott megújító, nem pedig a hamis pap, Gergely. A 11. század óta a német királyok magukat az Isten földi helytartójának gondolták, szemben a pápával, de Frigyes még ennél is tovább ment: ő Isten teljhatalmú megbízottjának, második Krisztusnak mutatta be magát. Ez annak is köszönhető, hogy Szicíliában nagyon erősen éltek a Bizánci Birodalom hagyományai, ahol a basileus Isten nevében beszélt.

A Piero della Vigna vezetete propaganda sikeres volt: német földön a köznép körében hatott az a felfogás, amely Frigyest mindvégig messiás királynak tisztelte, még akkor is, amikor a szerencse elpártolt tőle. Közeli tanácsadói viszont nem jártak ilyen jól: Piero della Vignát, aki közel húsz éven át volt a császár bizalmasa, 1249-ben letartóztatták, megvakították és bebörtönözték. A börtönben öngyilkos lett.⁷⁶

Azt viszont nem lehet kijelenteni, hogy Frigyes messiási hírnevét csakis személyes adottságainak és tanácsadói ügyes propagandatevékenységének köszönheti. Ezek csakugyan alkalmassá tették, hogy személyét azonosítsák a Végző Idők Császárával, de akárcsak az Antikrisztus-vita esetében, itt is egyfajta „kereslet” találkozott a „kínálattal”. A „kereslet” ez esetben azt a mozgalmat jelentette, amely egy újfajta vallási ideált, az evangéliumi szegénységhez való visszatérést és személyesebb vallást szeretett volna megvalósítani. (Erre az igényre volt válasz többek közt a koldulórendek születése is.) Ők üdvözölték Frigyes egyházellenes fellépését, és tőle várták, hogy eltörli a fennálló egyházi rendet, és megvalósítja a szegények egyházát. Az eszkatológikus várakozások bennük úgy csapódtak le, hogy elkezdték várni a császárt, aki elhozza a béke és egyenlőség korát – azaz a Joachim által megjövendölt harmadik statust.

A szegények védelmezője

A béke, igazság és rend kora, a megjósolt aranykor, a fiorei apát harmadik statusa és a Végző Idők Császáranak tradíciója első esetben egy meglehetősen radikális szövegben találkozott a politikával.⁷⁷ A Domonkos-rendbe tartozó Arnold testvér műve, a *De correctione ecclesiae* 1248-ban íródott, vagyis akkor, amikor Frigyest már harmadszorra is kivetették az egyházból. Ennek ellenére a szöveg IV. Incét helyezi az Antikrisztus trónjára. Ugyanis nem minden klerikus értett egyet a római Kúria ítéletével, hanem szép számmal voltak olyanok is – mint például a ferences rend miniszter generalisa, Cortonai Illés –, akik Frigyes pártján álltak. A ferences rend is

megosztott volt, míg Itáliában a pápák legjobb ügynökei voltak a Frigyes elleni propaganda terjesztésében, addig a német ferencesek a császár mellett foglaltak állást, sőt az itáliaiak egy része is.

Arnold levelében nemcsak a Frigyeshez lojális klérus szólal meg, hanem elsősorban az „advocatus pauperi”.⁷⁸ Szerinte korának egyháza pusztulófélben van, a hívők pedig vakon és süketen tévelyegnek az ördög mesterkedéseinek kitéve. A világ immár elérte a hatodik kor végére, és küszöbön áll a hetedik kor, amikor az egyház megújul, és visszatér az apostoli szegénység korába. A megújításra pedig egyetlen ember alkalmas: Frigyes császár. De őt ebben az áldásos munkájában hátráltatja IV. Ince, aki mindenben Krisztus ellensége, és eretnkségeket hirdet Péter trónjáról. Az egyház igazi pásztorai ebben a nehéz időben a domonkos rendiek, akik apostoli életmódjukkal az igaz hit példáját mutatják. Az egyház megmentője Frigyes lesz, aki a szegényeken alapuló új egyházat védelmezi a pápa-Antikrisztus ellen. Ez a levél, jóllehet egy domonkos írta, nem tükrözte egész rendjének álláspontját, hanem egyéni alkotás volt. Újdonság benne Frigyes politikai programjának radikális és újszerű értelmezése. Meglepő, hogy az apostoli szegénység védelmezőjének nem klerikus személyt választ, hanem egy világi hatalmasságot. Úgy tűnik, Arnoldra inkább Frigyesnek a pápákkal szembeni kéréletlensége volt hatással, nem a messianisztikus propaganda. A levél igen kemény kritikát fogalmaz meg az egyház vezetése ellen, és a legnagyobb mértékben helyesli Frigyes kemény fellépését. De a császár dicsérete nem abból fakad, hogy ő a kezdettől fogva megjövendölt Végző Idők Császára, inkább azt hangsúlyozza, hogy az egyház megtisztításával azzá válhat.

Arnold fráter az egyház megreformálásától várta, hogy majd beköszönt a béke kora, ami elhozza a bőséget és az igazságosságot a szegényeknek. A korabeli parasztok számára viszont az egyházi megújulás és a joachimi próféciaák beteljesülése másodlagos kérdés volt. A 12. századtól a karitász teológiája a szegénység két doktrínáját különböztette meg: Péter szegényeit, azokat, akik a klérus tagjaiként önként vállalták a nélkülözést, és Lázár szegényeit, akik az állandó anyagi bizonytalanság miatt szorultak segítségre.⁷⁹ A 12–14. században megjelent a városi szegények rétege: ezek az emberek keményen dolgoztak, de jövedelmükből mégsem tudtak megélni. Ha egy ilyen alacsony néposztályba tartozó személyt megkérdeztek, melyek a legfőbb szükségletei, akkor az első helyen szerepelt az elegendő mennyiségű táplálék, egy kis pénz, feleség, ház, és utána a gyerekek.⁸⁰ A lelki szükségletek ebben a felsorolásban nem is szerepelnek.

Nyilván egy kiszolgáltatott és éhező ember nem tette oly mértékben magáévá a Joachim-féle próféciaakat, hogy annak alapján tekintse Frigyeszt az Utolsó Császárnak. A spirituálisok hatására viszont eljutott hozzájuk a jobb világról szóló tanítás, és maguk is reménykedni kezdtek az igazság és bőség korában. A birodalmi propaganda pedig elhintette köztük, hogy ennek a boldog állapotnak egyedül Frigyes lehet a beteljesítője. Arnaud de Villeneuve, a híres orvos és kémikus 1309-ben írt dialógusában arról érkezett, hogy egy király elsődleges feladata a szegények gyógyítása, és ez a gondolat már egyértelműen II. Frigyes alakjához kapcsolódott. Raymond Lull pedig *Blanquerna* című regényében egy olyan egyházzól álmodozott, ahol a szegények a gazdagok ellen vonulnak.⁸¹ Mindkét szerző a társadalmi harmónia megteremtését sürgette. Néhányan meglehetősen radikálisan oldották meg a szegények ellátását: 1327-ben Würtenberg grófja állítólag sok nincstelen összegyűjtött, és máglyán megégettetett, mondván, hogy az Evangélium szerint ilyeneké a mennyek országa, és ő nem akar mást, csak odaküldeni őket minél gyorsabban.⁸²

Frigyes politikai tevékenységében nem jutott szerep a szegényeknek, különösen a német területeken élőknek, mégis ez a réteg tisztelte őt a legjobban, és ők várták a legkitartóbban a visszatérését halála után. Számukra egészen a 15. századig Frigyes maradt a megígért messianisztikus császár. A világi egyház elleni fellépésével Frigyes a német szegény nép szemében Messiás lett. Az emberek emlékezetében a *Puer Apuliae* alakja fokozatosan összemosódott nagyapjának, Barbarossa Frigyesnek az emlékével, és a törékeny, örökifjú szöke gyermekből fokozatosan hatalmas harcossá változott. I. Frigyes unokájához hasonlóan elindult Jeruzsálembé, hogy ott uralkodjon, és ugyanolyan hirtelen és furcsa körülmények közt távozott ebből a világból, mint azonos nevű utódja. Egy régi német legenda szerint Barbarossa nem halt meg, hanem a Kyffhäuser nevű hegy mélyén alszik, és közben a szakálla egyre csak nő, de egy napon majd felébred, ha népének szüksége lesz rá. A két Frigyes végül egyetlen mitikus alakká olvadt össze a nép képzetében.⁸³

„Fredericus redivivus”

A II. Frigyes feltámadását váró mozgalmat az is felerősítette, hogy halála után kezdődött a nagy német interregnum, és az ország fokozatosan káoszba süllyedt. A belső bizonytalanságok hatására már nemcsak a szegények, hanem az egész német nép reménykedni kezdett benne, hogy Frigyes majd előbb-utóbb visszatér.⁸⁴ Frigyes valóban visszatért, többször is. Az 1250-es évet követően a krónikák nagyon sok esetben számolnak be arról, hogy valaki az ő nevében lépett fel, és ideig-óráig még sikere is volt. A leghírhedtebb ilyen eset Wetzlarban történt az 1280-as években. Az imposztor Neussban kezdte tevékenységét: kihirdette, hogy ő a visszatért Frigyes császár, és kihívást intézett Habsburg Rudolffhoz, azt állítván, hogy ő a rómaiak igazi királya, de hajlandó egyezkedni Rudolffal arról, kit illet meg a Német-római Császárság koronája. Rudolffnak természetesen esze ágában sem volt, hogy tárgyaljon a csalóval; az ál-Frigyest visszaszorították Wetzlarba. A városi nép egy része kész volt fegyvert fogni érte, de végül kiszolgáltatták a Habsburg uralkodónak, aki máglyán megégettette.⁸⁵ Ez a fajta büntetés nem a lázadóknak járt, hanem a boszorkányoknak és eretnekeknek. Az imposztor nem azért végezték ki, mert felkelést szított, hanem azért, mert magát Krisztushoz hasonlította, és azt állította, hogy feltámadt a halálból, márpedig ez eretnekségnek számított. A wetzlari csaló nem császárnak címeztette magát, hanem a Végítélet küldöttének, aki majd elterjeszti uralmát az egész földön. A máglyán azt kiabálta, hogy hiába végzik ki, Krisztushoz hasonlóan majd ő is feltámad pár napon belül. Követői ezt elhitték neki; állítólag amikor eltakarították a máglya romjait, nem találták meg a csontjait, hanem csak egy kis babszemet leltek. A bab pedig az újjászületés szimbóluma. Harmadnapon a kivégzés után valóban feltűnt valaki, aki azt állította magáról, hogy ő a wetzlari Frigyes.⁸⁶ 1284-ben egy remete Wormsban bukkant fel, aki magát szintén Frigyesnek nyilvánította, és hihetetlen népszerűségnek örvendett a városban.⁸⁷

A hamis Frigyesek feltűnése generációról generációra adta tovább a hitet, hogy Frigyes majd visszajön. A halott császár emberfeletti, halhatatlan lénné vált a nép képzeletében. Az, hogy a nevében fellépőket megégették, csak erősítette a hitet, hogy bármi történjék is, a császár vissza fog térni. A halottaiból visszatérő és népe megsegítésére megjelenő uralkodó figurája nem egyedülálló. A már említett Nagy Károly-legenda a 16. században újraéledt a francia nép körében, sőt összeütközésbe került a Frigyes-legendával is.

A visszatérés azonban nem csak a legendák szintjén fordulhatott elő. Aki magáról kimondta, hogy ő a feltámadt Frigyes, nyomban nagy népszerűsége tett szert. Ezeknek a hamis Frigyeseknek is volt előzménye: egy korábbi eset a 13. század elején Flandriában történt. Konstantinápoly 1204-es elfoglalása után Flandriai Balduin lett a császár, de őt a bolgárok néhány évvel később elfogták és kivégezték. Halála után lánya, Johanna örökölte a grófi címet, de birtoka hamarosan francia befolyás alá került, ami kiváltotta a lakosság tiltakozását. A nép reménykedni kezdett benne, hogy Balduin nem halt meg, hanem majd visszatér hozzájuk. 1224-ben Tournai környékén valóban felbukkant valaki, aki azt állította magáról, hogy ő Balduin. A „Fredericus redivivusokkal” ellentétben ez az ember nemcsak egy várossal tudta elhitetni igazát, hanem egész Flandriával. A leglelkesebben persze itt is a városi szegénység üdvözölte, de akadtak támogatói a nemesség köréből is, sőt elűzték Johannát, és az állítólagos Balduint megkoronázták Valenciennes-ben. A csalót végül II. Frigyes is segítette leleplezni. Bár Flandria régi-új grófja látszólag minden részletet tudott abból az időből, mielőtt elment Konstantinápolyba, egy kérdésre mégsem tudta a választ: nem tudta, ki ütötte lovaggá. Ezután gyorsan fény derült a többi hazugságára is. Eredetileg Bertrand de Ray volt a neve. 1225 októberében felakasztották Lille-ben.⁸⁸

Mind a Balduin-imitátor, mind az ál-Frigyesek közös vonása volt, hogy valamennyien alacsony néposztályból származtak, és valamennyien abban bíztak, hogy megnyerik maguknak a népet. Az ilyen kalandorok fellépése viszont érthetően nem tetszett a kormánynak, így a Frigyes visszatéréséről szóló tanítást eretnekségnek bélyegezték.

Az eretnekség vádjának ellenére az emberek továbbra is hittek Frigyesben. Hogy mennyire szilárdan tartotta magát ez a hit, arra tanú Johannes Winterthur krónikája is. Johannes Winterthur a 14. század első éveiben született, és 1313 körül léphetett be a minoriták közé. Krónikája III. Ince megválasztásával kezdődik, és utolsó azonosítható dátuma 1348 nyara. Mivel a szöveg a lap közepén ér véget, valószínűsíthető, hogy a szerzőt egy nagy pestisjárvány vitte el.⁸⁹ Krónikájának különlegessége, hogy az életében történt eseményeket saját tapasztalatai alapján írja le. Művében népi elemeket és anekdotákat is átvett, szemléletmódja városias gondolkodásra utal. A rendtársai által írt krónikákkal ellentétben igyekszik objektivitásra törekedni. Mivel általában lakonikusan és moralizálásoktól mentesen ír, így az általa megörökített epizódokból viszonylag pontos képet kaphatunk a 14. század első felének vallási életéről.⁹⁰

Johannes Winterthur krónikájának végén található a Frigyes-legenda 14. századi formájának legrészletesebb változata. *„Ezekben a napokban – írta – az emberek közt elterjedt a híre, hogy Frigyes császár visszatér, és megreformálja az egyházat.”* Azok, akik ezt elhitték, azt is hozzátették, hogy biztosan eljön, még akkor is, ha „ezer darabra tépték, és hamuvá égették”. A császár egyházi reformja pedig így fog festeni: amikor eljön, és újra elfoglalja birodalma legmagasabb pozícióját, a szegény nőket gazdag férfiakhoz fogja hozzáadni, és fordítva. A társadalmi harmóniát tehát békés módon, házasság útján fogja megvalósítani. Az apácákat és nővéreket is kiházasítja, és a szerzetesek sem fognak asszony nélkül maradni: nekik majd özvegyeket talál. Első lépésben tehát felszámolja a szegény és gazdag réteg közötti szakadékot. Ezzel a mozzanattal szövetségre lép a tehetős és nincstelen, és a világi nép mintegy egyesül egy nagy, boldog családban. Az eljövendő aranykor ezek szerint meglehetősen hedonista korszak lesz, ahol még azok is megtalálják a maguk párját, akiket egyébként kötne a szüzességi fogadalmuk. Mikor eljön ez a boldog állapot,

akkor majd visszajuttatja az árváknak és özvegyeknek mindazokat a javakat, amelyeket elvettek tőlük. Ezzel párhuzamosan olyan keményen fog lecsapni a klérusra, hogy a szerzetesek kénytelenek lesznek majd tehéntrágyával eltakarni tonzúrájukat, hivatásuknak jelét.⁹¹ Az egyházi személyeket, különösen a ferences rendbelieket elűzi. Majd mikor birodalmát már olyan dicsőségessé és igazságossá teszi, amilyen soha azelőtt nem volt, hadseregével átkel a tengeren, és vagy az Olajfák hegyén, vagy a kiszáradt fánál visszaadja hatalmát.⁹² Maga Johannes Winterthur ezt a hiedelmet hamisnak nevezi, és leszögezi, hogy örültség azt hinni, hogy valaki, aki már nyolcvan éve halott, egyszer csak feltámad. Azonkívül aki ilyesmit hirdet, az nemcsak örült, hanem eretnek is, mert ellentmond az Írásnak és a katolikus hitnek. A szöveg viszont nem csúszik át vádaskodásba és fenyegetőzésbe, csak leszögezi, hogy írójának mi a véleménye ezekről a hiedelmekről.

A 15. században még egyszer feltűnt a feltámadott Frigyesről szóló legenda. A francia monarchia megerősödésével a királyok magukat tekintették Nagy Károly igazi utódainak, és ezáltal a *Rex Romanorum* megszemélyesítőinek is. A 14. század második felére datálható Telesphorus-féle jövendölések már arról beszéltek, hogy az Antikrisztus majd a mitikus III. Frigyes személyében jön el, a Hamis Pápa támogatásával. A jó seregeit a franciák királya, egy bizonyos Károly fogja vezetni, aki az angyali pápa segítségével fog győzelmet aratni.⁹³ Erre mintegy válaszként született meg az ún. *Gamaleon*. Ebben Gamaleon, egy szent ember látomásában tanúja lesz annak, ahogy egy német császár elsöpri a francia királyságot és a pápaságot, és minden népen a németek fognak uralkodni. Róma megszűnik egyházi központ lenni, az új spirituális központ Mainz lesz.⁹⁴ A Gamaleon tekinthető a „Fridericus redivivus” mítosz utolsó feltűnésének. II. Frigyes alakja viszont sosem tűnt el a közös német emlékezetből, jóllehet az Utolsó Császárról szóló jövendölések szép lassan megszűntek. Megmaradt viszont a hit egy, a világon diadalmaskodó német uralkodóban. Frigyes neve összeforrt az egyesített, hatalmas Németország reményével.⁹⁵

Jegyzetek

1 Konstancia II. Roger szicíliai király utószülött lánya volt, 1184-ben ment hozzá Henrikhez, Barbarossa Frigyes császár fiához. Miután II. Vilmos szicíliai király, Konstancia unokaöccse törvényes utód nélkül hunyt el, a normann uralkodóház egyetlen törvényes leszármazottja Konstancia lett; felesége jogán Henrik számíthatott a koronára. A szicíliaiak Tankrédot, II. Roger törvénytelen leszármazottját választották királlyá. Henriknek csak Tankréd halála után sikerült megkoronáztatnia magát.

2 *Abulafia, David* : Frederick II. A Medieval Emperor. New York, 1992. 120.

3 Henrik a szakirodalomba a sajtós (VII.) Henrik jelöléssel vonult be.

4 Szardínia hagyományosan a pápai érdekszféra része volt, így annak elfoglalása a pápai területek elleni támadást jelentett.

5 Ez a második kiközösítés egyáltalán nem volt váratlan. Frigyes, aki ekkor Páduában tartózkodott, nyíltan hirdette, hogy ez csak a pápai igazságtalanság újabb megnyilatkozása. *Van Cleve, Thomas Curtis*: The Emperor Frederick II of Hohenstaufen. Immutator Mundi. Oxford, 1972. 428–429.

6 *Reeves, Marjorie*: The Prophetic Sense of History in the Medieval and Renaissance Europe. Aldershot, 1999. 12.

7 Mt. 24, 5

8 *Emmerson, Richard Kenneth*: Antichrist in the Middle Ages. A Study of Medieval Apocalypticism, Art and Literature. Washington, 1984. 11–12. (Kasermann szerint az apokaliptikus gondolkodás az egész keresztény teológia anyja, de ezzel az állítással a keresztény teológusok nem értenek egyet.)

9 *Reeves, Marjorie*: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Notre Dame, 1993. 295.

10 I Ján. 2, 18.

11 *Emmerson*: i. m. 65. A középkorban számos sajátos tézis alakult ki az Antikrisztusról, mivel az Újszövetségben egymásnak ellentmondó utalások vannak róla. Például 2 Thesz 2, 3–8 szerint a „kárhozat fia” egyes számban van említve, mint a bűn embere, akinek el kell jönnie az Úr napja előtt, és Jézus „szája leheletével” fogja elpusztítani, míg a már említett 1 JN 2, 18–25 az Antikrisztust úgy azonosítja, mint azt, aki tagadja az Atyát és a Fiút. Valószínűleg emiatt emlegették a későbbiekben az eretnekeket is Antikrisztusoknak. A korai egyház idején az Újtestamentumra támaszkodva alakult ki a nézet, hogy Krisztus ellentéte az egyház ellensége lesz, ez mutatkozik meg Ágostonnál és több kora keresztény gondolkodónál is, mint például Órigenésznél és Tyconiusnál is. Ágoston az Isten városában kitér arra, hogy a Jelenések könyve egy spirituális allegória, és eszerint a Millennium a kereszténység születésével kezdődött.

12 A nyugati tradícióban az Antikrisztus szülőhelye Babilon. A későbbi, keletről jövő gonosz képzeete is ebből a hagyományból táplálkozik.

13 *McGinn, Bernard*: Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Budapest, 1995. 114.

14 Uo. 133.

15 *Emmerson*: i. m. 67.

16 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 164. Matthew Paris kónikája egy verssel kapcsolatban emlékezik meg a mongol támadástól való félelem és az Antikrisztus eljövetele közötti összefüggésről: „*Cum fuerint anni transacti mille ducenti / Et quinquaginta post partum Virginis almae, / Tunc Antichristus nascetur daemone plenus.*” A szöveg az Antikrisztus eljövetelét a Krisztus születésétől eltelt 1250. évre teszi.

17 *Emmerson*: i. m. 60.

18 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 149.

19 *Apocalyptic Spirituality. Treatises and Letters of Lactantius, Adso of Montier-en-Der, Joachim of Fiore, the Franciscan Spirituals, Savonarola. Translation and introd. by Bernard McGinn. New York, 1979. 98–100.*

20 A Dániel könyvében leírtak szerint az ő bukása után jött el a vég.

21 *Apocalyptic Spirituality. i. m. 139.*

22 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 151.

23 Jel 17, 9–10.

24 *Apocalyptic Spirituality. i. m. 136–138.*

25 Kantorowicz szerint viszont már II. Frigyes születésekor megnevezte őt mint Antikrisztust. *Kantorowicz, Ernst: Frederick the Second. 1194–1250. New York, 1967. 4.*

26 Az apát neve alatt futó mű címetztjének VI. Henrik császárt gondolták, noha az újabb kutatások bebizonyították, hogy az az 1240-es években íródott (*McGinn, Bernard: Visions of the End. Apocalyptic Traditions in the Middle Ages. New York, 1979. 159.*), és a harmadik kor eljövetelének közelségére hívja fel a figyelmet. Jóllehet valóban tartalmaz autentikus szövegeket, de olyan összefüggésekben használja őket, ami eltér az apát által használtaktól.

27 *Reeves: The Prophetic Sense of History. i. m. 298.*

28 *Abulafia*: i. m. 167.

29 *Kantorowicz*: i. m. 178.

30 Az 1227. október 10-én kelt pápai enciklikában IX. Gergely megemlékezik arról: Frigyes megígérte, hogy felszabadítja a Szentföldet, vállalva azt is, ha nem teljesíti ígéretét, megkockáztatja az exkommunikációt. *MGH Epistolae Saeculi XIII de regestris Pontificum Romanorum, 1, 281–285.*

31 Uo. 219.

32 Uo. 640.

33 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 166.

34 *Abulafia*: i. m. 317.

35 Ennek a levélnek is, hasonlóan a többi ekkoriban kelt apokaliptikus hangvételű pápai irathoz, Viterbói Rainer volt a megfogalmazója. A pápai udvarban élő kardinális mindvégig II. Frigyes és a Stauf-ház elkeseredett ellensége maradt. A levelet idézi *McGinn: Visions of the End. i. m. 173–174.*

36 *Abulafia*: i. m. 318.

37 *Kantorowicz*: i. m. 499.

38 In exordio nascentis mundi. Idézi *McGinn: Visions of the End. i. m. 174–175.*

39 A „Convenerunt in unum” pápai levélből. Idézi *McGinn: Antikrisztus. i. m. 166.*

40 *Abulafia*: i. m. 320.

41 *Abulafia*: i. m. 352.

42 *Kantorowicz*: i. m. 592.

43 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 167.

44 Egy legenda szerint Frigyes és Ferenc személyesen is találkozott 1222-ben, Bariban, ahol Frigyes megkísértette Ferencet. *Kantorowicz*: i. m. 160.

45 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 168.

46 *Apocalyptic Spirituality. i. m. 138*

- 47 *Chronica Fratris Salimbene ordinis Minorum*. MGH Scriptorum 32. 236–238. Angol fordítása: The Chronicle of Salimbene de Adam. Ford: Joseph L. Baird, Giuseppe Baglivi, John Robert Kane. New York, 1986.
- 48 *Kantorowicz, E.*: i. m. 4–5.
- 49 The Chronicle of Salimbene de Adam. i. m. 17.
- 50 Uo. 182–183.
- 51 Uo. 352.
- 52 *Cohn, Norman Rufus Colin*: The Pursuit of the Millennium. Revolutionary Millenarians and Mystical Anarchists of the Middle Ages. London, 1993. 112.
- 53 The Chronicle of Salimbene de Adam. i. m. 348. A testet valójában Manfred parancsára előbb Messinába, majd Palermóba vitték, és az ottani katedrálisban temették el. Sötétvörös porfirból készült szarkofágja ma is megtekinthető.
- 54 *Chronica Fratris Salimbene*. i. m. 302.
- 55 *Idézi McGinn*: Antikrisztus. i. m. 169.
- 56 *Abulafia*: i. m. 432. Szerinte Frigyes az Etnán először 1250 decemberében látták.
- 57 *Lerner, Robert E.*: Frederick II Aloft, Alive and Allayed. In: Verbeke, Werner; Verhelst, Daniel (eds.): The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages. Leuven, 1988. 371.
- 58 *Ex rerum Anglicarum scriptoribus saec. XIII*. MGH Scriptorum 28. 567–568.
- 59 *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 169.
- 60 *Reeves*: The Influence of Prophecy. i. m. 314.
- 61 Az angol szakirodalomban Emperor of the Last Days vagy Last World Emperorként szerepel.
- 62 *McGinn*: Visions of the End. i. m. 75–76.
- 63 Ez az első teljes hosszában fennmaradt szöveg, amelynek előzménye a szíriai névtelen írása. Az Utolsó Napok Császárnak legendáját nem teljes egészében ők találták ki, hanem voltak már az 5. században is ehhez hasonló messianisztikus alakok az apokaliptikus szövegekben, de az Utolsó Császár megnevezés először Pseudo-Methodiosznál bukkan fel. *McGinn*: Antikrisztus. i. m. 102.
- 64 *McGinn*: Visions of the End. i. m. 70–71.
- 65 Uo. 73.
- 66 *Reeves*: The Prophetic Sense of History. i. m. 47.
- 67 A legenda gyakorlatilag azonosítja Krisztussal, hiszen felmegy a Golgotára, Jézus szenvedéseinek helyszínére, és hozzá hasonlóan leteszi hatalmát, és felajánlja magát az Atyának.
- 68 *Chronica Fratris Salimbene*. i. m. 362. Michaelis Scotis jövendölése.
- 69 *Reeves*: The Influence of Prophecy. i. m. 300.
- 70 *Abulafia*: i. m. 118.
- 71 Uo. 187.
- 72 *Constitutiones et acta publica imperatorum et regum inde ab a. MCXCVIII usque a. MCCLXXII* (1198–1272). MGH Constitutiones, 2, suppl. 290–998.
- 73 *Idézi Van Cleve*: i. m. 430–431.
- 74 *Abulafia*: i. m. 317.
- 75 *Reeves*: The Influence of Prophecy. i. m. 310.
- 76 Dante viszontlátta lelkét a pokolban: „*Èn voltam, ki Frigyes szívének kulcsát / Tartottam mind a kettőt és kezembe 'a kulcs, kizárva és bezárva úgy járt, / hogy nem jutott titkába senki sem be.*” (Pokol 19, 58–60. Babits Mihály fordítása.)
- 77 *Reeves*: The Influence of Prophecy. i. m. 311.
- 78 *Fratris Arnoldi ord. Praed. De correctione ecclesiae epistola*. Berlin, 1865. 10–19.
- 79 *Geremek, Bronislaw*: Poverty. A History. Oxford, 1994. 24.
- 80 *Mollat, Michel*: The Poor in the Middle Ages. An Essay in Social History. New Haven, 1986. 178.
- 81 Uo. 186.
- 82 *Iohannis Vitodurani Chronica*. MGH Scriptorum Rerum Germanicarum. N. S. 3. 84.
- 83 A Kyffhäuser legendáról bővebben: *Munz, Peter*: Frederick Barbarossa. A Study in Medieval Politics. London, 1969. 3–22.
- 84 *Cohn*: i. m. 114.
- 85 *Abulafia*: i. m. 432.
- 86 Ezt az embert később Utrechtben szintén kivégezték. *Cohn*: i. m. 115.
- 87 Uo. 113.
- 88 Uo. 90–93.
- 89 *Moorman, John*: A History of the Franciscan Order. From its Origins to the Year 1517. Oxford, 1988. 398.
- 90 *Piippo, Mikko*: Who Belongs to History? John of Winterthur O. F. M. (D. 1348) and the Common People.

In: Lehtonen, Tuomas M. S.; Mehtonen, Päivi (eds.): *Historia. The Concept and Genres in the Middle Ages*. Helsinki, 2000. 124–126.

91 A tehéntrágyával való eltakarás motívuma bukkan fel egy ferrarai inkvizíciós per anyagában is, ahol a tanúvallomás szerint a vádlottak arról beszéltek, hogy hamarosan eljön az idő, amikor az ördög szolgálinak, a klerikusoknak trágyával kell majd eltakarni tonzúrájukat, nehogy felismerjék őket. *Lerner, Robert E.: Medieval Millenarianism and Violence*. Spoleto, 2004. 44.

92 Johannes Vitoduranus *Chronica*. MGH SS. *Res. Germ.* n. s. 3, 280.

93 *McGinn: Visions of the End*. i. m. 246–247.

94 *Cohn*: i. m. 118.

95 II. Frigyes megítélését a 20. századi német történetírásban ez a gondolat határozta meg. Az 1930–40-es években írt műveket indirekt módon befolyásolta a korabeli német belpolitika. *Abulafia*: i. m. 456.

PÁLFFY MARGIT

A „DICSŐSÉGES FORRADALOM” LEGITIMÁLÁSA A GONDVISELÉS ISTENI JOGALAPJA SZERINT

William Sherlock röpirata

Az 1688–1689. évi dicsőséges forradalom eseménytörténete (az uralkodóváltás ténye, a II. Jakabnak tett hűségeskü érvényessége, Vilmos isteni szabadítóként való feltüntetése stb.) sokakat meghihletett a kortársak közül, s ez amiatt is figyelemre méltó, mivel e pamfletek és főként a lelkészek prédikációi nem az események megörökítésének céljából születtek, hanem arra voltak hivatva, hogy a kortársakat kétségtelenül meggyőzzék a forradalom jogosságáról. Ezen írások – melyek afféle propagandaszeretpet töltöttek be – lehetőséget adnak az utókornak, hogy megismerhesse általuk az események menetét és a kor politikai gondolkodását. Elemzésem középpontjában *William Sherlock* 1690-ben írt röpirata áll,¹ melynek jelentős szerepe volt a kortárs kételkedők meggyőzésében az Orániai Vilmosnak leteendő hűségesküt illetően.

E tanulmányban arra keresem a választ, hogyan és miért került Anglia trónjára Hollandia helytartója; és miként fogadták az efféle örökösödést egy olyan országban, ahol a Stuartok örökösödési jogát a királyok isteni jogalapjával támasztották alá. Ennek az elvnek érvényesülése esetén ugyanis legfeljebb Máriát – II. Jakab lányát – illette volna a trón, de semmiképpen sem férjét, Orániai Vilmost.

A dicsőséges forradalom problematikája

Az 1688–1689-ben történeteket már néhány kortárs is a „*Glorious Revolution*” névvel illette – elsőként John Hampden 1689-ben –, és a 18. század közepére e kifejezés az angol nemzeti tudat szerves részévé vált, jelentése azonban az idők során módosult. A „dicsőséges” szó valóban pozitív jelentéstartalommal bírt, a „forradalom” szó későbbi két jelentésaspektusa viszont – a múlttal való gyökeres szakítás; a szebb, jobb jövő felé való visszafordíthatatlan elmozdulás – csak a 18. század végére alakult ki.

A *forradalom* (*revolution*) latin eredetű szó, mely eredetileg egy mozgó tárgy (vagy személy) eredeti helyére való visszatérését jelentette. A középkorban az égitestek Föld körüli ciklikus mozgásának leírására használták a latin *revolutiot*, illetve ennek francia és angol változatait.² A 17. század közepén Angliában végbemenő mélyreható változások (I. Károly lefejezése, a Stuart-dinasztia restaurációja 1660-ban) a szó további jelentésbővüléséhez vezettek. Locke idejére a forradalom szó különböző politikai jelentésekkel bírt, de az egyértelmű volt, hogy valamiféle *változást* takart. Általában hirtelen lezajló változást értettek alatta, és leginkább egy körkörös folyamat lezárását. A szó jelentésének lényege tehát a ciklikusságon van, szemben az egyenes vonalú mozgással, vagyis a visszatéréssel.³ Egyesek a kormányzati forma változását, mások a monarchikus keretek közt lezajló dinasztia-váltást, vagy egy bizonyos dinasztia visszatérését értették rajta, míg néhány ember a társadalmi, gazdasági és a politikai életben bekövetkező ciklikus változások leírására használta. Vagyis e szó hallatán minden ember másra gondolt. Locke⁴ a

revolution szót lezárult, körkörös mozgásként értelmezte, vagyis ismerte annak tudományos jelentését, értekezéseiben pedig ugyanezt a szót egy lezárult dinasztiaiváltás leírására használta.⁵ A *Két értekezés a kormányzatról* című műve megírásának eredeti célja – a közhiedelemmel ellentétben – nem a dicsőséges forradalom igazolása volt, s ezt Peter Laslett bizonyította egyik tanulmányában.⁶ A „dicsőséges forradalom” mint terminus tehát a régi rend helyreállítását tükrözi, egy korábbi állapot visszatérését, melyben az uralkodó a parlamenttel együtt kormányoz és megvédi az anglikán egyházat.

Vizsgáljuk meg tehát, pontosan mi is történt 1688–1689-ben,⁷ és mely tényezők vezettek ahhoz, hogy Jakab leváltására sor kerülhetett. A történet tanulmányozása során számos kérdés vetődik fel, melyek megválaszolása elengedhetetlenül szükséges az események megértéséhez. Tisztáznunk kell a következőket: Jakab lemondott, vagy megfosztották trónjától; miért éppen Vilmost hívták meg a trónra; szükséges volt-e meghívni, vagy hívás nélkül is elfoglalta volna Anglia trónját; kik h..ták meg, miért és kinek a nevében cselekedtek a „halhatatlan hetek”. Mennyiben segítettek elő Jakab bukását a nemzetközi körülmények, melyek voltak a forradalom következményei; milyen szerepet töltött be a *Bill of Rights* a forradalom lezárásában és a további trónöröklés kérdésében?

A 17. századi Angliában volt egy állandó, megoldatlan probléma, amely megosztotta a társadalmat, és destabilizáló tényezőként tarthatjuk számon, ez pedig nem más, mint a vallás ügye.⁸ Azért, hogy a vallás destabilizáló tényezővé válhatott, II. Károly és testvére, Jakab volt a felelős, a kettejük közti különbség azonban személyiségükben rejlett. A konfliktusok Jakab jelleméből fakadtak,⁹ mivel önfejűsége, arroganciája és kompromisszumképtelensége miatt képtelen volt belátni, hogy hatalmát a törvények és a népakarat korlátozzák.¹⁰ Az 1660-as évektől előtérbe került és II. Jakab bukásáig meghatározta az angol belpolitikát a katolicizmustól való félelem, melynek oka a katolikusoknak tett engedelményekben kereshető, és ezt felerősítette Jakab katolikus vallásra való áttérése.

A kizárási krízis (1679–1681) megosztotta a politikai nemzetet, és az utódlás kérdése két politikai csoportosulás kialakulásához vezetett. A kizárás támogatói (whigek) szerint az uralkodót a nép szerződése révén illeti meg a hatalom, ellenfeleik (toryk) azonban a királyok isteni jogalapját vallották. Ez utóbbi szerint a királyi hatalom közvetlenül Istentől ered, és a leszármazás elve alapján illeti meg az uralkodót, aki ettől a jogtól semmilyen esetben (még akkor sem, ha katolikus) nem fosztható meg, és tilos a vele szembeni aktív ellenállás.¹¹ A whigek kezdetben erősebbek voltak, általában elfogadott uralkodó-jelölt¹² híján azonban vesztésként kerültek ki e konfliktusból, nem sikerült ugyanis megvalósítaniuk Jakab öröklésből való kizárását.

A következő évek (1681–1685) a konszolidáció jegyében teltek, melynek ékes bizonyítéka, hogy 1685-ben – testvérének halála után – Jakab békés körülmények közt vehette át a hatalmat. Jakabról ekkor már köztudott volt, hogy áttért a katolikus hitre. II. Károlynak törvényes örököse nem lévén – Monmouth herceg Károly törvénytelen gyermeke volt –, testvére került a trónra, s ezáltal bebizonyosodott, hogy a törvénytelenség ténye súlyosabb kizáró ok a trónra kerülés esetében, mint az államvallástól való eltérés. A későbbiekben azonban beigazolódtott, hogy a – látszólag – kisebb rossz választása óriási veszélyt hordozott magában, a körülmények szerencsés egybeesése azonban lehetővé tette a vér nélküli uralkodóváltást.

A viharfelhők hamarosan gyülekezni kezdtek, amikor Jakab a katolikusokat ked-

vezményekben részesítő intézkedéseket foganatosított. Ezen intézkedéseiről és az ezek által elérendő végső céljáról máig megoszlik a történészek véleménye.¹³ Coward szerint Jakab nem akarta a katolikus vallást kizárólagossá tenni, a protestantizmust kiirtani, és nem állt szándékában a parlament mellőzésével való alkotmányellenes hatalomgyakorlás sem. Mindössze annyit kívánt elérni, hogy a katolikusok szabadon, üldözés nélkül gyakorolhassák vallásukat, és korlátozás nélkül vehessenek részt a politikai életben. Ezt el lehetett volna érni a büntetőtörvények visszavonásával – 1661-es *Corporation Act*, 1673-as és 1678-as *Test Act* –, s ha ez megtörténik, minden állami kényszer nélkül győzhetett volna a katolicizmus.¹⁴

Uralkodása elején elrendelt intézkedéseiből talán még nem lehetett előre látni céljait, a nemzetközi helyzet azonban igen kedvezőtlen volt számára. 1685-ben ugyanis, amikor XIV. Lajos visszavonta a nantes-i ediktumot, francia protestáns menekültáradat érkezett Angliába. A menekültek rémtörténeteket terjesztettek a katolikusokról. Ilyen körülmények között Jakab mérsékelten katolikuspártoló intézkedéseit elkerülhetetlenül félreértették.¹⁵ Későbbi intézkedései pedig megmutatták, hogy a király hatalmának vannak korlátai – bár ezt Jakab próbálta figyelmen kívül hagyni –, és a katolicizmus angliai pozícióinak erősítését a többségében anglikán vallású ország nem tolerálja. Jakab bukása nem volt elkerülhetetlen, katolikuspártoló politikájáé viszont igen.¹⁶

Fontosabb intézkedései közül kiemelendő, hogy a neki tetsző összetételűvé átalakított parlamenttől megkapta a *Test Act* alóli mentesítés jogát, támogatta a katolikus irodalom kiadását és betiltotta a katolikusellenes prédikációkat. Már ekkor (1686) megmutakoztak annak jelei, hogy politikája nem örvend egyöntetű támogatásnak, és a következő évben véghezvitt intézkedései az alattvalók még nagyobb arányú elpártolását vonták maguk után. London püspökével való konfliktusa (1686)¹⁷ és az anglikán felsőoktatás egyik szimbólumának, az oxfordi Mary Magdalen College-nek katolikus intézménnyé történő átalakítása (1687) mind szélesebb körű ellenállást váltott ki az alattvalók részéről, és ezt már az anglikán egyház elleni nyílt támadásnak tekintették.¹⁸ Ezt követően politikáját már nem lehet úgy jellemezni, hogy csak azonos jogokat akart volna biztosítani a katolikusoknak, hiszen immár arra törekedett, hogy minél kedvezőbb pozíciót biztosítson számukra. Mindezen intézkedéseit a két *Test Act* és a *Declaration of Indulgence* (katolikusok és disszidentek elleni büntetőtörvények) felfüggesztése tetőzte be. Mivel a parlament nem hagyta ezeket jóvá, Jakab feloszlatta, s folytatta addigi politikáját. Az 1688 áprilisában újra kiadott *Declaration of Indulgence* kihirdetését megtagadta az anglikán egyházi hierarchia, és a canterburyi érsek hat püspökkel együtt petícióval fordult a királyhoz. Jakab válaszként a Towerbe záratta őket. Még ez év júniusában megszületett Jakab fia, előrevetítve a korlátlan katolikus uralom lehetőségét, és ez egy táborban egyesítette a korábbi ellenfeleket, a whigeket és a torykat.¹⁹ A királyné terhességének nyilvánosságra kerülése óta feszültebb volt a politikai légkör, pamfletek és gúnyiratok jelentek meg az állítólagos álterhességről, melyek száma a gyermek megszületése után tovább fokozódott.²⁰

Tisztázásra szorul az is, hogy ki által, mikor és miért történt Vilmos meghívása. 1688. június 30-án hét vezető protestáns politikus – köztük whigeek és toryk – levelet írt Orániai Vilmosnak, támogatást ígérve neki Jakab ellen.²¹ A levél nem tett említést arról, hogy Jakabot le kell tenni vagy le kell mondatni a trónról, bíztak ugyanis abban, hogy Jakab katolikuspártoló politikája radikális ellenállás nélkül megbuktatható, melyhez ele-

gendő lesz Vilmos megjelenése. De kinek a nevében hívták meg Angliába Hollandia helytartóját? Ehhez semmiféle testülettől nem kaptak erre felhatalmazást, és csakis önmagukat képviselték, s ez tulajdonképpen felségárulást jelentett.²² Coward szerint minimális volt annak az esélye, hogy az angol politikai nemzet többsége szembe akart volna szállni egy olyan királlyal, aki stabil pénzügyi helyzetet biztosított, valamint elkezdte a hadsereg és a flotta újjászervezését.²³ Emellett szól az is, hogy a legtehetősebb angolok igyekeztek elkerülni egy újabb polgárháború veszélyét, és különösen figyeltek arra, hogy ne váljanak lázadóvá az engedelmesség megtagadásával.

A meghívólevél elküldése után az eseményeket Vilmos irányította, a továbbiakban ugyanis az ő választól függött, mi fog történni. A meghívás kifejezetten jól jött Vilmosnak – bár kieszközléséhez ő maga is hozzájárult korábbi angliai kapcsolatépítésével²⁴ –, hiszen már korábban²⁵ tervezte Anglia megtámadását, így azonban nem támadóként kellett érkeznie, hanem a szabadító szerepében cselekedhetett. Vilmos inváziós terve szükségszerű volt a franciaellenes háborúk megindításához, mivel az 1687–1688 során megszerzett koalícióból már csak Anglia hiányzott. Anglia külpolitikai ellenőrzésének megszerzése, Hollandia és Anglia erejének, esetleg trónjának egyesítése Vilmos számára fontosabb volt felesége öröklési jogának megvédésénél.²⁶

De miért lehetett sikeres Vilmos támadása, és miért csúcsosodott ki mindez a dicsőséges forradalomban, az uralkodóváltásban? – teszi fel a kérdést Coward. Válaszában elmondja, hogy ezek egyike sem volt eleve elrendelt, s másként is alakulhattak volna az események, mivel Vilmos távolléte alatt kitette Hollandiát a francia támadás veszélyének, és ráadásul ekkor még angliai fogadtatása is bizonytalan volt.²⁷ Nem a trónra hívták meg ugyanis, csak azért, hogy meggyőzze apósát – mint közeli rokon és mint protestáns uralkodó – politikájának módosításáról. Vilmos azonban – korábbi tervének megfelelően – hatalmas sereggel érkezett,²⁸ s az újabb háborús veszély olyannyira megrettentette Jakabot, hogy még a párbeszéd létrejötte előtt megpróbált elmenekülni az országából. A kedvező széljárást²⁹ kihasználva, Vilmos november 5-én³⁰ partra szállt Anglia délnyugati partjainál, Torbay-nél, majd innen London felé indult, ez azonban közel sem jelentette azt, hogy meg akarta volna fosztani Jakabot trónjától.³¹ Jakab helyzete nem volt reménytelen, hiszen a toryk továbbra is kitarottak mellette, bár nagyon keveset tettek megsegítéséért. Ők abban bíztak, hogy az invázió ténye elegendő lesz politikájának feladására. Vilmos seregének feladata ugyanis a nyomásgyakorlás és Jakab meggyőzése volt, de nem az ország elfoglalása. A király mellett kitartók magatartását elveik determinálták, a passzív engedelmesség és az uralkodónak való ellenállás tilalma, melyekhez makacsul ragaszkodtak, és nem voltak hajlandók Jakab uralmának ellenszegülni, netán eltávolításához hozzájárulni. Jakab azonban elhagyta lojális híveit, és ahelyett, hogy Vilmos ellen vonult volna hadseregével, Londonba rendelte vissza csapatait. Miközben Vilmos a hadseregével London felé haladt, Jakab megpróbált Franciaországba szökni, azonban elfogták és visszavitték a fővárosba. Pár nap múlva Jakab kinyilvánította, hogy nem kívánja apja szerepét eljátszani, majd hamarosan, újfent, immár akadályoztatás nélkül sikerült megszöknie, hatásosan hátrítva el ezzel egy újabb polgárháború kirobbanásának lehetőségét.³² Menekülése azt bizonyítja, hogy kételkedett katonáinak támogatásában és hivatalnokainak lojalitásában, tehát számíthatott arra, hogy alattvalói megtagadják tőle a hűséget és a segítségnyújtást Vilmossal szemben.³³ Jakab soha nem akart lemondani a hatalomról, szökése egy váratlan döntés

eredménye volt, melyet Vilmos „támadása” váltott ki.³⁴ Távozása után a gyűlésen megjelent főnemesek egyetértettek abban, hogy Vilmost kérjék fel az ország irányítására.

Az utódlás kérdésének megoldása azonban nem volt egyszerű feladat, és a gyűlésen többféle lehetőség is szóba került.³⁵ A nehézségeket az okozta, hogy immár két – vagy inkább három: Jakab, Mária és Vilmos – személy tarthatott igényt a trónra, és Vilmos nem felelt meg az isteni jogalap Stuart-konceptiójának, ha azt következetesen alkalmazták volna, mivel e koncepció szerint egészen haláláig II. Jakab marad a törvényes király. A vitának Vilmos vetett véget, amikor kinyilvánította, hogy sem régensként, sem társuralkodóként nem kíván uralkodni. Az angol politikusoknak ezután két álláspont közül kellett választani; vagy elfogadják Máriát és Vilmost uralkodóként Vilmos dominanciájával, vagy vállalják egy meghosszabbított interregnum lehetséges következményeit. A gyűlés³⁶ végül arra az álláspontra jutott, hogy Vilmosnak és Máriának mint társuralkodóknak³⁷ ajánlják fel a trónt úgy, hogy a végrehajtó hatalmat csak Vilmos gyakorolhatja, de kettejük nevében.³⁸ A „forradalmi kormányzat” újdonságának tekinthető, hogy egy különleges kéturalkodós „monarchiát” hozott létre, melyre korábban nem volt példa.³⁹ Eme újszerű kormányzatot Sellars és Yeatman „*Williamanmary*”-nek [sic!] nevezte el, utalva arra, hogy Máriának is jelentős szerepe volt a forradalmi rendezésben, illetve az abban való közreműködésben.⁴⁰

William Sherlock személye és pamfletje

A pamflet, mint műfaj, olyan rövid írásmű, amely valamely személy, intézkedés vagy esemény elleni tiltakozást vagy éppen ezek mellett való kiállást fejez ki, és általában hiányzik belőle a szisztematikus érvelés. Általánosságban elmondható, hogy rövid terjedelmű (néhány, de lehet 20–30 oldalas is), és az ész helyett inkább az érzelmekre kíván hatni. Nyelvezete közérthető, stílusa egyszerű; mindezen sajátosságai pedig a nagyközönséghez szóló jellegéből fakadnak.⁴¹ A korabeli Anglia pamfletirodalma messze a legbőségesebb természetű volt, mellyel maga mögé utasította a többi országot.⁴² Az általam elemezni kívánt pamflet nem teljesen felel meg ezeknek a feltételeknek, de erre a későbbiekben még visszatérek.

A szélesebb értelemben vett közvélemény tájékoztatására a kézzel írott és a nyomdai úton sokszorosított „újságok” szolgáltak a 17. század első felében, de nincs bizonyíték arra, hogy ez utóbbiak nagyobb befolyással bírtak volna a véleményalkotásra.⁴³ A pamfletekben való politikai információk terjesztésének veszélyével a korai Stuart-kormányzat is tisztában volt, és nyomásgyakorlása miatt sokkal gyakoribb volt e pamfletek kézirat formájában való terjesztése.⁴⁴ 1641 tavaszán jelentek meg először kis méretű nyomtatott könyvek és helyszíni tudósítások, melyek száma a polgárháború, a királygyilkosság és az interregnum korára megsokszorozódott, s e tény egyben jelezte, hogy a könyvkiadás ellenőrzése kicsúszott az udvar és annak monopóliumát őrző kiadók kezéből.⁴⁵ Ezek legfontosabb újdonsága, hogy szinte mindenki számára könnyedén hozzáférhetővé váltak néhány pennyért, korábban ugyanis csak az elithez juthattak el magas áruk és a tájékozottság követelménye miatt.⁴⁶ A „hírkönyvek” (*newsbooks*) mellett alkalmanként hasonló tartalmú pamfletek (*news pamphlets*) is megjelentek, és az 1640-es évekre mint az első nagyobb politikai röpirathullám korszakára tekinthetünk. E kedvelt műfaj⁴⁷ a követke-

ző húsz évben – bár hullámzó mértékben, de – meghatározó hatással volt a közvéleményre, majd befolyása csökkent, hogy később újra jelentős szerepet játszhasson.⁴⁸ A 17. században keletkező röpirat-irodalom termését két részre oszthatjuk, első részét az 1640–1660 közötti évekre tehetjük, a másik szakasza pedig az 1688-as eseményekkel mutat szoros kapcsolatot. A dicsőséges forradalom hatására újra erőteljesen felélénkült a pamfletirodalom, a közel kétszáz értekezés közül, melyek az új kormányzat legitimálását voltak hivatottak alátámasztani, Sherlock írása volt a legkeményebb hangvételű és egyben a leghatásosabb.⁴⁹

*William Sherlock*⁵⁰ (1639/40 – 1707) teológus, népszerű prédikátor és polemista volt, aki 1681-ben a Szent Pál-katedrális lelkészeként működött.⁵¹ Már 1684-ben írt egy művet az engedelmességről (*A legfőbb hatalmának való ellenállás kérdése a Szentírás dogmái alapján lefektetve és értelmezve* címmel) [*The Case of Resistance of the Supreme Powers Stated and Resolved According to the Doctrine of the Holy Scriptures*], támogatva az ellenállás tilalmának tory doktrínáját, és megkülönböztetve az engedelenség aktív és passzív formáját. 1686-ban egy pápaellenes prédikációja miatt megfeddték és felfüggesztették fizetését. A forradalom idején vezető jakobitává⁵² és civakodó eskütagadóvá vált, vitatva Jakab eltávolításának jogszerűségét. A „dicsőséges forradalom” után az eskütétel megtagadása miatt 1689. augusztus 1-jén felfüggesztették megbízatását, a hivataltól való megfosztás kijelölt határidejének másnapján (1690. február 2-án) folytatta a prédikálást, nyilvánosan imádkozva Vilmosért és Máriaért, mint *de facto* uralkodókért. 1690. augusztus 20-án levelet írt Sancroftnak,⁵³ az elűzött érseknek, kijelentve, hogy gondolatai megváltoztak a hirtelen felismerés által,⁵⁴ és hosszas vívódás után végül esküt tett az új uralkodóknak. Sherlock rájött, hogy a Gondviselés által küldött királynak bűn ellenállni, ezért letette az esküt,⁵⁵ és az új kormányzat jogosságának igazolására írta pamfletjét. Az egyik legtehetségesebb teoretikus pártolt el az új eskü letételét megtagadóktól,⁵⁶ Sherlockot azonban éppen e cselekedetének köszönhetően előléptették, és 1691-ben kinevezték a Szent Pál-katedrális esperesévé.⁵⁷

Az eskü megtagadását korábban nem a Jakab kormányzata iránti rokonszenv vagy az új uralkodók iránti ellenszenv váltotta ki nála, hanem saját lelkiismerete.⁵⁸ Az anglikán egyház tagjaként ugyanis gondot okozott az előző királynak letett hűségeskü és az új uralkodók elismerésének összeegyeztetése. Az anglikán egyház előírásai szerint a koronás uralkodónak élete végéig engedelmeskedni kell, és ezalól semmilyen esetben nem lehet kivételt tenni. Az újonnan előállt helyzetben tehát az volt a kérdés, vajon melyik uralkodónak kell engedelmeskedni, és lehet-e hűségesküt tenni, míg él az előző király, akinek korábban engedelmességet fogadtak. A Jakab mellett végsőig kitartó torykra Vilmos uralmának megszilárdulása után az új kormányzat kompromisszumos elfogadásának nehéz feladata várt. Két lehetőség közül választhattak, mégpedig az alkalmazkodás, vagyis a whig eszmék teljes átvétele, illetve ezek elutasítása és a sajátjukhoz való makacs ragaszkodás közül. Ez utóbbi természetesen magában hordozta a hivatalvesztés, a száműzetés, esetleg a polgárháború veszélyét. A toryk bár ideiglenesnek tekintették az újonnan kialakult rendszert, politikai elveiket igyekeztek hozzáigazítani, s ennek kapcsán több kérdés is felvetődött. Magyarazatot kellett találni arra a problémára, miként lehet elismerni az új uralkodót a korábbi király törvényes és jogos utódként annak ellenére, hogy nincs köztük közvetlen vérségi kapcsolat; vagyis az örökösödés isteni jogalapjának felülírására kellett

elfogadható érvet találni.⁵⁹

Sherlock számára is ez okozott fejtörést, ugyanakkor állásvesztésének veszélye és a magasabb pozíció elérését célzó ambíciói az új kormányzat elfogadására készítették. Álláspontjának megváltoztatására elfogadható, és persze az anglikán egyház elveivel összeegyeztethető magyarázatot kellett találnia, melyhez Overall püspök könyve adott számára segítséget.⁶⁰ A kor közszereplőjeként bizonyára többen elítélték volna pártállásának megváltoztatása miatt. Ezt elkerülendő és a többi eskütagadó meggyőzésére írta meg *A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint* [*The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason and the Principles of the Church of England*] (1691) című pamfletjét.

A pamflet terjedelme – 66 oldal az előszó nélkül – jóval meghaladja egy átlagos röpiratét. További jelentős eltérés a többihez képest, hogy gondos szerkesztés, precíz fejezetbeosztás, szisztematikus érvelés jellemzi. A szerző igyekszik alapos és sokoldalú érvekkel alátámasztani tettének helyességét, s bár írásának általa megfogalmazott célja saját tettének indoklása,⁶¹ távolabbi céljai közt biztosan szerepelt a többi eskütagadó meggyőzésének vágya. (Nicholas Jolley szerint is ilyen kettős célja volt ezzel a pamflettel a szerzőnek, és e nézetével mi is egyetérthetünk.)⁶² Formai jellemzőit vizsgálva az értekezések közé is besorolhatnánk e művet, azonban témáját és terjesztésének módját tekintve tipikusan a pamfletek közé sorolandó. Bár a mű címlapján 1691-es dátum szerepel megjelenési évként, először 1690. november 3-án publikálták, és a következő év januárjában már a hatodik kiadása jelent meg.⁶³ Nem tudjuk pontosan, mikor kezdte el írni a szerző, de az bizonyos, hogy 1690 augusztusára már körvonalazódott szerkezete.⁶⁴ E pamflet óriási vihart kavart, és ötvennél több válasz született rá, cáfolva vagy védelmezve a benne foglaltakat.⁶⁵

A szerző négy egymástól jól elkülönülő fejezetre osztotta pamfletjét, mindezek elé pedig egy előszót illesztett. Az *előszó* fontos információkat tartalmaz számunkra a pamflet keletkezését illetően, mivel itt írta le, mely tényezők játszottak szerepet korábbi elveinek feladásában. Ezek közt említi felesége győzködését, meglepő módon saját előléptetési vágyát, a boyne-i csata⁶⁶ döntő voltára való ráeszmélést és Overall püspök könyvének megvilágosító szerepét.⁶⁷ A problémát a korábbi, bár akkorra trónfosztott, ám még élő uralkodónak letett eskü és az új, ténylegesen trónon ülő királynak járó eskütétel kötelességének összeférhetetlensége jelentette számára. Mivel tilos a hatalomnak való ellenállás, de két úrnak sem lehet egy időben szolgálni, szükséges volt feloldani az ellentmondást, mégpedig úgy, hogy ne sérüljenek az egyházi elvei. Az előszó végén az olvasó ítéletére bízta magát, egy dolgot azonban még fontosnak tart megjegyezni, melyet ha elmulasztana, ellentmondásba kerülne önmagával. E passzus rögzítésével igyekezett elhárítani a támadási lehetőséget korábban írt gondolatait illetően: itt ugyanis visszavonta előző írásában⁶⁸ vallott nézetét, melyben Szent Pálra hivatkozva azt állította, hogy egy örökletes monarchiában, ahol él a törvényes örökös, de nem ő ül a trónon, bitorolt hatalomról beszélhetünk, és ez nem Istentől származik.⁶⁹

Az *első fejezet* röviden ismerteti a kialakult helyzetet, rávilágít a probléma gyökerére, majd több oldalról megvizsgálva igyekszik kielégítő érvekkel alátámasztani az új rendszer legitimitációját. Külön fejezet szól az anglikán egyház szabályairól, Overall püs-

pök könyvének érveiről, a Szentírás és az ész előírásairól az alattvalói engedelmisséget illetően. Az utolsó fejezetben a lehetségesen felmerülő ellenvetéseket fogalmazza meg a szerző, válaszolva is egyúttal rájuk, mellyel elméletének további megerősítését célozza.

Sherlock szerint az eskütagadóknak az okozott problémát, hogy a törvény szerint uralkodó királynak tett eskü mindaddig hűségre kötelezi őket, amíg ő él, még akkor is, ha időközben más került a trónra; vagyis ha az új uralkodónak tennének esküt, megszegnék a régit, mivel az csak az uralkodó halálával veszíti érvényét. Szerintük nem annak tartoznak engedelmisséggel, aki a trónon ül, bár nincs hozzá joga, hanem annak, aki nincs ugyan a trónon, de joga van hozzá. Éppen emiatt a jog nélküli uralkodónak való eskütétel a korábbi eskü megszegése lenne.⁷⁰ E nézet megcáfolására a szerző a következő magyarázattal szolgál. Ha az engedelmisség kijár, akkor az nem a jogot, hanem a kormányzatot illeti, de nem pusztán a kormányzatot, hanem Isten hatalmát. Vagyis ha Isten jónak látja, új uralkodót emelhet trónra, tekintet nélkül a törvény szerinti jogra vagy az emberi törvényekre.⁷¹ Itt jelenik meg először e pamfletben a Gondviselés mint legitimáló tényező – előrevetítve az egész érvelés központi gondolatát –, s a későbbiek során többször is előfordul. Gerald Straka e pamflet ismeretében és annak reprezentánsaként nevezte el az isteni jogalap utolsó fázisát a *Gondviselés isteni jogalapjának (divine right of Providence)*.⁷²

Az Isten által állított királyok isteni hatalommal vannak felruházva, akiknek nemcsak félelemből, hanem lelkiismereti kötelezettségből is engedelmeskedni kell. Az alattvalókat tehát köti az engedelmisség, és ez annak az uralkodónak jár, akit Isten helyezett a trónra – még ha vitatják is törvény szerinti jogát, akkor is isteni hatalommal bír.⁷³ Ebből az a következtetés vonható le, hogy a régi eskünk és engedelmisségi kötelezettségünk hatályát veszíti, amikor Isten új királyt emel, mivel ha a királyságot átruházza, szükségszerűen átruházza a mi kötelességeinket is. Sherlock beismeri, hogy ez első hallásra meglepheti az embereket, de csak ez biztosíthatja az alattvalók és a közbiztonság fennmaradását forradalmak esetén.⁷⁴ Tehát már az első fejezetben összefoglalja a majdani konklúziót, és a következő fejezetekben részletesen szól arról, mely érvek vezették ezen elmélet megfogalmazásához.

A második fejezetben a szerző az anglikán egyház elveit fejti ki Overall püspök könyve alapján, melyek nagyban hozzásegítették őt az új uralkodó legitim voltának elismeréséhez. Összhangban a Pál apostol rómaiakhoz írt levelében (Róm13, 1–2.) foglaltakkal az anglikán egyház hivatalos tanítása szerint a híveknek engedelmeskedniük kell a törvényeknek, alá kell vetniük magukat a hatalomnak, és még elnyomás esetén is tilos ellenállniuk; azok pedig, akik ezen elveket megtagadják, az anglikán egyház szabályai ellen vétének. Mindemellert azt tanítja az egyház, hogy minden szuverén uralkodó Istentől kapja hatalmát, ezért minden uralkodót, aki a trónon ül, Isten szolgájaként kell tisztelni és engedelmeskedni neki. Ezen elvek megfelelő útmutatásként szolgálnak számunkra, miként kell cselekednünk forradalmak esetén, amikor e szabályok ellentmondásba keverednek a joggal, azaz amikor a törvényes királyt trónjától megfosztják, és másik uralkodó kerül a helyére.⁷⁵ Mivel a Szentírásban foglaltak nem voltak elég világosak és meggyőzőek a forradalmi kormányzat legitimitását illetően, a hűség követelményének tudatosabb alátámasztása érdekében Overall könyvéhez fordul, mely megfelelő érveket szolgáltat ahhoz, hogy Isten Gondviselése közbeléphet és átalakíthatja a kormányzatot. Sherlock két fontos passzust emel ki a könyvből: „Az uralkodó, akinek nincs törvény szerinti joga a trónhoz,

még rendelkezhet Isten hatalmával. (...) Ha a törvényes jogcím nélküli uralkodó kormányzata megszilárdul, isteni hatalommal van felruházva, ezért mindenki tisztelettel és engedelmisséggel tartozik neki, aki uralma alatt él, úgy az egyházi, mint a világi személyek.”⁷⁶ Vagyis attól, hogy a hivatalos koncepció szerint nem őt illetné a trón, elfoglalva azt, mégis isteni hatalommal bír. Nincs olyan kötelesség, amely csakis a törvény szerinti uralkodónak jár ki, ugyanis minden királyt – akit Isten helyezett a trónra – megilleti az, hogy engedelmeskedjenek neki, alávessék magukat hatalmának, ne lázadjanak fel ellene, fizessék meg az adót és imádkozzanak érte, sőt hűségesküti tegyenek neki, ha szükséges.⁷⁷

A harmadik fejezet tartalma a legfontosabb számunkra, mivel itt indokolja meg a szerző, miért volt legitim a „dicsőséges forradalom”, és egyértelmű útbaigazítást ad arra, miként kell helyesen cselekedni hasonló esetekben. Mindehhez a Szentírás és a józan ész érveit sorakoztatja fel. „Amit bizonyítani szeretnénk, a következő: minden szuverén uralkodó, aki elfoglalta a trónt, Isten által helyzetetett oda és felruházta őt hatalmával, ezért minden alattvaló engedelmisséggel tartozik neki, mint Isten megbízottjának, anélkül, hogy megvizsgálnák törvényes jogát és a trónhoz való jogcímét: ennek bizonyítására pedig a Szentírásból és az észérvek ötvözetéből kapunk választ.”⁷⁸

Isten teremtoi mivoltából következik, hogy ő a világ ura, és akit kormányzással bíz meg, annak hatalmat is ad hozzá; ezért senkinek nem lehet hatalma másától, mint egyedül Istentől. Ezt bárki könnyen beláthatja, aki hiszi, hogy van Isten, hogy ő teremtette és kormányozza a világot.⁷⁹ Sherlock szerint az isteni hatalom átruházása háromféle módon történhet: a természet, kinevezés és a Gondviselés rendelése által. A természet általi hatalom-átruházással keletkezett az első kormányzat a világon, és ez az egyetlen természetes hatalom, vagyis az apán kívül nincs természetes uralkodó. A patriarchalizmus elvének legjelentősebb képviselője a korban Filmer volt, aki a királyok Istentől kapott atyai hatalmából vezette le azt a következtetést, hogy az alattvalók feladata a gyermeki engedelmisség.⁸⁰ Kinevezés által a zsidók uralkodói kaptak hatalmat Istentől, de most – írja Sherlock – Isten kormányozza az egész világot, letaszít és felemel királyokat a Gondviselés által, mivel a Gondviselés a világ Isten általi kormányzata egy láthatatlan erő és befolyásolás által (*invisible influence and power*), mely irányít, elrendel és felülbírál minden eseményt, Isten akaratától függően.⁸¹ A Gondviselés közvetlenül avatkozik be és irányítja az események menetét, nem hagyja, hogy azok saját medrükben folyjanak. Mivel nincs értelme megkülönböztetni azt, hogy *mit cselekszik ő maga* [értsd: Isten], és *mit enged, hogy megtörténjen*, nem lehet megkülönböztetni azt sem, hogy valakit ő helyez-e a trónra, vagy csak hozzájárul egy önjelölt király hatalmához.⁸² Ezért ha egy uralkodó trónra kerül, biztosan állítható, hogy a Gondviselés helyezte oda. Röviden összegezve az eddigieket elmondható, hogy bármilyen módon is szerezt meg egy uralkodó a trónt, Isten helyezte oda és tőle kapta hatalmát.⁸³

Leibniz szerint Sherlock nem különítette el eléggé az Isten általi hatalom-átruházás három módját, ő ugyanis a természet általi módhoz besorolná nemcsak az atyai vagy patriarchális hatalmat, hanem mindenféle örökletességet és kinevezést is.⁸⁴ Külön csoportot képeznének az emberek általi választással, s megint újabbat a győzelem által trónra kerülő uralkodók; végül az utolsó mód a különleges Gondviselés lenne, mely nem megszokott és egyik korábbi fajtához sem lenne besorolható. Azt lehetne tehát mondani, hogy négyféleképpen kerülhet valaki trónra: születéssel, választással, hódítással és külön-

leges Gondviselés által, ennek megfelelően származását tekintve négyféle királyt lehetne megnevezni: *Rex naturalis*, *Rex electitius*,⁸⁵ *Rex conqaestor*, *Rex Adeodatus*⁸⁶ (természetes módon, választással, hódítás révén trónra kerülő király és Isten által adatott király). Ily módon elkülöníthető a mesterséges a természetestől, vagy az önkéntes az erőszakostól és az istenitől.⁸⁷

Sherlock szerint a kormányzatok keletkezésének leggyakoribb módja a hódítás. Előfordulhat ugyanis, hogy Isten hódításra ösztönöz egy ambiciózus uralkodót, de nem emeli trónra, csak ha alkalmasnak tartja a kormányzásra.⁸⁸ Isten – ha jónak látja – megszállhatja egy dinasztia trónöröklésének folytonosságát, és egy másik – az uralkodó dinasztián kívüli – személy trónra emelésével másik családra ruházhatja át a királyságot. A szerző tehát elfogadta a hódítást mint a kormányzatok keletkezésének egy módját, azonban véleményünk szerint alapvetően fontos, hogy ő a hódítás *körülményeire* helyezte a hangsúlyt, mondván, hogy az *isteni jóváhagyással véghezvit hódítás* (*divinely assisted conquest*) által keletkezhet csak legitim kormányzat.⁸⁹ Sherlock elméletének legfontosabb terminológiai újítása a *de facto* és a *de jure* hatalom megkülönböztetése, s ez rendkívül meggyőzően hathatott a közvéleményre, különösen az eskütétel megtagadóira. Ezen megkülönböztetés lényege, hogy az örökletes királyságban a *de jure* király az, akinek törvény szerinti jogcíme van a trónra (ő következik az öröklés rendje szerint); a *de facto* király viszont az, akinek ugyan nincs törvényes jogcíme a koronához, de ténylegesen ő gyakorolja a hatalmat.⁹⁰

Ezt a sémát kiválóan lehetett alkalmazni II. Jakab és III. Vilmos esetére, és meggyőzően lehetett érvelni vele az új kormányzat elfogadását illetően, hozzáátve, hogy a védelmet csakis a tényleges hatalommal rendelkező uralkodó tudja biztosítani. E megkülönböztetést – Sherlock szerint – csak az emberi törvények alkalmazzák, és az alattvalókra vonatkozik, az isteni Gondviselésnek azonban nincs erre szüksége. Az alattvalók nem állíthatnak új királyt, és nem foszthatják meg hatalmától a mindenkori uralkodót, szembe szegülve az ország törvényeivel; Istent azonban nem kötik az emberi törvények, így azt teheti királlyá, akit ő jónak lát, tekintet nélkül bármiféle törvényre. Ha pedig így tesz, az a személy lesz az uralkodó, akit ő azzá tett, anélkül, hogy az illetőnek törvény szerinti jogcíme lenne hozzá, mivel a hatalom Istentől származik.⁹¹ Mivel adott időben csak egy király uralkodhat – nem birtokolhatja ugyanis két rivális és szembenálló uralkodó ugyanazt a trónt, és az alattvalók sem tartozhatnak engedelmisséggel két személynek –, ezért az alattvalói engedelmisség az isteni törvény által trónon ülő királyt illeti. Az tehát a királyunk, aki berendezkedett a trónon a szuverén állam kormányzására, mivel tényleges hatalommal bír, és nemcsak annak jogával rendelkezik.⁹² A „birtokon kívülre” került király támogatása, illetve a hatalom eszközeivel rendelkező uralkodó iránti hűség megtagadása az anarchia veszélyével jár, s ez soha nem lehet a társadalom érdeke. Sherlock érvelése az új kormányzatot veszi védelmébe, amikor azt bizonygatja, hogy míg III. Vilmos kormányzata már nem lehet szilárdabb, addig II. Jakab immár nem rendelkezik a sikeres kormányzás elemi feltételeivel sem.⁹³

Leibniz nem értett egyet Sherlocknak ezzel a megkülönböztetésével, és helytelennek tartotta annak kimondását, hogy a *de facto* és a *de jure* uralkodó egyenlő Isten előtt.⁹⁴ Szerinte ugyanis Isten előtt is különbözik e két személy, mivel egyiknek több joga van a másikénál, ennek megfelelően a *de facto* uralkodó felelősségre vonható és büntethető a tetteiért a mennyei bíróság előtt. Tehát a kétféle uralkodó inkább az emberek szemében

egyenlő és a földi bíróság előtt, de az alattvalóknak nem feladata, hogy ítélkezzenek a királyok felett. Isten hatalma alapjának vizsgálatakor Sherlock Isten teremtői mivoltát helyezi középpontba, Hobbes⁹⁵ a mindenhatóságát, Leibniz szerint azonban Isten hatalma nemcsak szuverén hatalmán, hanem bölcsességén is alapul.⁹⁶ A következtetést levonva tehát annak tartozunk engedelmisséggel, aki Isten hatalmából berendezkedett a kormányzásra és a trónon ül, nem annak, akinek pusztán csak joga van hozzá, hogy a trónon ülhesen; vagyis a de facto hatalomnak kell esküt tennünk.⁹⁷

Hobbes szerint az embereknek érdeke, hogy alávéssék magukat egy szuverén hatalomnak, mely képes megvédeni őket,⁹⁸ s ha az erre képtelen, akkor elvileg visszavonható megbízatása (bár ezt az elvi lehetőséget Hobbes megszorításai gyakorlatilag nullára redukálják).⁹⁹ Nála a hatalom kizárólagos legitimációs forrása a védelem funkciójának betöltése.¹⁰⁰ Nedham, a század egyik gondolkodója, aki a de facto elvű hatalomgyakorlás talaján áll, Sherlockkal ellentétben, 1650-ben így írt: „(...) akinek jogcíme törvénytelennek tartatik, s pusztá erőszakon nyugszik, de mégis autoritás van a birtokában, annak törvényesen lehet engedelmeskedni. S nem csupán lehet, hanem kell is.”¹⁰¹ Leibniz szerint ha egy ellenség hódítás révén egy ország uralkodójává válik, a lakók esküt tehetnek neki, még akkor is, ha a hódító részéről jogtalan volt a háború.¹⁰²

Sherlock e fejezetben arra is választ próbál adni, hogy örökletes monarchiában miként lehet engedelmeskedni másnak, ha él a törvény szerinti uralkodó – vagy annak örököse – anélkül, hogy az alattvalók megszegnék a korábbi esküjüket.¹⁰³ Erre azt feleli, hogy bármely uralkodónak letett hűségeskü csak addig érvényes, amíg az illető király, vagyis trónon ül, és hatalommal bír; tehát a trónfosztott uralkodónak nem tartozunk hűséggel, mivel a neki letett eskü érvényessége megszűnik, még ha a király életben is van. Bár támogatni és védeni kell az ő és örököseinek trónhoz való jogát, lehetetlen őt újra trónra emelni anélkül, hogy ne lázadnánk, és ezzel az isteni Gondviselés ellen ne vételnénk. A hűségeskü tehát addig érvényes, amíg a király király, és amíg de facto az ő alattvalói vagyunk. Az eskü érvényét nem lehet kiterjeszteni, és ez az elv minden kormányzati forradalom esetén megfelelő útmutatásként szolgál. Vagyis forradalom [értsd: uralkodóváltás] esetén, amikor a lojalitás és engedelmisség legszigorúbb elvej sem segítenek, az új uralkodónak kell engedelmeskedni, mivel ő isteni hatalommal bír.¹⁰⁴

Összegezve tehát a *szuverenitás gyakorlása* – bár Sherlock maga a szuverenitás szót nem használja – az, ami törvényessé teszi a kormányzatot, nem az ahhoz való jogcím. Ennek eldöntésére [tudniillik, hogy mikor számít legitimnek az új uralkodó] nincs matematikai képlet, egész egyszerűen ésszerű gondolkodással lehet megállapítani, mikortól tartozunk engedelmisséggel az új uralkodónak, felismerve, hogy az isteni Gondviselés helyezte fölénk.¹⁰⁵ Ha a trónfosztott uralkodó hatalma olyannyira megtört, hogy trónja visszaszerzésére csak idegenek támogatásával van esélye, és az újonnan trónra kerülő uralkodó hatalma már konszolidálódott, akkor ez utóbbinak kell engedelmeskednünk, anélkül hogy vizsgálnánk a trónhoz való jogcímét.¹⁰⁶

A *negyedik fejezetben* a szerző felteszi a még lehetségesen felmerülő kérdéseket, és ezekre válaszolva igyekszik teljes mértékben meggyőzni olvasóközönségét cselekedetének helyességéről és Vilmos uralmának legitimitásáról. A következőkben a teljesség igénye nélkül szeretném kiemelni ezek közül a legfontosabbakat. A Szentírásra hivatkozva a szerző azt állítja, hogy nem különböztethető meg *törvényes* és *trónbitorló* király, hogy

kinek kell, illetve tilos engedelmeskednünk, mivel a Szentírásban csak az alávetésről (Róm13, 1–2.) van szó; eszerint tehát minden kötelezettségünkkel és hűségünkkel a jelenlegi [mindenkori] hatalomnak tartozunk.¹⁰⁷ Szent Pál apostol rómaiakhoz írt levele az alávetés indokaként nem a törvény szerinti jogra, hanem Isten hatalmára hivatkozik, és mivel összességében minden hatalomról beszél, *nincs értelme ezt csak a törvényes hatalomra korlátozni*. Ez azért sem indokolt – mondja Sherlock –, mivel a Bibliában arra sincs példa, hogy valakit elítéltek volna azért, mert engedelmeskedett a zsarnoknak, az alávetés megtagadása miatti büntetésre viszont van.¹⁰⁸ Királyok felemelésére és letaszítására vonatkozóan sem mond számunkra semmit a Szentírás, mert ez nem az emberek hatáskörébe tartozik – véli a szerző. Az egyetlen dolog, amit tehetünk, az elfogadás, az engedelmesség a fölénk helyezett hatalomnak anélkül, hogy vizsgálná az uralkodó trónhoz való jogcímét.¹⁰⁹

Ebben a fejezetben a szerző újra visszatér a monarchiák eredetének kérdéséhez. Szerinte a hatalom nem származhat az emberektől, s ezt több aspektusból vizsgálja. Legfontosabb érvei közé tartozik, hogy nem létezik olyan szituáció, amikor minden egyes ember hozzájárulását adná egy ember trónra emeléséhez, és ha az alattvalók ruháznák fel hatalommal királyukat, vissza is vehetnék tőle, ha akarnák. Így nincs olyan hatalom, amely az emberektől származik és szilárd talajon állva tartósan kormányozható; ugyanis ha ez az elv érvényesülne, nem létezhetne örökletes monarchia, mivel egy nemzedék csak önmaga számára választhat uralkodót, és e jog minden egyes nemzedéket megillet.¹¹⁰ Aki elfogadja a népszuverenitás elvét, az – Sherlock szerint – tagadja Isten létét, világkormányzati hatalmát, és egyúttal azt állítja, hogy Istent is korlátozzák az emberi törvények. Ez azonban ellentmond a Szentírásnak és a szerző szerint képtelenség, mert azt jelentené, hogy a kormányzat legitimitációjának forrása az emberektől származik, és Istentől csak utólag kap megerősítést.¹¹¹ Ismeretes, hogy Locke nevéhez köthető a modern természetjog és a szerződéselmélet paradigmájának megfogalmazása,¹¹² és a legitim kormányzat létrejöttének ezekkel való igazolása.¹¹³ Sherlock tehát – Locke-kal ellentétben – tagadta a népszuverenitás elvének gyakorlatban való alkalmazási lehetőségét, mert szerinte az nem tükrözheti minden ember akaratát.

Sherlock szerint mind a hódítással, mind az emberek választásával történő hatalomszerzés ellentmondásos dolog. A hódítás ugyanis erőszakkal jár, és ha ez jogot ad a kormányzásra, akkor mindenkinek, aki erősebb nálam, joga van arra, hogy hatalma alá kényszerítsen. Az így kialakuló bitorolt hatalom folytonossága Sherlock szerint jogot ad a kormányzásra, de csak akkor, ha túléli a formálisan uralkodó királyt, és ezáltal legitimé válik a zsarnok uralma.¹¹⁴ Az ellentmondások feloldását úgy oldja meg a szerző, hogy a Gondviselés szerepét helyezi a középpontba, mint legitimáló tényezőt, mondván, minden Isten akaratától függ. Az isteni Gondviselés tehát minden más törvényt felülír, így mindennél alkalmasabb jogcímet ad a kormányzásra. Tehát akármilyen módon – az emberek nagyobb, vagy bölcsebb részének választása által, hódítással, alávetéssel, hosszú ideig tartó hatalombirtoklással vagy emberi törvények által – szerzi is meg valaki a hatalmat, végső soron az isteni Gondviselés dönt mindenről, így a királyok sorsáról is.¹¹⁵

Leibniz nem értette, hogy Sherlock miért nem fogadta el az emberek választása általi és a hódítással keletkező kormányzat legitim voltát, különösen az nem tetszett neki, hogy Sherlock mindent kizárólag az isteni hatalomra és Gondviselésre vezetett vissza.

Szerinte ugyanis bármilyen módon szerzi meg a király a trónt, a védelmi funkció biztosítása elegendő ahhoz, hogy az alattvalóktól engedelmességet követeljen, és legitimnek ismerjék el hatalmát.¹¹⁶ Sherlock célja azonban az volt, hogy vitathatatlan jogalapot biztosítson az új kormányzat elfogadásához, s ezt csak úgy tudta elérni, hogy mindent az isteni Gondviselésre vezetett vissza, ennek érvényét ugyanis egyetlen hívő sem kérdőjelezhetette meg.

A trónfosztott uralkodó visszatérési kísérletére gondolva írja Sherlock, hogy Isten nem tiltja meg a letaszított uralkodónak, hogy kísérletet tegyen trónja visszaszerzésére; és ha sikerül neki, az szintén az isteni akarat megnyilvánulása.¹¹⁷ Szerinte ha a népnek van egy jó királya, meg fogják védeni őt, és nem engedik trónfosztását; ellenben ha a király megsérti a nép jogait, alkotmányát és vallását, bizonyára nem fogják marasztalni és minden áron támogatni a trónhoz fűződő jogait. Ha ezt tennék, saját életüket és biztonságukat veszélyeztetnék, ez pedig ésszerűtlen és természetellenes dolog, melyet még az isteni törvények sem követelhetnek.¹¹⁸ Sherlocknál a jogcím szerinti legitimitás és a funkcionális legitimitás megkülönböztetése értelmét veszíti, amikor azt állítja, hogy nincs szükség az uralkodó trónhoz való jogcímének vizsgálatára, mivel funkciójának gyakorlása az elsőrendű kérdés. A szerző tehát a Gondviselés-érven túl gyakorlatias érveket is felvonultat az új kormányzat törvényességének igazolására, amikor arról ír, hogy Jakab az ország jogainak, alkotmányának és vallásának felforgatásával bebizonyította a trónra való alkalmatlanságát. A funkcionális legitimitációra helyezi tehát a hangsúlyt, ezáltal pedig nemcsak az egyházi elvek, de a természetes ész által diktált érvek is azt parancsolják, hogy szükségtelen vizsgálni az uralkodó trónhoz fűződő jogcímét. Ez utóbbi ismérv alapján Sherlockot gyakorlatias szerzőként tarthatjuk számon, de akár opportunistának is nevezhetnénk.

A szerző nem bízza a véletlenre céljának elérését, és a „jelenlegi” helyzetre vonatkoztatva újra megfogalmazza fenti fejtegetését, mely a következőképpen hangzik: *„Ha tehát esküt tettem a király védelmére, akinek törvény szerint joga van a trónra, és történetesen megfosztják őt hatalmától egy másik uralkodót helyezve a trónra – aki isteni hatalommal bír –, engedelmeskednem kell neki és ellenállás nélkül alávetnem magam hatalmának. Az elűzött uralkodónak tett törvényes esküm alól felmentést kapok, mert nem tudnék annak megszegése nélkül cselekedni, mivel Isten törvényei szerint a regnáló uralkodónak tartozok ezzel.”*¹¹⁹

A király védelmére letett eskü nem kötelez a haza elleni harcra, mivel ez ugyanolyan természetellenes, mint a király elleni harc.¹²⁰ *A király ellen harcolni és nem harcolni a királyért* két különböző dolog; és ha a királyok azt követelik, hogy az ország vallása és szabadságainak sérülése árán küzdjenek értük, maguknak köszönhetik, hogy alattvalóik nem tudják megvédeni őket.¹²¹ Ha önmagam és az ország vallásának, valamint szabadságainak megóvása konfliktusba kerül az uralkodó jogainak védelmével, a józan ész követelménye szerint a küzdelemből az előbbinek kell győztesként kikerülnie.

Sherlock a de facto gondolkodók elvével összhangban ír a védelmi funkció betöltéséről, melynek elengedhetetlen feltétele a haderő birtoklása, ezzel pedig csak a regnáló uralkodó bír, ellentétben a trónfosztott királlyal.¹²² Mivel az alattvalók elemi érdeke saját védelmük biztosítása, a királynak járó törvény szerinti hűségüket arra az időre kell korlátozni, amíg az uralkodó a trónon ül, és a királyság hatalma a kezében van.¹²³ Sherlock számos alkalommal használja a *szuverén* szót, mint jelzöt, magát a szuverenitás kifejezést azonban kerüli, és a szuverén hatalommal kapcsolatban is csak annyit jegyez meg, hogy az

bír ezzel, aki ténylegesen a trónon ül és a mindenkori kormányzatot irányítja.¹²⁴ Ennek megfelelően nem ír a szuverenitás jegyeiről sem,¹²⁵ és ennek az lehet az oka, hogy írását nem politikai-filozófiai fejtegetésnek szánta, hanem kifejezetten a közvélemény és a kételkedők meggyőzésére az újonnan előállt helyzetben való teendőjüket illetően.

A pamflet utolsó soraiban a szerző újra összefoglalja eredeti célját, és bízva az emberek jóindulatában, reméli, hogy nem tartják becstelennek az eskütétel miatt, még ha azt gondolják is róla, hogy hibát követett el.¹²⁶ A röpirat tartalmának ismeretében nézzük meg, hol helyezhető el e pamflet az isteni jogalapú gondolkodás történetében!

Sherlock pamfletje és az isteni jogalap

Az királyok isteni jogalapja¹²⁷ nem azonos a királyi abszolútizmus elméletével, s bár mindkettő eredete a középkorra nyúlik vissza, a 16. és 17. század folyamán nem mindig fonódtak össze: a királyi abszolútizmus legtöbb elmélete egy isteni jog-elemet is magába foglalt, de ennek fordítottja nem feltétlenül volt igaz.¹²⁸ Az abszolútista eszmerendszer elengedhetetlen jegyei közé tartozik, hogy az uralkodó hatalma nem korlátok nélküli, bár külső és belső hatalmaktól független, s ebből természetes módon következik, hogy az uralkodó egyetlen bírója maga a mindenható Isten. Az abszolút uralkodó hatalma nem korlátlan, mivel bár a tételes, pozitív jog felett (*legibus solutus*) áll, intézkedéseinek az isteni jog (*ius divinum*) és azzal a gyakorlatban lényegileg egyet jelentő természetjog (*ius naturale*), valamint a fundamentális törvények (*leges fundamentales*) szabnak határt.¹²⁹ A királyok isteni jogalapja az uralkodói hatalom eredetéről szól – nem annak jogosítványairól –, s mivel a teológiai nyelvvezetben gyökerezik, elképzelhetetlen biblikus érvelés nélkül.¹³⁰ A királyok „tisztán” isteni joga szerint az uralkodó hatalma közvetlenül Istentől származik, szent jelleggel bír, az uralkodó csak Istennek felelős, nem szabad az uralkodóval szemben aktív ellenállást tanúsítani és parancsait mindaddig teljesíteni kell, míg azok nem ellenkeznek az isteni törvénnyel.¹³¹ A *divine right* kora újkori változata a középkori változathoz képest elsősorban annyiban hozott újat, hogy a korábbi elvekhez hozzáadta az örökletes monarchia eszméjét, vagyis meghatározta az örökösödési sorrendet,¹³² mely szerint a királyi hatalom a leszármazás útján (primogenitúra) öröklődik.¹³³ Az isteni jogalapra támaszkodó abszolútizmus-elmélet csak egy volt az abszolútizmus-elméletek sorában (bár ez volt az egyik legelterjedtebb).¹³⁴ Kétséget kizáróan állíthatjuk, hogy Sommerville¹³⁵ tévedett akkor, amikor a „*divine right of kings*”-elméletet és a királyi abszolútizmust („*royal absolutism*”) egy és ugyanazon teóriának nevezte, illetve előbbi az utóbbi „hagyományos elnevezésének” tartotta.¹³⁶

Vilmos és Mária kormányzatának megszilárdulása után az alattvalóknak választaniuk kellett az isteni jogalapon nyugvó monarchia elve és az anglikán egyházhoz való hűség között. Az előbbi a primogenitúra által szabályozott örökletes monarchia eszméjét vallotta, és tiltotta az aktív ellenállást, utóbbi pedig a mindenkori hatalomnak való alávetés kötelezettségét írta elő.¹³⁷ Amikor e kettő egymással szembekerült, és csak egyik győzhetett, a toryk az utóbbi oldalára álltak, mivel úgy tartották, hogy az örökletesség és az engedelmisség elvénél sokkal fontosabb megakadályozni egy újabb katolikus uralkodó trónra kerülését. A kételkedő toryk csoportjának meggyőzésére többek közt Sherlock fentebb bemutatott pamfletje szolgált. Ennek érvei összhangban vannak az isteni jogalapú gondol-

codás kora újkori elméletének elemeivel, amikor a szerző arról ír, hogy az uralkodó csak Istennek tartozik felelősséggel – mivel tőle kapta hatalmát –, az alattvalók nem kérhetik számon cselekedeteit, s a király hatalmát az isteni és a természeti törvények korlátozzák. Ezzel szembeállítja az emberektől származó uralkodói hatalmat, de nem fogadja el ennek legitim voltát, mivel ez esetben csupán bizalmi kérdés lenne az alattvalók és a király között a hatalom visszavonása. Az így keletkező hatalom nem lenne szilárd, ezért könnyen anarchiához vezetne. Sherlock azonban új elemet épít be az isteni jogalapú gondolkodás elemei közé, amikor a Gondviselésről mint a királyok hatalmát korlátozó tényezőről beszél. A szuverén uralkodó – aki nem vonható felelősségre alattvalói által – egyénileg tartozik elszámolással Istennek, minden királyok királyának, ezért az aktív ellenállásra való ellenvetésként azt mondhatjuk, hogy azt a királyt, aki visszaél hatalmával, Isten fogja megbüntetni, és megszabadítja az elnyomott alattvalókat.¹³⁸

A Gondviselés közbeavatkozására való hivatkozás már akkor közszajon forgó téma volt, amikor fény derült Vilmos hódítási szándékára.¹³⁹ Londonba való megérkezését követően számos lelkész ajánlott fel hálaadó imát Isten csodálatos kegyelméért, mely egy nagyszerű és nemes eszköz által megszabadította az országot a testi-lelki szolgaságból.¹⁴⁰ A Gondviselésről szóló elméletnek Edmund Bohun által kidolgozott variánsa volt a legelterjedtebb és legnépszerűbb az anglikánok körében, bár ez kevésbé volt kifinomult.¹⁴¹ Szerinte az isteni Gondviselés szemmel tartja az istenfélő uralkodót, megóvjá az erőszaktól, míg azok, akik visszaélnak hatalmukkal, magukra vonják Isten haragját.¹⁴²

Straka szerint a *Gondviselés isteni jogalapú* elméletének jelentkezése a forradalom által az egyházra rótt szükségszerűségből keletkezett,¹⁴³ s ez a korabeli prédikációk és röpiratok vizsgálatával könnyen igazolható.¹⁴⁴ Ezek a prédikációk és pamfletek voltak ugyanis hivatottak arra, hogy az anglikán egyház híveit meggyőzzék a forradalom után megszilárduló kormányzat támogatásáról.¹⁴⁵ A *Gondviselés isteni jogalapjának* új területén Sherlock fent bemutatott pamfletje volt az első nagyobb munka, és egyben a legvitatottabb fejtegetés is,¹⁴⁶ A szerző érvelésének újszerűsége abban rejlik, hogy már meglévő elemeket forrasztott egybe az új kormányzat jogosságának igazolására, pontosabban a de facto hatalmat és a *Gondviselés-érv* kombinációját ötvözte.¹⁴⁷ Új dimenziót adott az isteni jogalap elméletének azáltal, hogy támogatta annak érvényességét, és nem volt konfliktus az örökösödésből származó jogi hitbizomány, valamint a hódításból származó birtoklás között.¹⁴⁸ Mindezekből arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy Sherlock kibővítette az örökösödés isteni jogalapjának Stuart-konceptcióját; nem állította szembe a vérségi jogot és az isteni Gondviselés általi megváltó küldését, hanem a Gondviselő közbelépését mintegy beemelte az isteni jogalap elméletébe, és azt az örökösödés elé helyezte. Erre azért volt szükség, mert Vilmos és Mária vér szerinti örökösök voltak ugyan, de a *divine right* elmélet szerint előbb Máriát illette volna a trón – lévén az előző uralkodó egyenes ágú leszármazottja –, bár őt is csak apja halála után. A régi és az új szituációban is Vilmos a trón bizonyos fokú várományosának számított származása révén, bár Mária és Anna elvileg megelőzte őt a trón várományosainak sorában.¹⁴⁹

Az Overall püspök könyvében megfogalmazott elmélet azért volt alkalmas az új eskü letétele jogosságának igazolására, mivel kiállt ugyan a passzív ellenállás mellett, de kevésbé hangsúlyozta az örökletességet, és megállapította, hogy ha egy kormányzat lázadással jött létre, de kellőképpen megszilárdult, autoritását isteni rendeltetésűnek kell tekin-

teni.¹⁵⁰ Ezt a gondolatot ragadta meg Sherlock, amikor igazolni próbálta az új kormányzat jogosságát, s hozzátette mindehhez, hogy Isten félreérthetetlen jelekkel tájékoztatja az embereket arról, kinek kell engedelmessé válni. Ehhez pedig elég belátni azt, hogy a jelenlegi kormányzat viszonylag háborítatlanul alakult meg, és rövid időn belül megszilárdult. Az isteni jóváhagyás kutatásakor tehát elegendő azt megvizsgálni, vajon az új rendszer szilárd-e, azaz képes-e ellátni a kormányzat alapvető funkcióit, az állam és az alattvalók védelmének biztosítását.¹⁵¹ Örökletes monarchiában a de facto és a de jure uralkodók személye alapesetben megegyezik, azonban a forradalom által előállt helyzetben ez különvált, és el kellett döntenie, melyikük hatalma legitim. Sherlock ezt úgy oldotta meg, hogy a de facto uralkodót megfeleltette az isteni törvény szerinti, a de jure uralkodót pedig az emberi törvény szerinti királynak. Ezt követően már nem volt nehéz eldöntenie, hogy kinek jár az engedelmesség, mivel vitathatatlan volt, hogy az isteni törvény minden más felett áll, ezáltal a de facto uralkodó került ki győztesen az ideológiai vitából.

A Sherlocknak tulajdonított elméletet *Robert Jenkin* (a cambridge-i St. John's College vezetője) negatív kritikával illette, mivel az isteni jogalap ezen új formája tudatos törekvés volt arra, hogy a törvényes király (II. Jakab) trónra való visszatérését megakadályozzák. Nem tetszett neki, hogy amivel korábban igazolták trónra kerülésének jogosságát, ugyanazon elmélet szövevényes módosításával indokolták trónfosztását is. Ráadásul szerinte az isteni Gondviseléssel való érvelést csak forradalmak idején és különleges esetekben lehet alkalmazni, mivel normális körülmények között ez túlzottan felkavaró lenne.¹⁵²

Az anglikán lelkészek érvelése megmutatta tehát, hogy az isteni jogalap nem szűnt meg a politikai életet befolyásoló tényező lenni a dicsőséges forradalom után¹⁵³ – ahogy azt több történész állította –, sőt megfigyelhető, hogy az utolsó, de legvirágzóbb szakaszába lépett az isteni jogalapú gondolkodás 1688 után.¹⁵⁴

Külön érdekesség, de egyben alapvető fontosságú is véleményem szerint Sherlock pamfletjének és az egész korabeli gondolkodás megértésének szempontjából, hogy a *Bill of Rights* is tartalmazott utalást Isten mindenhatóságára és az isteni Gondviselés közbelépésére, tehát a parlament két háza sem volt közömbös a *divine right* elméletet illetően. A *Jogok Törvénye* két helyen is említést tesz a mindenható Istenről és a Gondviselésről, mely passzusok a következőképpen szólnak: „(...) *Orániai Vilmos őfelségét, akit a Mindenható Isten e királyságnak a pápizmustól és az önkényuralomtól való megszabadításának dicső eszközeként küldte (...) a Mindenható Isten csodálatos Gondviselése által és irgalmas jószágából a nevezett királyi felségeket adta e nemzetnek (...)*”¹⁵⁵

Locke természetjogra épülő fejtegetése és népszuverenitás-elmélete nem terjedhetett el általánosan a kortársak körében, ezért nem tekinthetjük a kor politikai gondolkodásának reprezentánsaként. Ezt jelzi az is, hogy Locke műve anonim publikációként jelent meg 1689-ben, s gondolatai alig váltottak ki visszhangot az erősen vallási beállítottságú politikai gondolkodás korában. Ezt mutatja az is, hogy írásának 1703-ig nem jelent meg újabb kiadása,¹⁵⁶ érvelését tehát egyáltalán nem vették tudomásul a kortárs anglikán polemisták, mivel a politikai gondolkodás csak a 18. században szakadt el a teológiától. Ekkor valóban a természetjogra helyeződött a hangsúly, s a természetjogi érvelés virágkora a felvilágosodás korában jött el, mely felfedezte Locke filozófiáját.¹⁵⁷

Végezetül összegzőként elmondható, hogy Sherlocknak vitathatatlan érdeme volt az új kormányzat megszilárdításában, mivel pamfletjének megírásával eredményesen tudta

meggyőzni az „eskütagadók” csoportját Vilmos uralmának jogosságáról, s tette mindezt úgy, hogy összeegyeztethető volt az egyház által előírt szabályokkal.¹⁵⁸ Az angliai rendszerváltozás belföldi és nemzetközi viszonylatban tekintve egyaránt döntő jelentőségű volt a birodalom és a protestáns Európa biztonsága szempontjából, és az idő múlása is Sherlock elveit igazolta, mivel a Jakab mellett végsőkéig kitaró toryk is belátták, hogy a hűségeskü letétele a társadalom biztonságának a záloga. Anna királynő uralkodása idejére mindannyian készek voltak elismerni, hogy a hatalmat hosszabb ideje gyakorló autoritás elnyerte az isteni szentesítést és a kormányzás jogát.¹⁵⁹ A forradalom bebizonyította tehát, hogy az örökösödés isteni jogalapjának elve – ha kell – felülírható, illetve kibővíthető.

Jegyzetek

¹ A szuverén hatalmakat megillető alattvalói hűség kérdésének taglalása és megoldása a Szentírás, az ész és az anglikán egyház elvei szerint [The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved According to Scripture and Reason, and the Principles of the Church of England]. *Sherlock, William: The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers, The Rota, University of Exeter, 1691.*

² William Camden is hasonló jelentéssel használta e szót, és 1605-ben a következőt mondta a forradalomról: „(...) minden körbefut; és ahogy az évként évszakai, ugyanígy az embereknek is megvannak a maguk forradalmái.” Camdent Snow idézi *Snow, Vernon F.: The Concept of Revolution in Seventeenth-Century England.* In: *The Historical Journal, Vol. 5, No. 2. (1962), 167–169.*

³ *Snow: i. m. (1962) 172.*

⁴ *Locke, John: Értekezés a polgári kormányzatról.* Budapest, 1986. 197. 223. szakasz, 198. (225. szakasz.)

⁵ *Snow: i. m. (1962) 172.*

⁶ *Laslett, Peter: The English Revolution and Locke's „Two Treatises of Government”.* In: *Cambridge Historical Journal, Vol. 12, No. 1. (1956), 40–55.*

⁷ Hoak szerint 1688–89-ben két forradalom zajlott le, vagy legalábbis két szakaszra osztható a „dicsőséges forradalom” története, mégpedig egy hollandra és egy angolra. Eszerint a holland forradalom Vilmos sikeres támadását és hatalomszerzését foglalta magában, míg az angliai uralkodóváltás ténye az angol forradalomnak a része. *Hoak, Dale: The Anglo–Dutch Revolution of 1688–89.* In: *Dale Hoak, Mordechai Feingold (eds): The World of William and Mary, Anglo–Dutch Perspectives on the Revolution of 1688–89.* Stanford University Press, Stanford, California, 1996. 16.

⁸ *Coward, Barry: The Stuart Age, England 1603–1714. Second Edition, London, New York, Longman, 1994. 339.*

⁹ *Miller, John: James II. The English Monarchs Series.* New Haven, Yale University Press, 2000. 2.

¹⁰ *Hahner Péter: A régi rend alkonya. Egyetemes történet 1648–1815.* Budapest, Panem Könyvkiadó Kft, 2006. 166.

¹¹ *Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalni Endre: Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Metem, 2006. 34–38.

¹² Két jelöltjük volt – James Scott, Monmouth hercege és Mária –, de mindkettő esetében problematikus volt a hatalom nyugodt körülmények közt való biztosítása. Előbbinek törvénytelen származása, utóbbinak férje hatalmi pozíciója jelentett akadályt a trónhoz vezető úton, mivel Hollandia helytartójaként a franciaellenes koalíció megszervezésére törekedett, ami veszélybe sodorhatta Anglia békés elszigeteltségét és külpolitikájának önállóságát. *Coward: i. m. (1994) 331.*

¹³ Uo. 336.

¹⁴ Uo. 336.

¹⁵ Uo. 338.

¹⁶ Uo. 333.

¹⁷ London püspökét egy újonnan felállított bírósággal eltávolították, mivel nem hajtatta végre a lelkészekkel a katolikusellenes prédikációk felfüggesztését. Uo. 339.

¹⁸ Uo. 340.

¹⁹ *Hahner: i. m. (2006) 167.; Coward: i. m. (1994) 341.*

²⁰ Ezek nem mászt állítottak, mint azt, hogy a királynéhoz melegtöredényben csempésztek be egy újszülöttet.

- ²¹ A „halhatatlan” („Immortal”) jelzőt a whig propagandisták adták e hét angol főnemesnek (peer), elismerve tettük jelentőségét. *Hoak*: i. m. (1996) 24. A halhatatlan hetek: Compton, London püspöke, Devonshire, Danby, Shrewsbury earlje, Edward Russell, Henry Sidney és Lord Lumley. *Hahner*: i. m. (2006) 167.
- ²² *Coward*: i. m. (1994) 342.
- ²³ Uo. 342.
- ²⁴ Jakab fiának megszületésekor Vilmos követet küldött apósához gratulációja közvetítése érdekében.
- ²⁵ 1688 áprilisától biztosan. *Coward*: i. m. (1994) 343.
- ²⁶ Uo. 342–344.
- ²⁷ Uo. 343.; *Haley, K. H. D.*: The Dutch, the Invasion of England, and the Alliance of 1689. In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 21.
- ²⁸ A sereg részletes leírását lásd: *Hoak*: i. m. (1996) 16–17.
- ²⁹ „Protestant wind”, Vilmos számára kedvező, vagyis keleti széljárás. *Haley*: i. m. (1992) 21.; *Hahner*: i. m. (2006) 167.
- ³⁰ Az angol nyelvű szakirodalom a Julián-naptár szerint jel a dátumot, ezért a Gergely-naptárt használó magyar szakirodalomban 10 nappal későbbi időpont szerepel.
- ³¹ *Coward*: i. m. (1994) 344.
- ³² Uo. 356.
- ³³ *Hoak*: i. m. (1996) 18.
- ³⁴ Uo. 19.
- ³⁵ A toryk először régensséget kívántak bevezetni Jakab fiának kiskorúsága idejére, s a hatalmat ideiglenesen Máriára és Vilmosra ruházták volna, azonban ezt a variációt leszavazták. Ezután azt a javaslatot tették, hogy Máriát ismerjék el törvényes örökösnek, mondván, hogy Jakab elhagyta a királyságot, a júniusban született gyermek pedig nem az övé, ezért Mária, Jakab lánya a törvényes utód. *Coward*: i. m. (1994) 356–359.
- ³⁶ Nem nevezhető parlamentnek, mivel nem koronás király hívta össze.
- ³⁷ A Bill of Rights-ban „együttes uralom”-ként („during their joint lives”) szerepel.
- ³⁸ A két uralkodó hatalma közti különbség a koronázási szertartás során is megnyilvánult., *Schwoerer, Lois G.*: The Coronation of William and Mary, April 11, 1689. In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 117.
- ³⁹ *Speck, W. A.*: William – and Mary? In: Lois G. Schwoerer (ed.): The Revolution of 1688–89. Changing Perspectives. Cambridge University Press, 1992. 133.
- ⁴⁰ *Speck*: i. m. (1992) 146.
- ⁴¹ *Kiss–Radó–Sashalmi*: i. m. (2006) 8–9.
- ⁴² Uo. 8–9.
- ⁴³ *Baron, A. Sabrina*: The Guises of Dissemination in Early Seventeenth-Century England. News in Manuscript and Print. In: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron (eds): The Politics of Information in Early Modern Europe. London, New York, Routledge, 2001. 41.
- ⁴⁴ Uo. 43.
- ⁴⁵ *Mendle, Michael*: News and Pamphlet Culture of Mid-Seventeenth-Century England. In: Brendan Dooley, Sabrina A. Baron (eds): The Politics of Information in Early Modern Europe, London, New York, Routledge, 2001. 57.
- ⁴⁶ Uo. 57.
- ⁴⁷ E támadó vagy igazoló célú publicisztikai írásoknak – melyekben a legitimációs elvek bontakoztak ki – jelentős szerepük volt a politikai gondolkodás fejlődésében. *Paczolay Péter – Szabó Máté*: A politikatudomány kialakulása. A politikaelmélet története az ókortól a huszadik századig. Budapest, Korona Kiadó, 1996. 68.
- ⁴⁸ *Mendle*: i. m. (2001) 57.
- ⁴⁹ *Sherlock*: i. m. (1691). A pamflet kiadójának előszava.
- ⁵⁰ Életrajzát ld. bővebben: Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004.- <http://www.oxforddnb.com>
- ⁵¹ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.
- ⁵² Értsd: II. Jakab uralkodói jogainak védelmezőjévé.
- ⁵³ William Sancroft canterburyi érsek megtagadva az engedelmisséget az új kormányzattól, nem vállalta a koronázási szertartás lebonyolítását. *Schwoerer*: i. m. (1992) 114.
- ⁵⁴ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.

- ⁵⁵ *Rose, Craig*: England in the 1690s. Revolution, Religion and War. History of Early Modern England. Oxford, Blackwell, 1999. 33., 47.
- ⁵⁶ *Straka, Gerald*: The Final Phase of Divine Right Theory in England, 1688–1702. In: The English Historical Review, Vol. 77, No. 305. (Oct. 1962) 646.
- ⁵⁷ *Gibson, William*: The Church of England 1688–1832. London, Routledge, 2001. 42.
- ⁵⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.
- ⁵⁹ *Kontler László*: Az állam rejtelvei. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei. Budapest, Atlantisz, 1997. 153.
- ⁶⁰ John Overall püspök könyve az 1606. évi egyházi gyűlésen elfogadott politikai tanítás egyes részeit tartalmazza, mely művet 1690-ben publikáltak újra II. Jakab védelmében. A mű egy passzusa utalt az Egyesült Tartományok forradalmi kormányzatának de facto hatalmára, és Sherlock ezt megragadva igazolta a Vilmosnak és Mária-nak járó hűség jogosságát.
- ⁶¹ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.
- ⁶² *Jolley, Nicholas*: Leibniz on Hobbes, Locke's Two Treatises and Sherlock's Case of Allegiance. In: The Historical Journal, Vol. 18. No. 1. (Mar. 1975) 25.
- ⁶³ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.
- ⁶⁴ *Straka*: i. m. (1962) 647.
- ⁶⁵ *Sherlock*: i. m. (1691) A pamflet kiadójának előszava.
- ⁶⁶ 1690. július 1-jén Vilmos személyes bátorságának köszönhetően seregei legyőzték Jakab seregeit, és e csata döntő jelentőségű volt Írország visszaszerzésében. *Coward*: i. m. (1994) 370.
- ⁶⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.
- ⁶⁸ The Case of Resistance... (1684), a pontos címet lásd az 1. lábjegyzetben.
- ⁶⁹ *Sherlock*: i. m. (1691) Előszó.
- ⁷⁰ *Sherlock*: i. m. (1691) 2.
- ⁷¹ „If God, when sees fit, and can better serve the ends of his Providence by it, sets up Kings without any regard to Legal Right, or Humane Laws.” *Sherlock*: i. m. (1691) 2.
- ⁷² *Straka*: i. m. (1962) 646.; Kontler László a „Gondviselés által biztosított isteni jogalap” kifejezést használja.
- ⁷³ *Sherlock*: i. m. (1691) 3.
- ⁷⁴ Uo. 3.
- ⁷⁵ Uo. 4.
- ⁷⁶ Uo. 5.
- ⁷⁷ Uo. 7.
- ⁷⁸ Uo. 10.
- ⁷⁹ Uo. 10.
- ⁸⁰ Filmer e nézetét a Patriarcha (1680) című írásában fejtette ki részletesen. *Filmer, Sir Robert*: Patriarcha és egyéb írások. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003.
- ⁸¹ *Sherlock*: i. m. (1691) 11–12.
- ⁸² Uo. 13.
- ⁸³ Uo. 13.
- ⁸⁴ Leibniznek Sherlock írásáról szóló véleményét egy leveléből ismerhetjük meg, melyet 1695-ben írt Thomas Burnetnek. Bár Leibniz a pamflet végkicsengésével egyetértett, néhány passzusát kritikával illette. Tehetséges embernek tartotta Sherlockot, de szerinte nem volt elég alapos munkájában. Leibniz véleményének kifejtésére az adott lehetőséget, hogy Burnett megmutatta neki Sherlock röpiratát, és kikérte róla véleményét. Számára ez különösen jól jött, hiszen érdekelte, miként kerülhetett hatalomra Angliában a Hannoveri-dinasztia, melynek legitimitációs alátámasztásában nem kis szerepet játszott ez a pamflet. *Leibniz: An Unpublished Manuscript of Leibniz on the Allegiance Due to Sovereign Powers (1695)*. In: *Leibniz: Political Writings*. Patrick Riley (ed.). Cambridge, New York, Port Chester, Cambridge University Press, 1988. 215. 6. bekezdés.
- ⁸⁵ Minden bizonnyal a rex electus lenne a helyes alak.
- ⁸⁶ Rex Adeodatus, vagyis Isten által adatott király. Latinul: Rex a Deo datus, mely szavakat Leibniz összevonta, külön kategóriába sorolva ezzel a Gondviselés által trónra kerülő királyt.
- ⁸⁷ *Leibniz*: i. m. (1988) 216., 6. bekezdés.
- ⁸⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 13.
- ⁸⁹ Uo. 13–14.

⁹⁰ Uo. 14.

⁹¹ Uo. 14.

⁹² „He is our King who is settled in the Throne in the actual Administration of Sovereign Power.” Uo. 14.

⁹³ *Kontler*: i. m. (1997) 159–160.

⁹⁴ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 7. bekezdés.

⁹⁵ *Hobbes, Thomas*: *Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma*. Első kötet. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 358.

⁹⁶ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 8. bekezdés.

⁹⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) 14.

⁹⁸ *Hobbes*: i. m. (1999) 205–209., 358.

⁹⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 154.

¹⁰⁰ „Az alattvalóknak az uralkodóval szembeni kötelezettsége értelem szerint csak addig áll fenn, és nem tovább, ameddig az uralkodó a maga hatalmával alattvalóit megvérténi képes.” *Hobbes*: i. m. (1999) 249.

¹⁰¹ Idézi *Kontler*: i. m. (1997) 155.

¹⁰² *Leibniz* (1988) 214., 1. bekezdés.

¹⁰³ *Sherlock* (1691) 16.

¹⁰⁴ „(...) it is a very plain Direction to subjects in all Revolutions of Government.”; *Sherlock* (1691) 16. Tehát *Sherlock* is egyszerűen a kormányzatban bekövetkező de facto változásokat érti a revolution szó alatt.

¹⁰⁵ Uo. 16.

¹⁰⁶ Uo. 18.

¹⁰⁷ „Mindenki vesse alá magát a felettes hatóságoknak! Nincs ugyanis hatalom, csak Istentől; amelyek pedig vannak, azokat Isten rendelte. Aki tehát ellene szegül a felsőbbeknek, szembeszáll Isten rendelésével. Az ellenszegülők pedig önmagukat vetik ítélet alá.” (Róm 13, 1–2.); *Sherlock*: i. m. (1691) 18., 21.

¹⁰⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 19–21.

¹⁰⁹ Uo. 22–23.

¹¹⁰ Uo. 24.

¹¹¹ Uo. 24.

¹¹² *Paczolay–Szabó*: i. m. (1996) 81.

¹¹³ *Locke*: i. m. (1986) 106–108.

¹¹⁴ *Sherlock*: i. m. (1691) 24.

¹¹⁵ Uo.

¹¹⁶ *Leibniz*: i. m. (1988) 216. 9. bekezdés.

¹¹⁷ *Sherlock*: i. m. (1691) 26.

¹¹⁸ Uo. 27.

¹¹⁹ Uo. 27.

¹²⁰ Uo. 28–29.

¹²¹ Uo. 49.

¹²² A szuverenitás ismérvei közül *Hobbes* szerint a haderő birtoklása a legfontosabb, míg *Bodin* a törvényhozást tekinti a szuverenitás legfőbb jegyének.

¹²³ *Sherlock*: i. m. (1691) 31.

¹²⁴ *Sovereign Power, Sovereign Prince, Sovereign Authority*; *Sherlock*: i. m. (1691) 14., 21., 30., 33.

¹²⁵ A szuverén állam elméletének megalapozójaként *Bodint* tartjuk számon, aki a *Hat könyv az államról* című frásában kifejtette az abszolút uralkodó jogosítványait, rögzítve, hogy az abszolút uralkodó egyedül Istennek tartozik elszámolással tetteiért, és fel van mentve a törvények hatálya alól. Az abszolút uralkodó cselekedeteit csak az isteni és a természeti törvények korlátozzák, mivel ezekre nem terjed ki hatalma. *Bodin, Jean*: *Az államról*. Válogatás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 74–80.; *Paczolay–Szabó*: i. m. (1996) 71.

¹²⁶ „Tehát részletesen kifejtettem gondolataimat e tárgyban, és mindenre megfelelő figyelmet fordítottam, mivel nem akartam, hogy megrójanak, és nem kívántam megtéveszteni senkit, sem bárkit provokálni e kemény szavakkal. Ha a leírtak nem is győzik meg az embereket, talán elégtétellül szolgálnak, és bár azt gondolják, hibáztam, talán nem tartanak becstelennék.” *Sherlock*: i. m. (1691) 66.

¹²⁷ A divine right „leszármazási tábláját” és az abszolutista eszmerendszer fejlődéstörténetét *Radó Bálint* ismerteti könyvében. *Radó Bálint*: (VI.) I. Jakab király politikai teológiája. Pécs, Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola, 2005. 25–62.

- ¹²⁸ *Burgess, Glenn*: Absolute Monarchy and the Stuart Constitution. London, New Haven, 1996. 96.
- ¹²⁹ *Radó*: i. m. (2005) 44.
- ¹³⁰ Uo. 54.
- ¹³¹ *Figgis, J. N.*: The Divine Right of Kings. Cambridge, 1914. 9–10.
- ¹³² *Henshall, Nicholas*: A Theory of Absolutism? In: Nicholas Henshall: The Myth of Absolutism. Change and Continuity in Early Modern European Monarchy. London, New York, Longman, 1992. 142.
- ¹³³ Sashalmi Endre nézetét idézi *Radó*: i. m. (2005) 146. lj.
- ¹³⁴ *Radó*: i. m. (2005) 52–53.
- ¹³⁵ *Sommerville, J. P.*: Politics and Ideology in England, 1603–1640. London, New York, Longman, 1986. 9.
- ¹³⁶ *Radó*: i. m. (2005) 54.
- ¹³⁷ *Schwoerer*: i. m. (1992) 109.
- ¹³⁸ *Sherlock*: i. m. (1691) 30.
- ¹³⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 157.
- ¹⁴⁰ „God in his wonderfull mercy has freed us from Slavery both in body and soule by this great and noble Instrument.” Edmund Bohun nézetét idézi: *Straka*: i. m. (1962) 651.
- ¹⁴¹ *Straka*: i. m. (1962) 168.
- ¹⁴² „Biztonságban vagyunk, ha teljesítjük kötelezettségünket, alávetjük magunkat és imádkozunk azokért, akik hatalommal bírnak felettünk.” Idézi *Straka*: i. m. (1962) 648.
- ¹⁴³ *Straka*: i. m. (1962) 649.
- ¹⁴⁴ Lloyd és Burnet prédikációi is a Gondviselést említették Vilmos uralmának alátámasztására. Lloyd kiemelte, hogy Vilmos hódítási törekvése nem sokat nyomott a latban, mivel Isten már korábban kiszemelte őt Jakab büntetésének eszközéül.
- ¹⁴⁵ *Straka*: i. m. (1962) 651.
- ¹⁴⁶ Uo. 646.
- ¹⁴⁷ *Kontler*: i. m. (1997) 157.
- ¹⁴⁸ *Straka*: i. m. (1962) 647.
- ¹⁴⁹ Ehhez lásd a leszármazási táblát: *Hahner*: i. m. (2006) 169.
- ¹⁵⁰ *Kontler*: i. m. (1997) 156.
- ¹⁵¹ Uo. 158.
- ¹⁵² Jenkin nézetét idézi *Straka*: i. m. (1962) 655.
- ¹⁵³ *Henshall*: i. m. (1992) 142.
- ¹⁵⁴ *Straka*: i. m. (1962) 657.
- ¹⁵⁵ Bill of Rights; http://www.constitution.org/eng/eng_bor.htm
- ¹⁵⁶ *H. Nenner*: The Later Stuart Age. In: J. G. A Pocock; G. Schochet; L. G. Schworer (eds.): The Varieties of British Political Thought 1500–1800, Cambridge, Cambridge University Press, 1993. 191.
- ¹⁵⁷ *Straka*: i. m. (1962) 658.
- ¹⁵⁸ *Thompson, M. P.*: The Idea of Conquest in Controversies Over the 1688 Revolution. In: Journal of the History of Ideas, Vol. 38. No. 1. (Jan.–Mar. 1977) 41.
- ¹⁵⁹ *Kontler*: i. m. (1997) 159–160.

Számunk szerzői

Pálffy Margit, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
 Rákos-Zichy Johanna, doktorandusz, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
 Sashalmi Endre, PhD, egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
 Szenthe Gergely, doktorandusz, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
 Vadas András, doktorandusz, Eötvös Lóránd Tudományegyetem

H3 5205

2008 MÄRC 19.

MTA Történettud.
Intézet könyvtára
BUDAPEST

VILÁGTÖRTÉNET

2007 ősz-tél

Egyetemes történeti folyóirat
Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
Főszerkesztő: Incze Miklós
A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Raáb Renáta: Metternich dániai politikája	1
Demeter Gábor: Az osztrák–magyar és a bolgár külpolitika útkeresése 1908–1912 között	17
Seres Attila: Koncessziós vállalatok a Szovjetunióban a két világháború között	30
Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés kutatása az orosz történetírásban	47
Hornyak Árpád: A délvidéki magyarság a magyar külpolitikában a két világháború között (1919–1938)	53
Kovács Tamás: Magyar zsidók portugál védelem alatt 1944-ben	64
Orosz Andrea: Az osztrák nyelvi identitás és nyelvpolitika az Anchlussától napjainkig	70

SZEMLE

Font Márta – Varga Beáta: Ukrajna története (Ism.: Bótor Tímea)	80
Between Marx and Coca-Cola. Youth Cultures in Changing European Societies, 1960–1980 (Ism.: Horváth Sándor)	82

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányenkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre
Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó
Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

METTERNICH DÁNIAI POLITIKÁJA

Talán nem szokványos, hogy vesztes háború után egy, az önállóságát a kortársak szemével szinte csak a csodával határos módon megőrizni tudó kisállam több mint fél évszázadon keresztül a nemzetközi figyelem középpontjában marad, sőt a nemzetközi rendszer egyik sarkalatos pontjává válik. Ennek egyik példája a napóleoni háborúk után harmadrangúvá süllyedt, területének, nemzeti vagyonának nagy részét elveszített dán monarchia. Csodáról persze szó sincs: mint az alábbiakban látható lesz, az 1814–1815-ös bécsi kongresszuson részt vevő nagyhatalmak képviselői, Klemens Metternich herceggel az élen, alapos megfontolás után döntöttek arról, hogy a dán monarchia a jövőben földrajzi fekvéséből adódóan – mint a Balti-tenger kijáratának és az ezen keresztül zajló zavartalan európai és orosz hajóforgalomnak őrzője – az európai egyensúly egyik pillérévé alkossa. A Bécsből hazafelé tartó dán delegáció tagjai valószínűleg nem sejtették, hogy alig két évtized múlva Dánia a legjelentősebb nemzetközi lapok címdalára, illetve a nagyhatalmi kabinetpolitika fókuszába kerül. Ezzel a bécsi döntéshozók sem számoltak, hiszen nem tudhatták előre, hogy a monarchia integritását és a monarchiának szánt szerepet hamarosan egy belülről és kívülről bomlasztó probléma, az ún. schleswigi kérdés fogja megkérdőjelezni, ami a konszolidáltnak tartott északi régiót majd Európa puszkaporos hordójává alakítja.

Dánia új pillérszerepe – megerterhelve a schleswigi kérdésből fakadó dinasztikus-örökösödési, állam- és alkotmányjogi, valamint nemzetiségi tényezők egyidejű felbukkanásával – a dán diplomáciától nemcsak állandó éber figyelmet, tájékozottságot, tapintatot és rugalmasságot igényelt, de olyan egyensúlyérzéklet is, amely lehetővé tette, hogy az ország Kelet és Nyugat ütközőpontjában, három nagyhatalom szomszédságában eredményesen tudjon lavírozni az egymást gyakran keresztező nagyhatalmi érdekek között. A dán külpolitikusok tekintetüket mindenekelőtt a távoli Bécsre és Metternichre, a rendszer egyik megalkotójára vetették, és tőle vártak segítséget. A térség stabilizálása és a válság elmélyülésének megakadályozása Metternich hercegnek is komoly feladatot jelentett. Külpolitikai tevékenységének mindinkább a középpontjába került Dánia és a schleswigi kérdés. Ezt azonban nem izoláltan, hanem egy nagyobb összefüggés részeként, Ausztria németországi politikájának és Poroszországgal folytatott rivalizálásának integráns részeként kezelte.

Dánia a bécsi kongresszuson

1814. szeptember 5-én nem kis aggodalommal indult el VI. Frigyes, Dánia uralkodója Nils Rosenkrantz külügyminiszter kíséretében a távoli Bécsbe, hiszen Dánia állami létének jövőjéről volt szó. Az abszolutista uralkodó, aki szinte érthetetlen makacssággal tanácsadóinak javaslatai ellenére az utolsó pillanatig kitartott Napóleon mellett, most hiába próbálta magát meggyőzni, hogy Angliának és Oroszországnak fontos lesz az északi egyensúly fenntartása, és nem lesz szüksége egy svéd riválisra, mégsem lehetett biztos benne, hogy I. Sándor elutasítja majd Jean Baptiste Bernadotte, azaz XIV. Károly János svéd király terveit a dán monarchia felosztására. Sőt az 1814. január 14-i kielői béke, amelyben a svédeknek tett orosz ígéret értelmében Dániának a győztes Svédország javára le kellett mondani Norvégiáról, valamint Anglia javára Helgolandraól, épp az ellenkező eshetőséget vetítette elő számára. Az a tény, hogy

Napóleon utolsó csatlósaként egyáltalán elindult a győztesek kongresszusára, Ausztria határozott bátorításának, konkrétan August Ernst Steigentesch bárónak volt köszönhető, aki tagja volt annak a vizsgálóbizottságnak, amelyet a nagyhatalmak küldtek a koppenhágai udvarhoz annak kivizsgálására, vajon VI. Frigyes és kormánya áll-e a Dániától éppen elcsatolt Norvégia svédellenes fegyveres függetlenségi mozgalma mögött. Amellett, hogy az orosz, angol, osztrák és porosz képviselőből álló vizsgálóbizottság felmentette a dán kormányt a gyanú alól, a dán kormány talán leginkább azt az előnyt szerezte a bizottság koppenhágai tevékenységéből, hogy az osztrák Steigentesch báró többször megismételte Rosenkrantz külügyminiszternek, hogy „*mi-lyen kívánatos lenne, ha a dán király személyesen találkozna I. Sándorral*”.¹ Ausztria előzékeny viselkedését csak részben magyarázza az, hogy a bécsi dán követ, Christian Günther Bernstorff² különösen jó, bizalmas viszonyban állt Metternichel. Mint a bécsi kongresszuson majd kiderül, mélyebb érdekezések álltak az osztrák jóindulat mögött.

Steigentesch báró nem véletlenül szorgalmazta a cárral való személyes találkozót, hiszen I. Sándor még nem ratifikálta az 1814. február 8-i orosz–dán hannoveri békét, és a Holsteinben állomásozó 60 ezer fős orosz csapat jelenléte nemcsak gazdasági terhet, de állandó látens fenyegetettséget is jelentett Koppenhága számára. Így ennek az állapotnak a megszüntetése volt az első fontos feladat a bécsi kongresszusra igyekvő dánok számára. A második legégetőbb kérdés az volt, hogy rávegye Dánia a nagyhatalmakat: hajtassák végre Svédországgal a kielii béke feltételeit, azaz svéd Pomeránia és Rügen szigetének átadását cserébe Norvégiáért, illetve a Norvégiára eső közös államadósság Dániának történő kifizetését, Svédország ugyanis a norvég felkelésre hivatkozva megtagadta a feltételek teljesítését. Harmadik fontos feladatként a dán monarchia további területi megcsonkításának megakadályozását tűzték célul. És végül a negyedik cél, amelynek a dán tárgyalók talán a legkisebb jelentőséget tulajdonították, az volt, hogy az 1806-ban a Német-római Császárság felbomlásakor bekebelezett Holstein Hercegség államjogi hovatartozását tisztázzák. Hogy éppen ez az utóbbi ügy rendezése fogja meghatározni az elkövetkezendő ötven évre Dánia külpolitikáját, azt 1814-ben még senki nem sejtette.

VI. Frigyes megérkezése után rögtön Metternich támogatását kérte a cárral való megállapodáshoz. Metternich ígéretet tett arra, hogy Berlinben és Londonban is lépéseket tesz, hogy közösen térítsék el a cárt Bernadotte terveinek támogatásától. Végül is Ausztria és Anglia segítségével eredményeképpen egy udvari bálon közölte I. Sándor a dán királlyal, hogy ratifikálta a hannoveri békét, és visszavonja csapatait Holsteinből. VI. Frigyes ugyan utazásának fő célját elérte, hiszen ezzel garanciát kapott arra, hogy Dániát nem osztják fel a győztesek között, a hosszú háborús évek következtében gazdaságilag teljesen tönkrement ország számára legalább olyan fontos volt, hogy Svédország teljesítse a kielii békében vállalt kötelezettségeit. Mivel a Stockholmmal való közvetlen tárgyalások nem vezettek eredményre, Dánia ismét a nagyhatalmakhoz fordult, és megint csak Ausztriától várta a legmegbízhatóbb támogatást, annak ellenére, hogy Ausztria nem garantálta a kielii békét. Metternich nem okozott csalódást, és a területi kompenzáció ügye végül 1815 júniusára lezárult.

Amellett, hogy Ausztria nagyhatalmi minőségében is látványosan igyekezett Dániának számos kérdésben segíteni, mint német hatalom is a dánok fő támaszává vált, és főleg ez utóbbi minőségében ért el jelentős eredményt. Az 1806. szeptember 6-án betagolt Holstein Hercegség révén Christian Bernstorff a bécsi kongresszus utolsó fázisában immár lehetőséget kapott arra, hogy aktív részese legyen a Német Szövetség

és a szuverén német államok alkotmány szerződése, a Bundesakte kialakításának. A dán tárgyalók fejében meg sem fordult, hogy a német Holstein Hercegséget Németországtól izolálva tartsák meg, nemcsak azért, mert egy ilyen javaslattal elvesztették volna a német nagyhatalmaknak a pomerániai ügyben kért támogatását, de éppen a németekkel való szövetségben, azaz Holstein németországi jelenlétében látták a garanciát arra, hogy délről segítséget kapnak a svéd Bernadotte agresszív törekvéseivel szemben. Az abszolutista VI. Frigyesnek az a gondolat is hízelgett, hogy hallathatja hangját a német ügyekben is, sőt külpolitikai előnyöket remélt attól a várható helyzet-től, hogy Dánia a mérleg nyelve lehet a porosz–osztrák versengésben. Dánia számára ezért nem volt közömbös, hogy milyen lesz a kialakítandó új német birodalom.

Bernstorff kezdettől fogva érezte a porosz és az osztrák politika németországi és ennek keretében holsteini tevei közötti különbséget, és nem volt nehéz eldönteni, melyik terv kínál nagyobb perspektívát Dánia számára. Elsőként Poroszország juttatta kifejezésre terveit: az új birodalmat körzetekre kellene felosztani és egy-egy körzet élére a nagyobb hercegekből kiválasztani egy direktort. A dánok a körzetekre való beosztást rögtön elutasították, hiszen ez a megoldás teljesen eljelentéktelennítette volna a kisebb német államokat, így Holsteint is. Poroszországot azonban nem volt könnyű eltéríteni szándékától, főként azért nem, mert nemcsak Holsteinnel, de a dán területekkel kapcsolatban is voltak elképzelései. Karl August Hardenberg, az államreform-törekvéseiről ismert porosz államférfi már a bécsi kongresszus megnyitása előtt felvetette a dán külügyminiszternél: mi lenne, ha nemcsak Holstein, de Schleswig, sőt Jütland is csatlakozna az új birodalomhoz? VI. Frigyes határozottan elutasított minden Schleswigre és Jütlandra vonatkozó német igényt. A dán külügyminiszter is igyekezett csillapítani Poroszország skandináv területekre vonatkozó étvágyát. Ha Poroszország Schleswig kérdését egyelőre „elnapolta”, Holsteinnel kapcsolatban makacsabb volt, hiszen a hercegség az Elba torkolata, illetve a Hamburg és Lübeck közötti régi kereskedelmi út mentén helyezkedett el, amely nagy stratégiai és gazdasági jelentőséggel kecsegtetett. Az északnémet hegemoniára törekvő Poroszország dán kormánnyal szembeni, egészen 1864-ig tartó politikája lényegében már a bécsi kongresszuson körvonalazódott.

Mielőtt Metternich ismertette volna konföderatív német modelljét, Bernstorff már megkapta otthonról az instrukciókat: arra kell törekednie, hogy minél lazább legyen az új államalakulatban az egyes államok közötti kapcsolat, minél kevesebb anyagi terhet jelentsen Dánia számára az új Németországhoz való egyidejű tartozás, és próbálja megakadályozni azt, hogy idegen kontroll szabályozza az uralkodók és az alattvalók közötti viszonyt.³ A kimondott elvek, bár mint később majd látható lesz, más és más megfontolásból, kísértetiesen egybeesnek az osztrák elképzelésekkel, így a dán király Holstein Német Szövetségbe való belépése mellett döntött.

Mindenesetre a bécsi kongresszus előtt már érzékelt osztrák szimpátia a kongresszuson megszilárdult, és kialakult az a stabil osztrák–dán együttműködési viszony, amely az elkövetkezendő három évtizedben a közös érdekekből kifolyólag tovább fejlődött, és a válságos 1848-as évben a márciusban uralomra jutott ejderdán kormánynak is lehetőséget adott arra, hogy Ausztriához mint „hagyományosan hűséges, régi, megbízható szövetségesehez” forduljon. Míg Ausztria számára lényeges volt, hogy egy, a többi európai nagyhatalom által garantált állam folytonos sorompót emeljen Poroszország északnémet törekvései elé, és egy hűséges osztrákpárti szavazóval több legyen a frankfurti szövetségi gyűlésen, addig a német kérdésben Dánia számára az osztrák hegemonia nyújtott védelmet kezdetben a svéd, majd később a porosz

tervekkel szemben. Ezért a németországi osztrák vezető szerep, de legalábbis a porosz–osztrák egyensúly megtartása Dánia német politikájának alapját képezte. Mint alább látható lesz, az osztrák–dán együttműködés mindaddig szilárd maradt, amíg a dán abszolutizmus be tudta tartani az osztrák elvárások játékszabályait, azaz Ausztriához hasonlóan a nemzetiségek feletti semleges álláspont megőrzését. Ez egyben a Német Szövetség zavartalan működésének is alapkódexe volt. Mihelyt azonban a dán monarchián belül fokozatosan erősödő nemzetiségi ellentét a dán vezetést is állásfoglalásra készítette, és az osztrák attitűdtől eltérő politikába sodródott, mind nehezebbé vált Ausztria számára Dánia támogatása a megerősödött Poroszországgal és a schleswigi kérdésben a porosz törekvések mellett mellszélességben felsorakozó „harmadik” Németországgal szemben.

Dánia az új európai rendszerben

Az újjászervezett dán monarchia, amely a bécsi döntések értelmében Európa hatalmi egyensúlyának egyik fontos pillérévé vált, és mint az „Északi Dardanellák”⁴ ura örizte a Balti-tenger kijáratát, gyöngye, befolyásolható, gyarmatai és társországai nélkül mindössze 58 ezer km² területű állammá zsugorodott. Az újjászervezett Dán Királyságot délen a Kongeå folyó választotta el Schleswig Hercegségtől, amely az Ejder folyóig terjedt. Schleswigit délről Holstein, illetve a frissen szerzett Lauenburg hercegségek határolták. Norvégia elvesztése és Lauenburg csatlakozása után megváltozott Dániában a nemzetiségi arány, hiszen megnőtt a német elem, amely már a lakosság kétötödét tette ki. A németiség erősödését idézte elő az a tény is, hogy Holstein és Lauenburg egyúttal tagja lett a Német Szövetségnek is, amelynek következtében a dán király két európai és német nagyhatalommal, Poroszországgal és Ausztriával szoros együttműködésre kényszerült. Nyelvi és kulturális szempontból az állam egy északi (dán) és egy déli (német) részre tagolódott, míg Schleswigben találkozott és keveredett a kettő. Hogy Schleswig miért válhatott a német és dán érdekek ütközőpontjává, és miért da­gadhathat a 19. század közepére megoldhatatlan „üggő”, bonyolult „kérdéssé”, ennek több oka van. Mindenekelőtt a Schleswig Hercegséggel kapcsolatos 15. században keletkezett, többféleképpen értelmezhető állam- és alkotmányjogi dokumentumok szolgáltattak a szembenálló felek követeléseinek ürügyet és „törvényes” hivatkozási alapot a dán egységállam integritásának megkérdőjelezésére. A történelmi dokumentumok értelmezése körül kiobbant vita viszont meddő és izolált maradt volna, ha nem kölcsönöz neki aktualitást a 19. század közepén felbukkanó két másik váratlan tényező: a dán monarchiában hirtelen aktuálissá váló dinasztikus-örökösödési kérdés, illetve a nacionalizmus megjelenése.

Azok a Schleswighez és Holsteinhez kapcsolódó történelmi mozzanatok – amelynek ismerete nélkül a schleswigi kérdés 19. századi története teljesen értelmezhetetlen – legalább a 15. századig való visszatekintést teszik szükségessé. Bár a hercegségek különböző birodalmak hűbérei voltak – hiszen míg Schleswig a dán monarchiához, Holstein a Német-római Császársághoz tartozott –, kialakult egy úgynevezett schleswig-holsteini nemesség, amelynek közös privilégiumai képezték a hercegségek közötti fő kapcsolatot (nexus socialis). A schleswig-holsteini nemesség, hogy elkerülje a két hercegség szétválasztását, 1460-ban az úgynevezett ribei szerződésben az Oldenburg-házból származó I. Christian dán királyt választotta Schleswig és Holstein hercegének, akinek ezért cserébe további privilégiumokat kellett biztosítani a schleswig-holsteini nemesség számára. Többek között ekkor kötelezte magát arra I.

Christian, hogy Schleswig és Holstein Hercegséget nem választja szét, hanem örökre („up ewig ungedeelt”) megtartja. 1689-ben azonban a gottorpi hercegek megszerezték a szuverenitást Schleswig bizonyos területei fölött, és ennek következtében alakultak ki Schleswig Hercegség úgynevezett gottorpi hercegi részei a királyi birtokok mellett. IV. Frigyes dán király csak 1721-ben lett ismét a hercegség teljes ura, amikor a dán sereg győzelmet aratott a Svédországgal szövetséges gottorpi herceg felett az északi háborúban. Az 1720-as békekötést, amely IV. Frigyeset Schleswig Hercegség korlátlan urává tette, Anglia és Franciaország is garantálta. Az orosz cár részéről az 1767. április 22-i pátens és az 1773. június 1-i egyezmény garantálta a döntést. Schleswig 1721. augusztus 22-i betagolási (inkorporációs) pátensét az 1721. szeptember 3–4-i schleswigi hűbéreskü követte, amelynek során IV. Frigyesnek, Schleswig új urának a schleswigi rendek hűbéresküt tettek. Míg a dán történeti felfogás az 1721-es hűbéri eskü pátensének szövegét úgy értelmezi, amellyel a király Schleswig Hercegség királyi részeit egyesítette a hercegség gottorpi részeivel, és mint egységet egyidejűleg be is tagolta a dán koronába, azaz egész Schleswigben érvényessé vált az 1665-ös dán trónöröklési, azaz nőági örökösödési rend (Kongelov vagy Lex regia), addig a német és schleswig-holsteini felfogás úgy tartja, hogy a hűbéresküvel nem történt más, mint Schleswig királyi és hercegi részeinek egyesítése, és a hercegi részeket csak Schleswig királyi részeibe, de nem a dán koronába tagolták be, azaz Schleswigt államjogilag csak perszonálunió fűzi a dán királysághoz és a dán abszolutizmushoz. A hűbéreskü nem egyértelműen megfogalmazott központi passzusának értelmezése közötti nézeteltérés a későbbiekben rendkívüli mértékben megnehezíti az európai politikusok számára az ügyben való eligazodást („selbigen Antheil [a gottorpi hercegi részek] mit dem Unserigen [a királyi részek] zu vereinigen und zu inkorporieren”).⁵

A fenti teoretikus vita a 19. század közepére tényleges államjogi krízissé alakult, amikor is egyre valószínűbbé vált, hogy VIII. Christian egyetlen törvényes fiának, VII. Frigyes trónörökösnek nem lesz fiúgyereke. Valószínűnek tűnt, hogy az Oldenburgi-dinasztia férfiága kihalás előtt áll. Ennek következtében Christian Augustenburg herceg, az Oldenburg királyi dinasztia férfi mellékágának képviselője bejelentette igényét nemcsak az egyesített hercegségek hercegi címére, de Dánia trónjára is. Követelését azzal indokolta, hogy a dán trónöröklési törvények (Kongelov) nem vonatkoznak sem Holsteinre, sem pedig Schleswigre, s így a német állítás, miszerint a birodalom különböző részeiben a trónöröklés rendje eltérő, hamarosan aktualitást nyer. Bár a dán Kongelov kimondta, hogy a férfiág kihalása estén Schleswigben és a királyságban is a női ág folytatódik, Augustenburg herceg azt állította, hogy mivel Schleswig szétválaszthatatlanul Holsteinhez tartozik, Schleswigre is Holstein öröklési szabályai vonatkoznak, vagyis csak a férfi mellékág uralkodhat. Ennek pedig legközelebbi képviselője ő volt.

A fenti konfliktus azonban csak a nacionalizmus megjelenésével válhatott fenyegetővé. A dán–német ellentét először Schleswig Hercegségen belül, majd a hercegségek és a királyság vezetésén belül, míg végül a dán monarchia és a Német Szövetség között jelentkezett.

A dán–német nemzetiségi ellentét kiéleződése

Az első feszültségek az abszolutista uralkodó és a holsteini nemesek között már 1802-ben jelentkeztek, amikor sikerült ugyan a központi vezetésnek a háborús terhek fedezése érdekében az eddig adófizetéstől felmentett holsteini nemességet az ún. fejadó

(kopskat) fizetésére rábírní, de az ügy inkább csak fokozta a nemesség elégedetlenségét, amely alapot teremtett a kormányzattal szembeni határozottabb fellépésre.⁶ Nőtt az elégedetlenség, amikor a holsteini nemesség 1822-ben – hivatkozva az 1814-es német szövetségi paktum 13. paragrafusára, amelynek értelmében VI. Frigyes mint Holstein hercege köteles volt rendi alkotmányt biztosítani Holstein számára – olyan rendi alkotmányt követelt, amely nemcsak Holstein, hanem a közös Schleswig-Holstein jogait szabályozza. A nemesek ennek az ügynek kapcsán hivatkoztak első alkalommal a már említett 1460-as „arisztokrata privilégiumra”, amely szerint Schleswig nincs alávetve a dán királyi abszolútizmusnak. VI. Frigyes elutasító válasza után a nemesség azonnal a frankfurti német Szövetségi Gyűléshez fordult, amelytől azt a választ kapta, hogy Holstein hercege, VI. Frigyes csak és kizárólag Holstein számára köteles alkotmányt adni, illetve rendi gyűlést összehívni, mivel Schleswig mint dán hercegség nincs alávetve a Német Szövetség határozatainak. Bár VI. Frigyes a 13. paragrafust nem utolsósorban I. Ferenc osztrák császár segítő támogatásának köszönhetően figyelmen kívül hagyta, nem tudta megakadályozni, hogy 1830-ban, a júliusi párizsi forradalom hírére ne törjön elő újult erővel a követelés.

VI. Frigyes nem halogathatta tovább Holstein vonatkozásában az alkotmány kérdését. Mivel azonban az egységállam elve nem tűrte, hogy a monarchiának csak egy része rendelkezzen alkotmánnyal, 1834-re megalakult a dán monarchia négy egymástól függetlenül működő rendi gyűlése: a szigetek számára Roskilde, Nørrejylland számára Viborg, Hostenin számára Itzehoe, Schleswig Hercegség számára pedig Sleswig város központtal. A schleswig-holsteini nemesség ugyan tiltakozott a „felnégyelés” ellen, s közös rendi gyűlést követelt Schleswig-Holstein számára, a kormány mindennél fontosabbnak tartotta az „egyensúly” megőrzését.⁷ Az indulatok azonban továbbra sem hiányoztak, különösen a schleswigi rendi gyűlésen nem, amely az egyre hevesebben dúló nemzetiségi harcok miatt hamarosan a figyelem központjába került.

A dán monarchián belül kialakult ellentéteket tovább szította a Német Szövetségen belül meginduló gazdasági, majd politikai fejlődés. A Poroszország által alapított Északnémet Vámszövetség expanzív jellegét Dánia a saját bőrén is kezdte érezni. A hivatalos dán lap, a Berlingske Tidende 1842-ben közzétette az Augsburger Allgemeine Zeitung egyik cikkét, amely azt a javaslatot teszi, hogy Dánia, mint hajós-nemzet, lépjen be a Német Szövetségbe, s legyen a szövetség tengeri állama (admiralstat).⁸ Válaszként a dán nemzeti liberális párt vezetője, Orla Lehmann új külpolitikai programot hirdetett meg: az ejderdánizmust. Lehmann kijelenti, hogy „a dán határ ott kezdődik, ahol a német végződik, vagyis az Ejdernél”. Ha kell, inkább feladják Holsteint, cserébe viszont szorosabban kötik Schleswigt Dániához. A roskildei rendek mindeközben kérvénnyel fordultak a királyhoz azzal a szándékkal, hogy „Ő Felsége ünnepélyesen hozza alattvalói tudomására, hogy a dán monarchia, a dán királyság, Schleswig Hercegség és Holstein és Lauenburg a Kongelovban meghatározott öröklési rend alapján oszthatatlanul öröklődik.”⁹ Így született meg 1846. július 8-án az ún. Nyílt levél, amely kimondta, hogy a Kongelov öröklési rendje érvényes a dán királyságon kívül Schleswigben, Lauenburgban is, s csak Holstein bizonyos részeivel kapcsolatban uralkodnak továbbra is kétségek. A Nyílt levél az állítást a schleswigi rendek 1721. augusztus 22-i hűbèreskü pátensével, Anglia és Franciaország garanciájával és az 1767 és 1773-as orosz szerződésekkel támasztotta alá. A dán király ugyanakkor kijelentette, hogy a dán monarchia integritása érdekében kész a férfiági örökösöket kárpótolni egy kölcsönös megállapodás eredményeképpen.

A Nyílt levél – ahogy ez várható volt – hatalmas örömet váltott ki a királyságban. A hercegségekben és Németországban azonban háborús hangulat alakult ki. Sorra érkeztek a tiltakozások Frankfurtba a Szövetségi Gyűléshez. Nemcsak Christian August herceg, Oldenburg nagyhercege és Carl Glücksburg herceg tiltakozott, de július 24-én a holsteini rendek Itzehoe-ban is meghozták a határozatot, hogy a Német Szövetséghez fordulnak.¹⁰ Az európai diplomácia eközben aggódva figyelte az északi fejleményeket. S bár Metternich erőfeszítéseinek eredményeképpen Frankfurtban az ügy elbírálására megalakult különbizottság a holsteini rendi gyűlés panaszára nézve – akárcsak 1822-ben – lényegében elutasító választ adott, a dánellenes német front egységessé vált, és megszilárdult.

Belpolitikai kompromisszumok

Ausztria Dánia melletti eredményes nagyhatalmi pártfogása a dán kormánynak reményt adott arra, hogy Ausztriára mint német nagyhatalomra is számíthatnak Frankfurtban. Dánia első frankfurti követének, Frigyes Eyben bárónak változatlanul azt az álláspontot kellett képviselni, hogy tartsa Dániától távol a Német Szövetséget, amennyire csak lehet, ne kelljen se nagy katonai, se nagy pénzügyi áldozatokat hozni a szövetség érdekében, és emellett próbálja megnyerni az osztrák képviselő bizalmát. Eybennek – aki német ügyekben egyébként meglehetősen önálló hatáskört kapott – lelkére kötötte a külügyminiszter, hogy amennyire csak lehet, szavazzon úgy, mint Ausztria.¹¹ (Az Eybent 1825-ben felváltó Frigyes Christian Ferdinand Pechlin báró is ugyanezt az utasítást kapja majd.)¹²

Az osztrák támogatásnak azonban ára volt, és ez először a diákegyesületekkel szembeni metternichi intézkedések kapcsán jelentkezett. Mivel néhány kieli egyetemista is részt vett az 1817-es wartburgi ünnepen, és Kielben is létezett diákegyesület, Metternich és a porosz külügyminiszter, Christian Bernstorff, VI. Frigyes egykori bécsi követe felszólították a dán királyt, hogy hozzon szigorú intézkedéseket a kieli egyetem ellen, és Eybennek adjanak utasítást, hogy csatlakozzon a közös intézkedés-sorozathoz. Bár kezdetben Dánia kijelentette, hogy a német egyetemnek joga van egyesületéhez, és nincs ok semmiféle restriktív intézkedésre, a karlsbadi határozatok továbbfejlesztésekor Dánia nem tudott tovább ellenállni. 1819. november 9-én bevezették Holsteinben a cenzúrát, ahol eddig sajtószabadság volt. Lehetetlen volt azonban eltitkolni, hogy számos dán tiszt indult Nápolyba Ausztria ellen harcolni. A Dán Királyságban a viszonylag szabad sajtó hangosan agitált a görög szabadságharcosok mellett. Tovább rontotta Dánia helyzetét, hogy a dán trónörökös, a későbbi VIII. Christian – akinek az európai udvaroknál amúgy is rossz volt a reputációja „ifjúkori botlása”, az 1814-es liberális eidsvollni norvég alkotmány miatt – éppen itáliai körúton kúrálta egészségét, és nem titkolta az olaszok iránti szimpátiáját. Az osztrák titkosrendőrség számára természetesen nem maradtak titokban a dán trónörökös hazaküldött lelkes levelei: VI. Frigyes rögtön megüzente a trónörökösnek, hogy sürgősen ápolja máshol az egészségét.¹³

A schleswigi ügy kirobbanása után még inkább bebizonyosodott a dánok számára, hogy az Ausztriával való jó viszonyt nem érdemes belpolitikai kérdések miatt kockáztatni. A holsteini rendek 1822. november 1-jén a Szövetségi Gyűléshez fordultak, és követelték, hogy ősi alkotmányukat – amely többek között tartalmazta adómegajánlási jogukat – állítsák helyre, mert alkotmányuk az 1820-as bécsi záróokmány szerint érvényben van. 1822. december 4-én adták be a panaszt a gyűlésnek,

amelyet szokás szerint egy reklamációs bizottsághoz továbbítottak. A schleswig-holstein-lauenburgi kancellária közben a király parancsára elkészítette a Szövetségi Gyűlés kérésének megfelelően 1823. január végére az elleniratot, amely azzal érvelt, hogy a bécsi záróokmány teljes mértékben a hercegre bízta a rendi gyűlés összehívását, és a dán király a 13. paragrafusra végrehajtásának érdekében már összeállított egy alkotmányt kidolgozó bizottságot. A kancellária határozottan visszautasította továbbá a holsteini nemességnek azt az állítását, miszerint Schleswignek és Holsteinnek közös tartományi gyűlése van, hiszen 1721-ben ez megszűnt, csakúgy, mint a nemesség ún. nexus socialisa. Eyben azt várta, hogy a reklamációs bizottság a kancelláriai irat átvétele után gyorsan elutasítja a holsteini nemesség kérését, de nem ez történt. 1823. június 12-én került az ügy a Szövetségi Gyűlés elé, de nem született döntés, hanem újra visszaküldték tárgyalás végett a reklamációs bizottsághoz.

Eközben a dán kormány folyamatosan Ausztria támogatásáért küzdött, és Koppenhágából próbáltak befolyást gyakorolni Metternich utasításaira. Az ügy végkimenetelét illetően Ausztria valóban kiállt a dánok mellett, többek között úgy, hogy nyomást gyakorolt a szász kormányra. Az 1823. november 27-i szavazáson meghozták a Német Szövetség szóbeli határozatát, miszerint Holsteinben nem létezik alkotmány, de VI. Frigyes ígéretének megfelelően alkotmányt fog kidolgozni a holsteini rendek számára. Mint a források mutatják, az ügyben Münch-Bellinghausen, Metternich és I. Ferenc nem képviselt egységes álláspontot. Míg Münch a Metternichhez írt 1823. június 5-i levelében a holsteini rendek alkotmány-visszaállítási és adópolitikai követelésének további instrukciók nélküli gyors elutasítását kéri, hiszen további Szövetségi Gyűlésen való tárgyalása csak a „pártszellemet” erősíti, és június 28-i levelében is azt hangsúlyozza, hogy a holsteini alkotmány már nincs hatályban.¹⁴

Metternich sokkal inkább tartotta a formákat, sőt érvelése mögött több volt, mint a formákhoz való ragaszkodás. Az ügy kapcsán a Szövetségi Gyűlésen felmerülő heves reakciók és a hannoveri kormány hozzá intézett levele, amelyben panaszt tettek Metternichnél a holsteini kérdés kezelése miatt, arról győzték meg a kancellárt, hogy ha a holsteini panaszokat dán részről nem sikerül orvosolni, az hosszútávon megbonthatja a Német Szövetségen belüli harmonikus együttműködést. Münch-Bellinghausenen keresztül üzent Koppenhágába: *„minél inkább törekszik Őfelsége, a császár a legitimitás alapelveinek fenntartására, annál inkább kell kívánnia, hogy semmi ne történjen vagy ne maradjon el, amely által ez a legitimitás veszélyeztetve lenne”*.¹⁵ Az üzenet egyértelmű: a Bundesakte 13. paragrafusának a király részéről való be nem tartása veszélyeztetni nemcsak a dán király legitim uralmát és saját országának nyugalalmát, de tekintettel a Szövetségi Gyűlés holsteini rendek iránt kifejezésre juttatott szimpátiájára, konfliktusforrást jelenthet a szövetség és a dán király között, és ezzel megbonthatja a Német Szövetségen belüli együttműködést. Ezért miközben más német állam kapcsán egyértelműen negatívan áll Metternich a rendi alkotmány kérdéséhez, a holsteini ügy vonatkozásában az alkotmányt stabilizációs előfeltételnek tartja. Ebből kifolyólag az elkövetkezendő néhány évben szakadatlanul sürgeti a dán kormányt: vajon megszületett-e már Holstein számára az alkotmány, összehívták-e már a rendi gyűlést? De ezt csak addig tehetette, amíg 1825 áprilisában I. Ferenc nem intézett egy kérdést a kancelláriához, miszerint igaz-e, hogy a koppenhágai császári követség azt sürgeti, hogy Holstein kapjon rendi alkotmányt? A kancellária válasza hangsúlyozza, hogy 1823-ban Ausztria a holsteini rendek panaszát annak reményében utasította el, hogy a dán király önként teljesíti a 13. paragrafusra vonatkozó ígéretét. Mivel mindez idáig ez nem történt meg, Metternich az 1823. január 15-i követutasításban

felhívta a dánok figyelmét arra, hogy a dán királyi kormány érdeke kívánja „*az önként tett ígéret, sőt a monarchikus elv nevében tett ígéret teljesítését, hogy minden alkalmat távol tartson magától, amely egy szövetségi beavatkozást előidézhetne*”.¹⁶ Metternichnek nem sikerült I. Ferencet meggyőzni, hiszen további sürgetései elmaradtak. Így bár a dán abszolutizmus számára az 1823-as döntés szerencsés végkimenetelt eredményezett, a nemesség frankfurti nemzetgyűléshez intézett panaszja jelezte, hogy Dánia déli határában komoly feszültség van kibontakozóban.

Az osztrák–dán kapcsolatok további alakulásában komoly kihívást jelentett a júliusi forradalom és az önálló Belgium megalakulása utáni időszak, amelyben Európában kirajzolódott egy liberális nyugati hatalmi blokk Angliával és Franciaországgal, valamint egy konzervatív keleti hatalmi blokk Ausztriával, Oroszországgal és az egyelőre még feljűk tendáló Poroszországgal az élen. Dániának egyre nehezebb volt megtalálni az egyensúlyt a két hatalmi blokk között, főként úgy, hogy mindinkább kettészakadt az uralkodó és a politikai közvélemény külpolitikai álláspontja, amelyet a koppenhágai osztrák külügyi ügyvivő, Wilhelm Eduard Georg Langenau is pontosan érzékelt. Panaszkodott, hogy VI. Frigyes ugyan változatlanul a keleti hatalmak politikáját követi, de Dánia elindult a liberalizáció irányába. Nehezményezte, hogy a trónörökös rajong a lengyelekért,¹⁷ hogy Anglia és Franciaország felé orientálódik, valamint az 1834-re megszületett, Metternich által annyira sürgetett alkotmány túlságosan liberálisra sikeredett, hiszen túl széles a választásra jogosultak száma. Ez utóbbit nemcsak az osztrák, de a porosz követ is élesen elítélte, hiszen a két hercegség Német Szövetséghez való tartozása miatt Holstein rendi alkotmánya nem Dánia belügye, hanem a két német nagyhatalmat közvetlenül érintő dolog. Langenau szkepszissel ír az 1840-es kommunális törvényről, szidja a skandinavizmus mozgalmát. Úgy látja, a kormány nem elég határozott a kialakulóban lévő liberális párttal szemben. Langenau jelentéseiben fogalmazódik meg először a metternichi abszolutizmusnak Dániával szembeni tartózkodása, amely mindenképpen árnyékot vetett az addigi osztrák–dán külkapcsolatokra. Tovább lazult a kötelék I. Ferenc császár halála után. Utódja, Ferdinánd alatt pedig kiéleződtek a vallási ellentétek Dánia és Ausztria között. Az 1840-es évek elején az új császár, Ferdinánd „katolikus korlátoltsága” miatt túlságosan is beleakart avatkozni a protestáns Dánia belső vallási ügyeibe. Utasítására Langenau elérte, hogy Koppenhágában kápolna helyett katolikus templom épüljön, ami újabb feszültségforrást jelentett, hiszen a protestáns lakosság nem volt igazán megértő a katolikusokkal szemben.¹⁸

Mіндеzen súlyosbító tényezők ellenére Dánia, ha Poroszországgal szemben kért segítséget, maga mögött tudhatta Ausztria támogatását. Így történt ez a Sund-vám ügye kapcsán is, amikor Berlin azzal fenyegette meg Dániát, hogy nem újítja meg az 1818-as kereskedelmi szerződést, ha Dánia nem csökkenti, illetve bizonyos területeken nem szünteti meg a középkorból fennmaradt Øresund-vámost, ami annyit jelentett, hogy a Svédország és Dánia között Helsingør és Helsingborg között áthaladó hajóknak vámost kellett fizetni. A régi királyi regále, amely a dán állami bevétel jelentős részét tette ki, egyre irritálóbb volt a modernizáció élén haladó Poroszország számára. Ausztriának természetesen nem volt Észak-Európában akkora hajóforgalma, így minden súlyosabb kockázat nélkül lándzsát törhetett a dán kormány mellett, azt állítva, hogy „*Poroszország panaszai túlzottak, és nyomást gyakorol egy kicsi szegény országra, miközben saját maga olyan gazdag*”.¹⁹ Mikor a holsteini nemesek Poroszország mellett Ausztriánál is tapogatóztak, vajon számíthatnak-e osztrák támogatásra, ha tiltakoznak privilégiumaik elvesztése miatt, Langenau azt válaszolta nekik: „*Ausztria nem*

szokta támogatni idegen államok alattvalóit jó szándékú kormányaikkal szemben.”²⁰ A koppenhágai francia követ, S. A. Billing báró, aki árgus szemekkel figyelte Poroszország viselkedését, úgy találta: „Poroszország, mint Németország első hatalma, megpróbálja Ausztriát félretolni. Poroszország ehhez felhasználja vallását, a Vámsszövetséget és a porosz adminisztráció hatékonyságát.”²¹ A koppenhágai porosz követ, Athanasius Raczynski gróf 1833-ban jelentette kormányának: „Nem habozok biztosan kijelenteni: Dánia nem a mi pártunkon áll, örül, ha bajt okozhat nekünk, és különösen negatív Poroszországgal szemben, nem felejtette el a bécsi kongresszust, és megőrizte az onnan származó gyűlöletét.”²²

A dán királyoknak tehát volt okuk hálára, és az összes belpolitikai nézeteltérés ellenére az új bécsi dán követ, Georg Henrik Løwenstern báró is azt az utasítást kapta 1835-ben: ápolja a kapcsolatokat az új császárral, Ferdinánddal, aki az eddigi politikai rendszert akarja fenntartani, valamint legyen jóban Metternichkel, „az évszázad egyik legkiválóbb államférfijával”.²³ Sokat tett a jó osztrák–dán viszony fenntartásáért a már említett frankfurti dán követ, Pechlin is, aki konzervatív elvei miatt kiválóan beleillett a metternichi korszakba. Dánia viszonyát a Német Szövetséggel így továbbra is az Ausztriához fűződő kapcsolat határozta meg, de csak addig, amíg a porosz–osztrák küzdelem során Ausztria ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget. Az 1846-os Nyílt levél azonban megingatta nemcsak a Német Szövetség nyugalmát, de az eddig többé-kevésbé zavartalanul működő osztrák–dán harmóniát is.

Metternich és az 1846. szeptember 17-i szövetségi határozat

A schleswigi kérdés alkotmányjogi és nemzetiségi dimenziói mellett a trónöröklés körül összecsapó nézetkülönbségek veszélyeztették leginkább a dán monarchia integritását. VIII. Christian dán király a Nyílt levéllel egyértelműen elhatárolódott a schleswig-holsteini mozgalomtól és az augustenburgi követelésektől, de döntése még a dán kormányköröket is megosztotta. Maga a külügyminiszter is – aki pedig a vizsgálóbizottság tagja volt – lemondással fenyegetett. A zömében holsteini születésű német diplomaták között is kirobbant az elégedetlenség. Benyújtotta lemondását a berlini követ, a pétervári követ és a bécsi követ is. A schleswig-holsteini nemesség dilemmába került: vajon az uralkodó iránti lojalitást, vagy a schleswig-holsteini államjogi fel fogást részesítse-e előnyben. A holsteini rendi gyűlés tiltakozó feliratot intézett a királyhoz, de a rendi gyűlés királyi komisszáriusa nem vette át, így az iratot Frankfurtba továbbították. A Nyílt levél és rajta keresztül Schleswig ügye nemcsak a frankfurti Szövetségi Gyűlésnek, de a legtöbb német állam rendi gyűlésének is témájává vált. A kérdéssel foglalkoztak Szászországban, Bajorországban, Badenben, Braunschweigben és Württembergben is. A hannoveri király kijelentette: „Németország számára becsületbeli ügy felvenni a kesztyűt, amit Dánia eléje dobott”²⁴, s örömmel elfoglalná a szóban forgó területet. A bajor király is kedvet kapott hozzá, hogy egy Dánia elleni hadjárat élére álljon. Hannoverben a parasztok készek voltak arra, hogy pusztá ökölrel védjék meg Németország góbjait a dánok ellen.

Hogy reagált minderre Ausztria? Az egyre megfáradtabb, öregedő Metternich számára nem volt új a trónöröklési kérdés, hiszen már 1838-ban puhatólózott VI. Frigyes Münch-Bellinghausenen keresztül: vajon hogyan látják Bécsben az Oldenburg-dinasztia férfiágának kihalása után a trónutódlás kérdését. Metternich Münchnek írt válaszlevelében kifejtette: nem lenne szerencsés, ha a férfiági örökösök jogai érvényesítésének következményeképpen darabjaira esne szét a monarchia, hiszen „egy vagy

több kis német állam létrejötte Észak-Németországban nem hatna kedvezően az ottani viszonyokra; a Bundesakte által szabályozott szövetségi viszonyokat ismételtelen módosítani kellene”.²⁵ De már ekkor, 1838-ban leszögezi, bármennyire is fontos politikai szempontból a dán monarchia integritása, a trónöröklés szabályozásánál csak az „ösi jogok” dönthetnek (jelen esetben a Metternich a férfiági örökösök igényére gondol). „Ez az örökletes monarchia alapelve, és minden ettől való legkisebb eltérés is pusztulásba dönt.”²⁶ Ezért az egyetlen, amit a dán udvarnak tanácsolni tud: egyezzen meg békésen a férfiági örökösökkel.

Legközelebb 1844 decemberében nem mint államférfi, hanem mint „magánember” a fenti véleményét fenntartva ad tanácsot az ügyben Dánia követének, Løwensternnek is. Kifejti, hogy ha egyformán megalapozott jogigények egymással éles ellentétben lépnek fel, és kételyek mutatkoznak abban a vonatkozásban, vajon milyen eszközökkel egyenlítsék ki az ellentéteket, „a sokszor beigazolódott tapasztalat azt tanítja, hogy mindig történik valami váratlan, amit semmilyen állambölcsesség sem tud előidézni, hanem egyedül csak az idő és helyi viszonyokból fakadó állapotok, és amely megmutatja a kiutat, amelyet egy körültekintő kormány ki tud választani és ki tud használni”.²⁷ Ha azonban mégsem érkezne ilyen „jel”, az egyetlen, amit minden kormánynak tanácsolni tud, hogy „először is tartsa magát távol minden cselekedettől, erős kézzel óvja a fennállót, és várjon”, azaz a dán kormány ne siessen el semmit.

Közben a poroszkok is élénk érdeklődést tanúsítottak a kérdés iránt. Karl Ernst Wilhelm Canitz külügyminiszter 1845. december elején kérdezi meg Metternichet: hogyan lehetne a dán trónöröklés ügyét rendezni? Metternich december 11-i válaszában már világosan kettébontja a kérdést. Két szempont áll egymással szemben: egy politikai, amely a dán monarchia integritását jelenti, és egy jogi, amely a férfiági örökösödést foglalja magában. Ami a politikai szempontot illeti, Metternich hangsúlyozza, hogy a dán monarchia jelenlegi formájában való megőrzése „elsőrangú politikai szükségesség, hiszen Dánia a hercegségek nélkül egy minden életműködésétől megfosztott államocskává zsugorodna, és a hely, melyet az ország az észak-európai államrendszerben eddig elfoglalt, nemcsak hogy üres lenne, de területe politikai és szociális zavargásoknak válna színterévé, és a legveszélyesebb szövetkezési kísérleteket vonná maga után”.²⁸ Ugyanakkor viszont a trónöröklés jogi vonatkozásait is tisztelni kell, de a problémát a dán királynak kell megoldani, és egyetlen külföldi állam sem avatkozhat be ennek eldöntésébe. Az utóbbi mondat, amely elsősorban Poroszországnak szólt, aktuálissá vált, hiszen Lajos Fülöp, hogy kiszakadjon az 1840-es közel-keleti válság óta fennálló izolációjából, koppenhágai követét, a már említett S. A. Billinget 1846 elején Londonba küldi félhivatalos küldetésben, hogy vegye rá az angolokat egy közös francia–angol nyilatkozatra, amely a dán monarchia integritásának megőrzését hangsúlyozná, sőt ha kell, hadihajókat is küldjenek a térségbe.

Bár George Hamilton Gordon Aberdeen brit külügyminiszter elutasította a francia próbálkozást, Billing küldetésének ténye felzaklatta a cárt, aki nemcsak a Romanov-dinasztiát, hanem a Holstein–Gottorp-ház feje is volt, s mint olyan közvetlenül is érintett volt a dán trónöröklés ügyében. Oroszország – amelynek nem állt érdekében, hogy más hatalmak is beavatkozzanak a trónöröklés kérdésébe – azonnal kapcsolatba lépett Metternichhel. A Karl Robert Nesselrode gróf külügyminiszterrel való találkozás alkalmával Metternich meggyőződhetett arról, hogy van különbség az osztrák és az orosz álláspontban: Oroszország jóval kevesebbet törődik a trónöröklés jogi aspektusaival, azaz a férfiági örökösök jogaival, hiszen számára a dán monarchia megőrzése mindennél fontosabb a balti térség biztonsága szempontjából. Az eltérő

álláspontot jól tükrözi, míg Péterváron elégedettek voltak a nem sokkal később megjelenő Nyílt levéllel, Metternich nehezményezte, hogy a dán király nem vette figyelembe tanácsait, és úgy vélekedett, hogy a problémára a dán király találhatott volna más megoldást is. *„Nem szabad addig megteríteni az asztalt, amíg nem készült el az étel”* – hangzott rövid véleménye a kérdéstről.²⁹ Megírta a pétervári osztrák követnek, hogy nagy hibát követett el a dán kabinet, amikor a Nyílt levél kiadása előtt nem egyeztetett a férfiági örökösökkel.³⁰

Bár 1846 őszén a Szövetségi Gyűlésben Ausztria Dániát támogatja, Metternich koppenhágai követutasításáiban megszűnt az eddigi szívélyes hang. Sőt, 1847. június 27-i, Maximilian Theobald Joseph Vrints von Treuenfeld báró, koppenhágai követnek írt utasításából világosan kiderül, hogy a dán jogi felfogással és Kongelovval szemben a schleswig-holsteini jogfelfogást és az augustenburgi trónöröklést akceptálta. Kijelentette, hogy ha *„a jogilag megalapozott trónigények és a dán monarchia integritásának politikai érdekei között összeütközésre kerülne sor, Ausztria nem feltétlenül helyeselné, hogy a trónigények alárendelődjenek a monarchia integritásának, sőt könnyen abba a helyzetbe kerülhetne Ausztria, hogy az alapelvek és kívánságok közti vitában az elsőre és nem a másodikra esne választásunk”*.³¹ Metternich Koppenhágával szembeni attitűdjén valószínű sokat rombolt a bécsi dán követ, Løwenstern báró is, aki mint holsteini származású német gróf és meggyőződéses schleswig-holsteini hívő mélyen elítélte a koppenhágai politikát, amely szerinte feladta semlegességét és az ejderdán törekvések mellé szegődött. Ezért saját diplomáciai munkájának eredményét is értékeli, amikor 1846. szeptember 26-án jelentette külügyminiszterének: *„Itt egyre inkább teret nyert az a felfogás, hogy kormányunk már nem áll feltétlenül a jog talaján... már hajlanak arra, hogy a király kétségkívül tiszta szándékaira a dán nemzeti buzgóság kevésbé tiszta motívumait ráfogják.”*³²

Metternich érzékelte a helyzet súlyosságát. Mindenekelőtt visszahívta külügyi ügyvivőjét, Langenaut, a dánok kedvencét, aki szinte belenőtt a dán udvarba, és évek óta hiába várta követi rangra emelését. Metternich sok-sok év után, 1846-ban ismét rendkívüli követet és teljhatalmú minisztert küldött Koppenhágába Vrints báró személyében, aki bár nem értett annyira Dánia viszonyaihoz, mint Langenau, viszont tájékozottabb volt általános európai kérdésekben.³³ A Nyílt levél után Vrintsnek azonnal utaznia kellett Koppenhágába, és a sietség jelezte, hogy Ausztria Németországban elfoglalt helye szempontjából is súlyosnak ítélte az északon kialakult helyzetet.

Metternich számára azonban Dániánál is közvetlenebb veszélyt jelentett Németország. Rendkívül kellemetlenül érintette a Nyílt levél nyomában keletkezett válság, és a legszívesebben kikerülte volna a nyílt állásfoglalást. A dán ügy kapcsán ugyanis most jelentkezett legélesebben az évszázad első felét végigkísérő osztrák külpolitikai dilemma: európai nagyhatalomként a dán király mellett foglaljon állást, vagy engedve a német nyomásnak, mint a Német Szövetség elnöki hatalma, a schleswig-holsteini törekvéseknek kedvezzen? A nyílt állásfoglalás mindkét esetben súlyos negatív konzekvenciákat vonhatott maga után. Ezzel magyarázható, hogy Vrints 1847. július 5-i jelentésének margójára saját kezűleg írja rá: *„Reventlow-Criminil grófnak igaza van, ha jelen esetben a hallgatásunknak jelentőséget tulajdonít. (...) A Nyílt levéllel kapcsolatban... mi csak hallgatni akarunk.”*³⁴ A hallgatás azonban hosszú távon nem jelentett Ausztria számára megoldást. Ha el is ítélte Metternich a koppenhágai király magatartását (mint látható volt elsősorban jogi megfontolások miatt és nem német nacionalizmusból fakadóan), a Nesselrode-dal való találkozók és a Billing-küldetés után nem maradt kétséges számára, hogy az európai nagyhatalmi

konstelláció hosszú távon Dániának kedvez. Ezért a német államokat – köztük Ausztriát is – bármennyire is sértette a koppenhágai „jogtörés”, Metternichnek mint reálpolitikusnak vissza kellett tartania a Német Szövetséget minden esetleges támadó vagy agresszív lépéstől, akárcsak korábban a rajnai ügy kapcsán. Ezúttal azonban nem volt könnyű Németországban lecsillapítani a forrongó kedélyeket, hiszen a nyugalmat most nem demokrata egyetemisták vagy fanatikus liberálisok zavarták meg, hanem a szövetség egyik legitim abszolutista uralkodója. A dán király ellen nem (csak) a holsteini rendek zúgolódtak, mint 1822-ben, hanem Isten kegyelméből uralkodó hercegek, királyok. Metternichnek nehezebb dolga volt, mint bármikor. A felháborodott hercegek, királyok küldöttei a Szövetségi Gyűlésen akár egységesen is leszavazhatták Ausztriát. Németországban Marxtól kezdve az Oldenburg nagyhercegig homogén álláspontot képviselt mindenki. Ezután minden németet felháborított, hogy alig másfél milliócska „kevéske dán” („winzige Dänen”, „solchwinziges Königsleichen”) gúnyt mer üzni a hatalmas Németországból. Míg a dán kormány ismét Ausztria támogatásában bízott, Németország-szerte már egyre inkább hazaárulásnak minősült, ha valaki még a dán monarchia integritásáról mert beszélni.

Közben Poroszország szokás szerint élt a lehetőséggel, hogy magához ragadja a kezdeményezést, és „erősítse” az amúgy is felhevült nemzeti szellemet. Canitz külügyminiszter 1846. augusztus 18-án sürgeti Metternichet, hogy a Nyílt levél kapcsán a Német Szövetség adjon végre magáról „életjelet”, csak annyit, hogy „nem alszik, hanem ébren van”. Nem lenne jó, hogy míg „*űjságok, rendi gyűlések szónokai és különféle politikai dilettánsok*” kihasználják az alkalmat, és magukhoz ragadják a kezdeményezést, Németországban egyetlen hivatalos szó sem hangozna el egy Németországot ennyire közelről érintő ügy kapcsán.³⁵

Metternich, aki intenzív levelezésbe kezdett már Münch-Bellinghausennel, úgy döntött, a szokásos módszerekhez folyamodik. Mindenekelőtt felszólítja frankfurti követét, hogy sürgesse a német kormányoknál a holsteini trónöröklés kérdésben „*a mesteréges agitáció megfékezését, mielőtt elhatalmasodik, és egy destruktívabb elemmel több kerül a folyamatba*”.³⁶ Másrészt viszont enged Canitz kérésének: „*Valaminek történnie kell, ez számomra is világos, akárcsak Önnek*.”³⁷ Metternich szokásától eltérően jóváhagyja Münchnél, hogy a Német Szövetség fejezze ki szimpátiáját a német nemzeti érzések irányába.³⁸

Így született meg elsősorban Münch munkájának eredményeként az 1846. szeptember 17-én elfogadott szövetségi nyilatkozat, amelyre még sokat hivatkozik az osztrák politikai vezetés, és amelyért a későbbiekben Schwarzenberg még hálás lesz egykori mesterének. A nyilatkozat kimondja, hogy a gyűlés bízik benne: a dán király a trónöröklés rendezésekor tekintettel lesz a férfiági örökösökre, a Német Szövetség és a holsteini rendi gyűlés alkotmányos jogaira. A Német Szövetség kifejezi kompetenciáját ebben az ügyben, de nem ismeri el, hogy a dán kormány részéről alkotmányszegés történt volna. A dán kormány viszont nem tagadhatja meg a rendi gyűléstől a jogot, hogy kérvényt adjon be. Dicsérte a patrióta érzelmeket, amelyek a tagállamok között kifejezésre jutottak, de elítélte a Dániával és a Nyílt levéllel szemben kifejezésre jutott gyűlöletes támadásokat. A válasz Dánia számára diplomáciai győzelmet jelentett, de sem VIII. Christian, sem a külügyminiszter nem volt elégedett vele. Maga Pechlin is úgy vélte, hogy „*a német patrióta szellem dicséretével veszélyes útra lépett a Szövetség, amellyel saját magát is alááshatja*”.³⁹

Mindent összevetve Dánia ezúttal – ismételtén Ausztriának köszönhetően – kedvezően került ki az ügyből. Az 1846. szeptember 17-i nyilatkozat Metternich poli-

tikai győzelmét jelentette, és bizonyította, hogy 1846-ban Ausztria még ellenőrzése alatt tudta tartani a Német Szövetséget. Metternich 1846 szeptemberének végén elégedetten jelentette a császárnak: „Az általam kitűzött kettős célt sikerült elérni, hiszen a Szövetségi Gyűlés érvényesítette az őt megillető helyet, egyrészt mint a német jogok védelmezője a külföld esetleges beavatkozásával szemben, másrészt mint a szövetség belső rendjének őre.”⁴⁰ Metternich sikere volt továbbá, hogy rákényszerítette akarát Poroszországra is, igaz nem sokáig, hiszen IV. Frigyes Vilmos rögtön a szövetségi határozat közzététele után levelet írt a cárnak. A levél a dán Kongelov azonnali megszüntetésére tesz javaslatot, melyhez a cár közreműködését kéri. „A schleswig-holsteiniek nem akarják, hogy a dán király törvényeikkel játsszon. (...) A cár új fordulatot adhatna a dolgoknak” – írja a porosz király, hangsúlyozva egyidejűleg, hogy nem akarja sérteni a dán monarchia integritását.⁴¹ A cár kegyeiért folytatott porosz-trák versenyfutás ekkor kezdődött el, és mindvégig meghatározó eleme maradt a két német hatalom schleswig-holsteini, illetve a német kérdésben folytatott politikájának.

IV. Frigyes Vilmos azonban félreismerte a helyzetet. A cár nemhogy közreműködött volna a dán monarchia feloszlításában, hanem Ausztriánál is elkötelezettebb védelmezőjeként lépett fel. Hosszú távon annak a német hatalomnak ígért sikert, amelyik Dánia megőrzése érdekében hajlandó volt vele együttműködni. Ezt azonban már Ausztria sem merete vállalni, hiszen 1846 után – tekintettel a német közvéleményre – egy Dánia melletti feltűnő kiállás egyet jelentett volna a németországi terep önkéntes feladásával. Így mikor Nesselrode tanácsára a dán kormány kísérletet tett 1847 tavaszán, hogy Berlin és Bécs támogatását kérje a dán monarchia integritásának érdekében, nemcsak Canitz, de Metternich is elutasító választ adott, azzal az ürüggyel, hogy előbb egyezzen meg a dán király a férfiági örökösökkel.⁴² Elutasításának indoka Dánia számára nyilvánvalóvá tette, hogy Ausztria a sok-sok évtizedes támogatás után elhatárolódott tőle. Otto Blome, a dán kormány pétervári követe ezek után könyörögve írja Nesselrode-nak: „Metternich herceg kilépett a játékból. Canitz sem fog tenni semmit. Ezért egyedül Önnek kell megoldania a gordiuszi csomót.”⁴³ Izoláltan azonban Nesselrode sem vállalja Dánia miatt a konfliktust egész Németországgal szemben. Élesen bírálja a dán kormányt, hogy miért ilyen későn fordult a két német nagyhatalomhoz, hiszen „azok a szimpátiák, amelyekkel a schleswig-holsteini ellenzék találkozott a Német Szövetség államaiban, olyan nagyra nőttek, hogy nemzeti érdekű javaslatokká váltak, és a kímélet, amivel a bécsi és berlini kabinet bánt a schleswig-holsteini ellenzékkel, 1847-ben már nem tette lehetővé, hogy ugyanolyan kedvezően nyilatkozzanak a dán király iránt, mint ahogyan ezt előzőleg tették volna”.⁴⁴ Ausztria elutasítása következtében Dánia külpolitikai elszigeteltsége 1848 tavaszára, a hároméves háború kirobbanása előtt teljessé vált.

Jegyzetek

¹ Georg Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814–15. København. 1948. 12.

² Christian Günther Bernstorff 1811. május 4-e óta volt teljhatalmú miniszter és követ Bécsben, majd 1816. október 30-án áthelyezték Berlinbe követnek. Emil Marquard: Danske gesandter og gesandtskabspersonale indtil 1914. København. Udg. af Rigsarkivet, 1952. 428.

³ Nørregård: Danmark og Wienerkongressen 1814–15. i. m. 160.

⁴ Henrik Bille-Brahe gróf. Dánia bécsi követe használja ezt a kifejezést 1848. április 20-i követjelentésében. (Rigsarkivet København, Udenrigsministeriet Østrig Depecher 1848–49.) Máshol eddig a szakirodalomban nem találkoztam ezzel az elnevezéssel, viszont Törökország és Dánia stratégiai helyzetének párhuzamára Lawrence Steffel is felhívja a figyelmet. (Lawrence D. Steffel: The Schleswig-Holstein Question. Cam-

bridge, Mass, 1932. 8. Harvard Historical Studies, 32.) Dániának azonban – Törökországgal ellentétben – bármennyire is törekedett rá, sem 1848-ban, sem 1864-ben nem sikerült „becsérangolni” az ügybe a brit flottát, amit az is magyaráz, hogy a gőzhajózás fejlődésével Anglia a 19. században már nem függött olyan mértékben a baltikumi nyersanyagoktól, mint korábban, hiszen az orosz export súlypontja áttevődött a fekete-tengeri szorosokra.

⁵ *Holger Hjelholt*: Om enevældens gyldighed i hertugdømmet Sønderjylland. Sønderjyske Årbøger, Halvbind 1945; *Holger Hjelholt*: Inkorporationen af den gottorpske Del af Sønderjylland i Kronen 1721. Historisk Tidsskrift 10. R. IV. 1937.

⁶ *Albert Olsen*: Danmark og den engelske mægling 1848. Historiske Tidsskrift 11. Række II. 15.

⁷ *Troels Fink*: Omkring Ejderpolitikens udformning. Jyske Samlinger, Universitetsforlaget i Århus, 1950–52. 96.

⁸ *Chr. Kirhoff-Larsen*: Den danske presses historie III. 1827–1866. Udgivet af Journalistenforeningen i København i kommission hos Berlingske Forlag, MCMLXII. 220.

⁹ *Claus Bjørn*: Gyldendahl og Politikens Danmarkshistorie 1800–1850. Bind 10. Fra reaktion til Grundlov; redaktion Olaf Olsen. Copenhagen, Nordisk Forlag, 1988. 301.

¹⁰ *Georg Nørregård*: Før Stormen. Christian VIII's udenrigspolitik 1839–48. København, Gyldendal, 1974. 208.

¹¹ *Georg Nørregård*: Efterkrigsår i dansk udenrigspolitik 1815–24. København, 1960. 32.

¹² Frederik Christian Ferdinand Pechlin báró 1825. november 16-tól 1848. június 21-ig képviselte Dániát Holstein és Lauenburg követeként a Német Szövetség gyűlésén. *Marquard*: i. m. 99.

¹³ *Nørregård*: Før Stormen. i. m. 91.

¹⁴ *Johann Albrecht von Rantzau* (Hrsg.): Europäische Quellen zur Schleswig-Holsteinischen Geschichte im 19. Jahrhundert. Bd. 1. Akten aus dem Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchiv 1818–1852. Breslau, 1934. 8. (Veröffentlichungen der Schleswig-Holsteinischen Universitätsgesellschaft, 43.) (Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel, 23.)

¹⁵ Uo. 10.

¹⁶ Uo. 14. *Johann Albrecht von Rantzau*: Zur österreichischen Auffassung der schleswig-holsteinischen Frage. In: Zeitschrift der Gesellschaft für die Schleswig-Holsteinische Geschichte, 60. Band. Neumünster in Holstein, Karl Wachholz Verlag, 1931. 413.

¹⁷ *Georg Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. 1824–39. København, 1969. 261.

¹⁸ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 134. Az 1841–42-ben felépült Bredgade-ben található koppenhágai Sankt Ansgars-templomról van szó.

¹⁹ *Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. i. m. 210.

²⁰ Uo. 162.

²¹ *Nørregård*: Før Stormen. i. m. 178. További jelentéseiben is arról tájékoztatja a francia kormányt, hogy „a porosz kormány Bécs szemmel látható, egyre növekvő elgedettségére szeretné Dániát, mint tengeri államot, kikötőjével együtt bevonni a vámszövetségbe”.

²² *Nørregård*: Danmark mellem Øst og Vest. i. m. 266.

²³ Uo. 276

²⁴ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 285.

²⁵ *Rantzau*: Europäische Quellen. i. m. 21. Metternich Münchnek, 1838. november 11. Másrészt sajnálná Metternich, ha megszakadna az a kötelék, „amely a származását illetően és hajlamában annyira rokon Dániát Németországhoz kapcsolja”.

²⁶ Uo. 21.

²⁷ Zur Geschichte der Jahre 1839–47. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 35. 218. Løwenstein Reventlow-Criminil dán külügyminiszternek, 1844. december 21.

²⁸ *Rantzau*: Zur österreichischen Auffassung der schleswig-holsteinischen Frage. i. m. 414.

²⁹ Uo. 417.

³⁰ *Rantzau*: Europäische Quellen. 28. Metternich Colloredo grófnak, 1846. augusztus 9.

³¹ Zur Geschichte der Jahre 1839–47. i. m. 234. Metternich Vrintsnek, 1847. június 27.

³² Uo. 223. Løwenstern báró Reventlow Criminilnek 1846. szeptember 26. Løwenstern nem szeretné a dán királynak azt a parancsát sem teljesíteni, hogy Metternichnél a nagyhatalmak kollektív nyilatkozatát sürgetse a dán monarchia integritásának érdekében: „Attól tartok, hogy a nagyhatalmi nyilatkozatot csak azért szeretnék, hogy még eggyel több fegyver legyen a kezükben, hogy annál határozottabban lépjenek fel a hercegségekkel szemben.” A követ lemondását VIII. Christian meglehetősen későn, csak 1847 októberében fogadta el. A követ bécsi tevékenységével valószínűleg jelentős mértékben hozzájárult Dánia elkövetkezendő külpolitikai elszigeteltségéhez.

³³ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 175.

³⁴ *Rantzau*: Europäische Quellen. i. m. 44.

³⁵ Uo. 31. Canitz Metternichnek, 1846. augusztus 18.

³⁶ Uo. 30. Metternich Münchnek, 1846. augusztus 12.

³⁷ Uo. 34. Metternich Canitznak, 1846. augusztus 28.

³⁸ Uo. 33. Metternich Münchnek, 1846. augusztus 27.

³⁹ *Holger Hjelholt*: Arvefølgesag og forfatningsforhold i det danske monarki ved midten af 19. århundrede. Det Kongelige Danske Videnskaberne Selskab Historisk-filosofiske Meddelelser 46. 3. København, 1973. 64.

⁴⁰ *Rantzau*: Europäische Quellen. i. m. Metternich a császárnak, 1846. szeptember 23.

⁴¹ *Nørregård*: Før stormen. i. m. 294.

⁴² *Reimer Hansen*: Zur Geschichte der dänischen Politik 1840–1848. Zeitschrift für Schleswig-Holsteinische Geschichte 42. 263.

⁴³ *Randolf Oberschmidt*: Russland und die schleswig-holsteinische Frage 1839–1853. Frankfurt am Main, 1997. 67.

⁴⁴ Uo. 67.

AZ OSZTRÁK–MAGYAR ÉS A BOLGÁR KÜLPOLITIKA ÚTKERESÉSE 1908–1912 KÖZÖTT

Bosznia-Hercegovina annexiójával, illetve Bulgária függetlenségének kinyilvánításával – akár volt tényleges együttműködés a Monarchia és Bulgária között, akár egymástól elszigetelt jelenségként értelmezzük az események egyidejű bekövetkeztét – alapvetően módosult a nagyhatalmak közötti viszony, s ezzel egyidejűleg a Balkánon is megváltoztak a kisállamok közötti erőviszonyok. A tanulmány a nagyhatalmi viszonyok módosulásának a Balkán-félszigetre való hatását, a két – kezdetben egyazon az oldalon fellépő – látszólag hasonló, valójában ellentétes célokért küzdő állam kiütke-resését mutatja be, mely végül 1912-ben ideiglenes eltávolodáshoz, s eltérő – háborús, illetve békés – megoldások megfogalmazásához vezetett.

Osztrák–magyar elképzelések

Aehrenthal már 1906-ban úgy vélte, hogy a macedón reformok kudarcra vannak ítélve, ezért más politikát kell alkalmazni a Balkánon, s ennek vált részesévé Bulgária is.¹ A bolgár függetlenség kikiáltása után, 1908. október 9-én Nikiforov tábornok, a bolgár küldött Berlinben arról számolt be, hogy Bulgária jelenlegi területének növelését kívánja, s háborús hangulat uralkodott el az országban.² 1908. október 17-én azonban a ruszofil Paprikov tábornok, akkori külügyminiszter kijelentette, hogy nem szabad további háborús lépéseket fontolgatnia a kormánzatnak, Pichon francia külügyminiszter ugyanis arról tájékoztatta Ferdinánd királyt, hogy a háború következményeképpen majd Kelet-Rumélia visszaadását követelik a nagyhatalmak.³ Aehrenthal ekkor úgy vélte, hogy a Monarchia kötelessége támogatni Bulgáriát, hogy ne érezze fenyegetve magát sem a töröktől, sem más államtól, így csökkentse a háború kockázatát, egyben meglátta a lehetőséget a balkáni helyzet Monarchia számára kedvező módosítására. Az osztrákok emellett távol kívánták tartani a bolgárokat egy Szerbia és Törökország alkotta Monarchia-ellenes Balkán Szövetségtől, amelyen Vinogradov szerint az antant munkálkodott.⁴ Ebben egy darabig a németek is partnerek voltak. Aehrenthal fő céljának ekkor egy bolgár–román–görög szövetség létrehozását tekintette Törökország és Szerbia ellen. A külügyminiszter azon a véleményen volt, hogy egy Bulgária elleni szerb–török háború elkerülése közös érdeke a Monarchiának és Bulgáriának is. Bár az orosz igazságügy-miniszter, Scseglovitov Bulgária, Montenegró és Szerbia közeledését szorgalmazva felhívta a figyelmet arra, hogy egy török- vagy szerbellenes osztrák háború esetén reálisan a Monarchia győzelme várható, és az valószínűleg elfoglalja Szalonikit, így Bulgária örökre lemondani kényszerül Macedóniáról,⁵ de Thurn szófiai osztrák követnek 1908. december 14-én Dobrovics, a bolgár király kabinetfőnöke azt nyilatkozta, hogy Bulgáriának nem áll szándékában sem Szerbiával, sem Törökországgal egyezséget kötni, s megígérte, hogy egy Szerbia és a Monarchia, vagy Törökország és a Monarchia közötti háborúban semleges marad.⁶

Aehrenthal tervezetében kifejtette elképzelését a felek kötelezettségeiről egy Szerbia és a Monarchia közötti háború, illetve egy bolgár–török(–szerb) konfliktus esetén. Az első esetben a bolgár érdekek nyilvánvalóan semmilyen közbelépést nem szorgalmaznak, de a Monarchia nem tiltakozna a szerbiai Pirok környékének esetleges bolgár kézre kerülése ellen, azt viszont megakadályozná, hogy Szerbia ellenséges

magatartást tanúsítson Bulgária ellen, vagy megtámadja.⁷ A szerb–bolgár ellentét fenntartása érdekében tehát Macedónia helyett Szerbia egy darabját ígérték Bulgáriának semlegessége vagy támogatása esetén.⁸ Aehrenthal valójában nem(csak) a törökök ellen, hanem Szerbia ellen kívánt támogatót találni.

A tervezet másik lényeges pontja viszont azt mondta ki, ha mind a szerbek, mind a törökök egymással szövetségben megtámadják akár a Monarchiát, akár Bulgáriát, akár mindkét államot, akkor kölcsönösen támogatják egymást a harcban.⁹ Aehrenthal így egy szerb–török koalíciót kívánt ellensúlyozni egy védelmi jellegű bolgár–osztrákkal. A külügyminiszter – túllépve korábbi javaslatán – odáig ment, hogy Bulgáriának titkos biztosítékot adott, hogy Szerbiát, ha kell, katonai erővel is visszatartja, amennyiben Bulgária és Törökország között a tárgyalások sikertelenül végződnek a kártérítést illetően, és ha Törökország rátámad Bulgáriára.¹⁰ A Monarchia a későbbi – 1913 utáni – szövetségi terveiben is az 1909-es terv tartalmához tért vissza!¹¹

Mikor 1909. január 11-én Thurn előadta a tervezetet Ferdinándnak, Ferdinánd azonnal megkérdezte, hogy Bulgária területgyarapodása csak Pirotra vonatkozik-e, avagy más irány is elképzelhető. Macedónia ugyanis teljesen kimaradt az osztrák javaslatból, hiszen a nagyhatalmak – így a Monarchia is, melynek „sok volt már a rovásán” – az ifjútörök kormányzatot mindenképpen kímélni akarták a további kudarcoktól, s a radikalizáló tendenciáktól. Az akkori bolgár vezérkari főnök, Nazlámov tábornok január 13-án beleegyezett a szövetségi javaslatba, amennyiben az osztrákok elismerik, hogy nincs területi igényük Macedóniában,¹² s cserébe elfogadták volna Albániát osztrák érdekszféraként. Macedónia emlegetése kényes helyzetbe hozta Aehrenthalt, aki kijelentette, hogy nem ellenzi a bolgár területi igények megvalósulását Macedóniában, ámde míg egy Szerbia elleni háborúban rá tudja venni a románokat a semlegességük fenntartására, ha viszont Bulgária macedón területekkel gyarapszik, az erőegyensúly védelme érdekében Románia kompenzációt követel majd.¹³ A Monarchia ezzel a lépéssel, Románia beemelésével a két állam viszonyát érintő kérdésekbe, feladta azt az 1904 után előtérbe kerülő elképzelését, hogy egyedül is képes fenntartani a Balkán békéjét és a status quót, vagy az erőegyensúlyt. A Monarchia továbbra is defenzívában gondolkodott, az annexió után nem léphetett fel területi igényekkel vagy kompenzációs törekvésekkel önmaga számára, hiszen ezt egyértelműen ellenséges lépésnek tekintették volna az érintettek. Éppen ezért 1912-ben sem a Monarchia kárpótlása merült fel, hanem Albánia létrehozása, illetve Románia kárpótlása. A Monarchia tehát kénytelen volt általában szövetségese nevében fellépni, vagy számára kompenzációt kérni. Ezzel viszont Románia lehetőségei megnöttek. Ez a tény viszont az annexió egyik következményeként róható fel.

Érezve, hogy ígérete nem elegendő, a Nikolajev hadügyminiszterrel folytatott további tárgyalások során Aehrenthal még akkor is támogatást ígért a bolgároknak a törökök ellen, ha háborújuk sikertelenül végződik.¹⁴ A külügyminiszter továbbra is kitért a Macedónia sorsát illető állásfoglalás elől, a románok kompenzációja pedig nem talált kedvező fogadtatásra Bulgáriában.

A kortárs Pogány úgy vélte, Aehrenthal vonakodásának az volt az oka, hogy a Monarchiának szánta Macedóniát, azaz továbbra sem mondott le Szalonikiról, és a bolgárokat Szerbia egy részével kívánta kárpótolni: 1909 márciusában már Niš is szóba került kompenzációként.¹⁵ A bolgár vezetők válaszul kijelentették: „*Nem fogjuk megtűrni, hogy 40 km-re fővárosunktól egy olyan szomszéd telepedjen le, mint Ausztria.*”¹⁶ A bolgár válasz egyaránt jelenthette azt, hogy a bolgárok nem hagyhatják, hogy a Monarchia az egész szerb államterületet fennhatósága alá vonja, azaz Bulgária is

részt követel abból, másrésről jelenthette azt is, hogy a Monarchia előretörése Macedóniában veszélyezteti a bolgár állam érdekeit, ezért Szerbiát ütközőzónaként kell hasznosítani, ami viszont egy szerb–bolgár megegyezést vetített előre. Sokan emlékeztek még Sztambolov szavaira: „*Ausztria segítségével megvédelmezhető az ország függetlensége, de a nemzeti kérdést csak Oroszország segítségével oldhatjuk meg. (...) Macedóniában az osztrákok a mi riválisainknak számítanak...*”¹⁷

Ezt a helyzetet használták ki az oroszok: 1909. január 30-án felajánlották a Törökország által követelt jóvátétel kérdésének rendezését,¹⁸ majd a Balkán Szövetség megalakulásakor nyugodt szívvel egyeztek bele Macedónia felosztásába, hiszen az nem Oroszország érdekszférája volt, hanem a Monarchiáé. Az orosz külpolitika korábbi kudarcai miatt most többet kockáztatott, és ez alkalommal győztesen távozott a porondról. Az orosz diplomácia a Balkánon offenzívában maradt egészen 1912 közepéig úgy, hogy olyat ígért, amit nem tudott betartani vagy betartatni, s ennek 1912–1913-ban lettek súlyos következményei. Az orosz közbelépésnek köszönhetően 1909. február 17-én Ferdinánd már Sztolipinnek bizonygatta, hogy hajlandó együttműködni Oroszországgal. Izvolszkij kijelentette, hogy csak abban az esetben fogják elismerni a bolgár függetlenséget, ha Szerbiával baráti viszonyra törekcsenek. Ferdinánd tehát megígérte, hogy Bulgária egy osztrák–szerb háború esetén nem tesz ellenséges lépést Szerbiával szemben.¹⁹ Ezzel 1908 annexiós „sikere” után fél évvel a Monarchia defenzívába szorult a félszigeten.

A Monarchia nemcsak a bolgár fél támogatásának megszerzéséről nem mondott le továbbra sem, de diplomatái a törökellenes fellépést sem tartották lehetetlennek.²⁰ A törökök az annexiós krízis során bojkottálták a Monarchia áruinak forgalmát, ezért a Monarchia ellenlépéseket tervezett. Giesl akkori konstantinápolyi attasé Macchio külügyminisztériumi osztályvezetőnek 1909. január 11-én írt levelében úgy vélte, hogy a bolgár hajóhad egy törökök elleni osztrák–magyar háború esetén sakkban tudja tartani a török flottát.²¹ Giesl szerint Bulgária azért volt fontos geopolitikai szempontból, mert fedezné a Monarchia szárnyát és bekeríthetné Szerbiát egy szerb–osztrák–magyar háború esetén, egyidejűleg katonailag támadhatná Törökország szívéét, és megakadályozhatná, hogy Oroszország utánpótlást szállítson Szerbiának, melyet így a hármas szövetség tökéletesen bekerítene. Az oroszok pedig nyíltan sosem lépnének fel Bulgária ellen. Tehát, ha Bulgária a Monarchiával szövötkezne, vagy legalábbis semleges maradna, egy Monarchia elleni Balkán Szövetség lehetlenné válna, és így az oroszok tervei is összeomlanának.²² A helyzetelemzés alapvetően jó volt: rámutatott arra, hogy nagymértékben Bulgária állásfoglalásán múlik egy életképes Balkán Szövetség létrehozása és irányultsága, s egy Bulgária és a Monarchia közé szorult Szerbia viszont gyakorlatilag életképtelenné válik. Macchio Gieslnek írott levelében szintén felvetette egy Törökország elleni háború lehetőségét – reflektálva Aehrenthal előző felvetésére –, és Szmirna megszállásának szükségességét fogalmazta meg, de egy bolgár–török konfliktust sokkal kedvezőbbnek tartott volna, mert így nem a Monarchia lenne az agresszor, és cselekvési és döntési szabadságát is megtarthatja, ami diplomáciai előnyhöz juttatja.²³

A gazdaságtörténész Löding szerint a Monarchia három szempontból is ellensúlyt látott Szerbia ellen Bulgáriában, ezért értékelődött fel az állam. Először is, ez a két ország szinte állandóan vitázott Macedónia hovatartozásán, ami Szerbiát gyengítette. Másrészt egy bolgár–szerb háború esetén a Monarchia politikusai szerint nem kellett orosz közbeavatkozástól tartani, e háború viszont a Monarchia érdekeinek nem mondott ellent. Harmadrészt, mert az osztrák–magyar befolyás Bulgáriában a szláv álla-

mok közötti egyensúlyi helyzetet és politikát erősítette volna a pánszlávizmussal vagy a szeparatista törekvésekkel szemben. Ezek a politikai megfontolások vezettek oda, hogy 1912 márciusában – a szerb–bolgár megegyezéssel egy időben – kereskedelmi szerződés született a Monarchia és Bulgária között.²⁴

Arra viszont Giesl sem kínált megoldást, hogy a bolgárok számára miért lenne kedvezőbb ez a konstelláció, mint egy balkáni szövetség. Valószínűleg azért nem kapunk erre választ, mert a Monarchia politikusait nem a kisállamok igényeinek kielégítése foglalkoztatta, hanem saját nagyhatalmi érdekeiket állították előtérbe, elhanyagolva a másik fél lekötését. Ezt a hibát az oroszok nem követték el, míg a Monarchia bolgár és román politikája viszont végig ezzel a problémával küzdött 1912–1913 során.

Bár 1908 után a Monarchia politikájának egyik alappontja volt a balkáni status quo, azt a politikusok is elfogadták, hogy a Török Birodalom szétesése esetén Bulgária kell, hogy átvegye helyét és a híd szerepét Németország és Kis-Ázsia között.²⁵ Tarnowski szófiai követ szerint párhuzamosság volt a Monarchia és Bulgária érdekei között. Bulgária azért megfelelő partner, mert nincsen területi igénye a Monarchiával szemben, csak Macedóniában, ahol a Monarchiának nincsenek közvetlen érdekeltségei. „*Bulgária nélkülünk vagy ellenünk nem tud vállalkozásba kezdeni a Balkánon*” – vélte.²⁶ Éppen ezért az osztrák politika kettős volt Bulgária irányában: meg kellett akadályozni, hogy Bulgáriában megerősödjön egy idegen állam befolyása, és másfelől meggátolni, hogy Bulgária önálló lépéseket tegyen a félszigeten érdekei érvényesítésére. Egy osztrákbarát balkáni szövetség létrehozásán túl 1912-ben ez a politika is kudarcot vallott. A követ úgy vélte, hogy Bulgária területi törekvéseit érdemes szavakban támogatni, mert ha megváltozna a Monarchia hozzáállása a kérdésben, az bizonyosan az orosz befolyás megerősödését jelentené az országban. A Monarchia számára egy tényleges szövetség Bulgáriával haszontalan lenne, mert csak kötelezettségeket róna a Monarchiára, míg Bulgária mindenképpen elvégzi a neki szánt munkát. A Romániával való osztrák–magyar viszonyt nem szabad veszélyeztetni Bulgária támogatásával: Tarnowski ellenezte a „tojástáncot”.

Szót kell ejteni a Szerbiához fűződő viszony átalakulásáról is. Szerbia még 1904-ben felajánlotta a Monarchiának, hogy támogatja a macedón reformokat (egyébként is támogatta őket kezdetben), amennyiben Macedónia szerbek lakta része majdan Szerbiához kerül. Ez esetben Szerbia a dinasztiaaváltás ellenére továbbra is lojális maradt volna a Monarchiához, ha az megvédi macedóniai érdekeit Bulgáriával szemben.²⁷ Mivel ez ellentmondott a műrzszegegi megállapodásnak, Konstantin Dumba belgrádi követként elutasította a javaslatot.

1909 novemberében Milovanović szerb miniszterelnök Aehrenthaltól azt kérte, hogy a Monarchia egyezzen bele Szerbia Szandzsákra és Koszovóra vonatkozó igényeibe, és támogassa annak megszerzésében. Mivel minden hatalom békét akart az ifjútörököknek, és a Monarchia nem akart szembekerülni velük, ezt a kérést is elutasította.²⁸ Szerbia tehát mindkét esetben először a Monarchiához fordult. Ezt követően kezdődött el mindkét alkalommal a bolgár–szerb közeledés. Conrad úgy vélte, ez kardinalis hiba volt, szerinte 1909-ben a Szandzsák sorsának ilyenén rendezésével a Monarchia megoldhatta volna a szerb kérdést, ráadásul nem a Monarchia veszített volna területet, és megakadályozhatták volna a Balkán Szövetség létrejöttét.²⁹ Lončarević is úgy véli, hogy a különben kompromisszumra kész Milovanović ettől kezdve vált el-lenségessé a Monarchiával szemben.³⁰ Bár Aehrenthal a szerb kompenzációs igényeket az Adria és a török kézre került Szandzsák felé elutasította, azt viszont leszögezte,

hogy változások esetén nem tiltakozik a déli irányú expanzió ellen, talán abban a reményben, hogy ezzel növeli a szerb–bolgár feszültséget.³¹

A Szalonikihez való kijutást Aehrenthal nem a Szandzsákon, hanem eleinte Szerbián át látta megvalósíthatónak, s ez a kisállamnak nem sok jót ígért. 1909-re viszont Szerbia bekebelezése és a Szandzsák megtartása egyaránt lekerült a napirendről. 1908 után az is felmerült Aehrenthalban, hogy Szaloniki osztrák kézre kerülése sem szükséges, elegendő, ha a kikötő nem jut a szerbek kezére, s e célnak megfelel, ha Bulgária útját állja Szerbiának Macedóniában.³² Akár törekedett a Monarchia Szaloniki megszerzésére, akár beérte volna az utóbbi esettel, a Szandzsák birtoklása egyik esetben sem volt szükséges, az utóbbi esetben pedig Szerbia meghódítására sem volt szükség. Aehrenthal 1909 végére egyértelműen felismerte, hogy az erőszakos behatolás megnöveli egy Balkán Szövetség felállásának veszélyét. A külügyminiszter ettől kezdve azon volt, hogy maga hozzon létre egy ilyen formációt, megelőzve annak Monarchia-ellenes életét.

A Szerbiához fűződő viszony enyhülésére utal, hogy 1909. április 15-én Aehrenthal immár azt fejtette ki, hogy a szerb probléma megoldására csupán két lehetőséget lát: a Szandzsákra irányuló szerb igények támogatását, vagy a szerb gazdasági követelések támogatását.³³ Később Berchtold is elismerte, hogy Szerbia annexiójának elmaradása esetén nem lehet egyszerre szétzúzni a nagyszerb álmokat és Szerbia gazdasági életképességét is: valamelyik kérdésben engedni kell. Azt azonban mindketten elutasították, hogy a szerb területi és gazdasági követelések közül mindkettő teljesüljön. Aehrenthal tehát először kísérletet tett a Szerbiával való kereskedelmi megegyezésre 1910–1911 között,³⁴ majd ennek kudarca után fordult ismét Törökország és Bulgária felé.

Míg az annexiós krízis előtt született, 1908. augusztus 9-i Semmering-émlékirat még Nagy-Bulgária létrejöttével, Törökország összeomlásával számolt, és Szerbia felosztásának szükségességét hirdette, a bolgár szövetség kudarca és a törökkel való békülés után, 1909. augusztus 15-én Aehrenthal új koncepciójának szellemében egy emlékiratot szerkesztett, leszögezve, hogy a Monarchia politikájának középpontjában immár Törökország fenntartása áll.³⁵

A Törökországgal való szorosabb kapcsolat kiépítésének kísérlete szorosan összefüggött a román szövetséges lanyhuló támogatásával, Csarikov demarsával, a szerb–bolgár tárgyalásokkal és a balkáni orosz behatolás kérdésével. Midőn II. Vilmos császár 1909 novemberében egy *török–német–osztrák–magyar–(román)* szövetség koncepcióját vázolta fel, és a berlini török követ, Oszmán Nizámi pasa is erre tett javaslatot, Aehrenthal nem reagált elutasítóan. A törököket részben ugyanaz a cél vezette, mint a Monarchia politikusait: a leginkább törökellenes Bulgária kivonását egy esetleges törökellenes Balkán Szövetségből.³⁶

A tárgyalási készséget növelte, hogy 1911. december 2-án Fürstenberg herceg bukaresti követ úgy tájékoztatta feletteseit, hogy a román kormány aggódik – az olasz–török háború következményeképp – a tengerszorosok esetleges lezárása miatt, és ennek elkerülésére akár az oroszokkal való együttműködést is vállalja. Fürstenberg ezért a tengerszorosok semlegesítésére tett javaslatot, párhuzamosan Csarikov fellépésével azért, hogy Románia érdekei ne sérüljenek, illetve azokat ne az oroszok biztosítsák.³⁷ A török kormányzat által javasolt szövetséget Fürstenberg kivitelezhetetlennek tartotta, mert Törökország képtelen volt stabilitást mutatni, és többé nem számított hatalmas tényezőnek.³⁸ Románia megnyerése azért volt fontos, nehogy a megegyezésből kimaradva az oroszok oldalára álljon.

Török szempontból a dilemmát már december 15-én reálisan vázolta Mavroyeni bej, aki kijelentette, hogy Törökország vagy a szláv államokkal egyezik meg a status quo fenntartása érdekében, vagy egy nagyhatalmi csoportosulással, például a Monarchiával³⁹ és Németországgal, mert a nagyhatalmak – érdekellentéteik miatt – *együttessen* Törökország védelmében fellépni nem fognak. Mind a Monarchia, mind Törökország számára az utóbbi volt a kedvezőbb megoldás, mivel a Monarchia a kisállamokkal szemben nem követelt területet Törökországtól, ugyanakkor török területen jó eséllyel kiépíthették volna a Szaloniki–Szandzsák vasutat. A törökök úgy vélték, hogy az antant nem alkalmas szövetségesnek, mert az angolok és franciák együttműködtek Oroszországgal, melynek viszont balkáni aspirációi voltak, ugyanakkor Anglia és Franciaország messze volt ahhoz, hogy megvédje Törökországot akár az oroszokkal, akár a központi hatalmakkal szemben. Akkor már inkább az utóbbiakkal kell szövetséget kötni, s így mérsékelni vagy elismerni egyes igényeiket, mert ez utóbbiak közelsége látszólag elég garanciát jelentett az oroszok (és a kisállamok) féken tartására.⁴⁰ Az ifjútörököket gyakran németbarátsággal vádolták, de nézetünk szerint inkább reálpolitikai megfontolások vezették őket. Egyébként is csak az angol elutasítás után fordultak a közelebbi központi hatalmakhoz.⁴¹

A törökök számára persze egy titokban maradó *török–osztrák–magyar* szövetség nem jelentett perspektívát, nem lévén elrettentő ereje, ezért a nyilvánosságra törekedtek, ami viszont nem különösebben nyerte meg a Monarchia tetszését, hiszen egy ilyen szövetség – párhuzamosan a líbiai olasz–török háborúval – nem találkozott volna Olaszország helyeslésével.⁴² A Monarchia számára egy *török–bolgár–román* szövetség – a Monarchia kimaradásával – kedvezőbb lett volna. (Bulgária csatlakozását a németek nem óhajtották.) A törökök a bolgár részvételt nem ellenezték – nekik ez kifejezetten előnyös volt, és Aszim bej külügyminiszter ezt javasolta is –, és így egy Monarchia égisze alatt kötendő Balkán Szövetség terve bontakozott ki, megakadályozandó az oroszbarát szerb–bolgár együttműködést –, amelyhez Olaszország is csatlakozhatna.⁴³ A románok sem utasították el a bolgár részvételt, de 1911. december 15-én leszögezték, hogy Bulgária vagy lemond macedóniai törekvéseiről, vagy kompenzációt ad Romániának.⁴⁴ A román–magyar viszony alakulása mellett így a román–bolgár viszony is egyre nagyobb szerepet kapott a Monarchia külpolitikájában.

Mivel az oroszok is kacérkodtak egy törökbarát Balkán Szövetséggel, így kénytelen-kelletlen a hármas szövetség is átvette ennek kezdeményezését. Pallavicini osztrák követ megállapította, hogy Bulgária nem maradhat ki a törökbarát Balkán Szövetségből, mert ez a politika az oroszok karjaiba kergetné őket, ami a többi balkáni államra gyakorolna kedvezőtlen hatást, és így végső soron Törökország helyzetét nehezítené meg.⁴⁵ Amennyiben kimarad a szövetségből, Bulgária úgy érezkelheti, hogy bekerítésére törekuszenek, s ez csak növelné a bolgárok és szerbek megegyező készségét. Csarikov terveit leginkább Bulgáriának a szövetségbe való bevonásával lehet megbénítani, s Aszim bej is osztotta e nézetet, hiszen Bulgária bevonása a status quót fenntartó szövetségbe éppúgy lehetetlenné tenné a bolgár területi követelések realizálását, mint az ország kimaradása.⁴⁶

1912 elején Aehrenthal betegsége véget vetett a tárgyalásoknak, jöllehet ekkor már egy újabb verzió – Bulgária nélkül, de Romániával – került a figyelem középpontjába. A szerződéstervezet szerint a felek kölcsönösen megegyeztek abban, hogy ha balkáni birtokaikat egy harmadik állam részéről támadás éri – ez alól gondosan kivonták Görögországot, mellyel a Monarchia nem volt határos –, akkor fegyveres erővel sietnek egymás megsegítésére.⁴⁷ A Monarchia szemszögéből ez egy szerbelleres szer-

zödéstervezet volt, hisz Bulgária a Monarchia balkáni birtokait aligha támadhatta, mivel nem volt határos azokkal, török szempontból pedig a szövetség egy szerb–bolgár szövetséget ellensúlyozott volna, biztosítva a Monarchia támogatását. Ha Bulgária egyedül támadja meg a törököket, a Monarchia ugyan nem tud beavatkozni, de Románia igen, és egy ellenféllel valószínűleg a törökök is elbírnak. Ez a defenzív tervezet tökéletesen alkalmas lett volna a második Balkán Szövetség agressziójának megakadályozására. E tárgyalások azért érdekeseek, mert a törökök és az osztrákok sem tudtak az 1912. márciusi szerb–bolgár szövetség tartalmáról, csupán a tárgyalásokról.⁴⁸ A törökök számára a szövetség eredménye hosszú távon a belviszonyok konszolidációja lett volna, azáltal hogy a kisállamok végérvényesen lemondanak területi növekedésükről Törökország kárára, Szerbiát és Bulgáriát egyértelműen a Monarchia ellen fordítva. Aehrenthal halála viszont azt jelentette, hogy a két párhuzamosan épülő blokk közül az egyik zátonyra futott, s ezt a kedvező helyzetet gyorsan kihasználták a balkáni államok.

Berchtold már a létező Balkán Szövetség kikapcsolására kellett, hogy koncentráljon, s ehhez 1912 őszén nem egy ellenszövetség kidolgozását látta szükségesnek, mint Aehrenthal, hanem – a szerb–bolgár ellentétek kielevezésével – a szövetség bomlasztását. A Balkán Szövetség egyik legnagyobb „vívmánya” éppen az volt, hogy úgy látszott, a két egymással ellenséges viszonyban lévő ország ideiglenesen képes megegyezésre jutni. Ekkor úgy tűnt, hogy az elképzelés, miszerint Bulgária területi gyarapodásának támogatásával megoldható a szerb kérdés, kudarcot vall. Míg ugyanis 1879-ben Andrássy úgy nyilatkozott, hogy közös érdek volt a nagy balkáni nemzetállamok kialakulásának megakadályozása,⁴⁹ addig 1912 után a Monarchia balkáni pozíciója is éppen egy ilyen nemzetállam megvalósulásától, illetve „támogatásától” függött.

Miközben a Monarchia nem volt képes összekovácsolni – érdekeit biztosítandó – egy balkáni szövetséget, Románia is távolodott a Monarchiától. Kiderlen német külügyminiszter román–orosz barátkozásról számolt be 1912 júniusában. Mind az oroszok, mind a németek arra a következtetésre jutottak, hogy bolgár területeket kellene Romániának odaadni „100 ezer bolgár tüsszal”, hogy támogatását megnyerjék – de a románok számára ez kevés volt. Románia igényei pedig aligha kielégíthetők Besszarábia irányában, akár az oroszok ajánlják ezt fel a szövetségért cserébe, akár a hármas szövetség tenne ilyen javaslatot.⁵⁰

Bolgár elképzelések

A török–osztrák tárgyalásokkal egy időben a bolgár politika is útkereséssel próbálkozott. 1910. október 10-én Ficsev vezérkari főnök ecsetelte Bulgária értékét az antant számára: a tábornok úgy vélte, hogy ha Törökország csatlakozik a hármas szövetséghez (melyre egyébként sok esély nem volt), akkor Bulgária kénytelen külső segítség után nézni Románia és Törökország szövetsége ellenében, ez pedig csak az antant lehetne. Helyesen látta meg, hogy Bulgária szerepe azért fontos, mert meg tudja akadályozni a német, osztrák és török hadak egyesülését és a Balkán előzönlését, így Németország, illetve a hármas szövetség nem juthat ki a szorosokhoz.⁵¹ Ez is visszatarthatta Berchtoldot attól, hogy Törökországgal szövetségre lépjen, hiszen így – ellenszövetség hiányában – a Balkán Liga nem vált az antant szövetségesevé, egy román–török szövetség viszont a nagyhatalmak felsorakozását jelentette volna a félszigeten a két kisállami csoport mögött.

Ferdinánd bolgár cárnak az 1909-es sikertelen tárgyalások után döntenie kellett,

hogy tartja-e magát az osztrák politika status quo vonalához, kockáztatva a háborúpárti és a ruszsofil bolgár polgárság támogatását, vagy követi saját, a balkáni területszerzésre irányuló terveit, így viszont a Monarchiával való viszonyát rontja meg; esetleg a Monarchia segítségével elérendő területi növekedést választja Szerbia rovására.⁵² Mivel Németország ellenezte, hogy Bulgária tevékenysége Törökország felदारabolásához vezessen, továbbá Szerbia és Oroszország nem egyezett volna bele egy olyan szövetségbe, mely egyedül Törökország ellen irányul, ezért a Balkán Szövetség megkötésekor Ferdinánd szembemenetelni kényszerült az osztrák érdekekkel.⁵³

A kortárs publicista, Szimeon Radev úgy vélte, Bulgáriát a Balkán Szövetség megkötésére éppen a Monarchia kényszerítette, mely a macedón reformfolyamat „el-szabotálásával” nem hagyott más lehetőséget Bulgáriának,⁵⁴ így lépése öngólnak tekinthető. Ha a Monarchia nem avatkozik be Macedóniában, a Balkán Szövetség sosem jött volna létre abban a formában, ahogy azt az oroszok szerették volna.

Az oroszorientáció erősödése ellenére Ferdinánd továbbra is tárgyalópartnernek tekintette a Monarchiát, olyannyira, hogy 1912 júniusában ismét felajánlotta Berchtoldnak, hogy osztozzanak meg a balkáni érdekszférán. Ferdinánd kijelentette, hogy Bulgáriának nincs keresnivalója Albániában, és egy 3 millió fős lakosságú Nagy-Albánia létrehozását javasolta. Szerbia – a szövetséges – igényei egyáltalán nem fogalmazódtak meg, az viszont igen, hogy Nagy-Albánia létrejötte esetén Szerbia nemcsak hogy az Adriára nem juthat ki, de Koszovót is elveszti.⁵⁵ Ezzel a lépéssel Ferdinánd azt kívánta elérni, hogy Szerbiának esélye se legyen a macedón területek közelébe jutni, tehát nem vette túl komolyan Bulgária kötelezettségeit. Ez is azt bizonyítja, hogy az 1912. márciusi szövetségi szerződés a bolgárok részéről csak eszköz volt,⁵⁶ nem cél: ez utóbbi megközelítés az orosz diplomáciára volt jellemző.

Genadiev, a későbbi külügyminiszter úgy vélte, a bolgár kormányzat legalább 8 hónappal a Balkán-háború kitérőse előtt lényegében már eldöntötte, hogy háború lesz, csak az időpontja volt bizonytalan, ellenkező esetben értelmetlen lett volna egyáltalán szerződést kötni a szerbekkel.⁵⁷ Genadiev szerint az orosz támogatás legalább elvi megszerzésével és a megegyezés aláírásával lényegében eldőlt, hogy egy bolgár–török háború esetén a nagyhatalmak nem avatkoznak be a küzdelembe (a viláégéstől való félelmük miatt), és a balkáni államok sem támadják hátba a bolgárokat. Bulgária számára tehát azért is volt fontos Oroszország támogatása, hogy egy másik nagyhatalom ne avatkozzon be a konfliktusba.

A tripoli háború kitérőse előtt röviddel Bosdari gróf szófiai olasz követ Teodor Teodorov pénzügyminiszter véleményét kérdezte a kialakult konfliktusról, aki nyíltan azt felelte: „*Követni fogjuk az Önök példáját, amikor arra alkalom nyílik.*”⁵⁸ Bolgár kormánykörökben tehát már ekkor – szövetségesek nélkül, felkészületlenül – jelen volt a török elleni háború gondolata, ez vezetett a bolgár kormányfő európai körútjához, hogy kipuhatolja a nagyhatalmak álláspontját.

A hazatérő bolgár miniszterelnök, I. E. Gesov Bécsben megállt. Egyrészt, hogy bevárja Ferdinánd királyt, aki éppen Bécsben tárgyalt a Monarchia vezetésével Nagy-Albániáról, szintén a bolgár politika útkeresése részeként, másrészt mert tanácskozni kívánt követeivel a kialakult helyzetről. Jelen voltak Sztancsov párizsi bolgár követ, Szabalasev, a bécsi követ, Rizov, a macedón származású Monarchia-barát római követ és Ivan Sztefanov Gesov, a miniszterelnök rokona, a berlini követ. Mint az általában Bulgáriában akkoriban szokás volt, valamennyien a kormánypártból (Nemzeti Konzervatív Párt) jöttek, ennek ellenére sem volt egyetértés köztük a helyzet megítélését illetően.

Először Szalabasev szólalt fel, s óva intett a döntés elhamarkodásától: „1908–1909-ben sokkal kedvezőbb lehetőségek nyíltak a háborúra, mint most, mert Törökország akkor a teljes zűrzavar állapotában leledzett, jóllehet én akkor is a békés megoldás mellett voltam pénzügyminiszterként. Most még inkább osztom ezt a nézetet, főleg mert nem tartom olyanok a kapcsolatainkat a balkáni szomszédainkkal, hogy beletörődjenek bármiféle területi növekedésbe.”⁵⁹ Szalabasev tehát a szomszédokkal való rendezetlen kapcsolatok miatt – a találkozó még jóval a Balkán Szövetség megkötése előtt zajlott – nem javasolta a konfrontáció erőltetését, amíg velük nem sikerül megállapodni. Csatlakozott a háborúellenességhez a berlini követ is, aki úgy vélte, az idő nem alkalmas arra, hogy fegyverek erejével oldják meg a vitás kérdéseket. Kijelentette: mivel 1909-ben sem kockáztatták meg a háborút, most sem egyezhet ebbe bele, mikor a nagyhatalmak status quo elve értelmetlenné teszi a háborús politikát.

Sztancsov nem értett egyet kollégáival. Ő a Petkov-féle háborúpárti katonai kabinetben volt külügyminiszter, és már 1906-ban háborúra uszította a szobranjét. Sztancsov opportunistá módon úgy vélte, hogy túl nagy fontosságot nem kell tulajdonítani a nagyhatalmak status quo politikájának, főleg, hogy egy közülük (Olaszország) már meg is szegte azt büntetlenül, és kijelentette, hogy ennél kedvezőbb alkalom úgyszemint kínálkozik.⁶⁰ Ami a status quót illeti, számítása később bevált, de 1911-ben kérdéses volt, vajon egy kisállammal is elnézőek lettek volna-e a hatalmak, ha az szövetségesek nélkül ugrik fejest (az olaszok oldalán) egy olyan háborúba, melynek végét alig várták a nagyhatalmak. A sikerhez a megfelelő szövetségesek megszerzése elengedhetetlen feltétellé vált, mivel ekkorra már az olaszok is a lokalizáció hívévé szegődtek.

Rizov egyértelműen támogatta Sztancsovot. A bécsi megbeszélésen a következőképpen nyilatkozott: „Mi haszna van itt egy régebbi jóvátehetlen hibáról beszélni? Olyan lehetőségünk, mint 1908–1909-ben volt, nem lesz több. És ha egy nap a tripoli háború is a múlté lesz, újból sötét időszak köszönt törökországi honfitársainkra. A macedóniai bolgárok eltörökösítése folytatódni fog, a törökök megépítik stratégiai vasútvonalait. [Ez megnöveli a sereg mobilitását.] Most Törökország védtelen a támadással szemben.”⁶¹ Rizov szerint az albán felkelés bebizonyította a törökök katonai gyengeségét, olyannyira, hogy úgy vélekedett: „A balkáni államokkal való szövetség hasznos lenne, de nem feltétlenül szükséges a Törökország elleni háború deklarációja előtt. Hasznos lenne, mert bizonyos garanciákat adna, hogy nem merül fel ellentét a balkáni államok között. De az biztos, ha Bulgária hadat üzen, ők is belépnek – akár van szövetség, akár nincs –, mert berántja őket pusztán az a tény, hogy Bulgária háborúzik.”⁶²

Rizov valószínűleg úgy értette ezt, hogy a többi balkáni állam kénytelen megtenni ezt a lépést, ha nem akar kimaradni az osztozkodásból. Rizovban fel sem merült az, hogy a többi balkáni állam esetleg – inkább Bulgária ellenében, mintsem Törökország védelmében – a másik oldalon sorakozik fel. Ez több dologra is ráirányítja a figyelmünket. Egyrészt Rizov a török haderő mellett olyan gyengének tartotta a török külpolitikát is, hogy az immár képtelen ellentétet gerjeszteni a kisállamok között, másrészt a balkáni államokat pedig nemzetileg annyira elkötelezettnek, illetve egymásra féltékenynek tételezte fel, hogy – egyébként racionálisan – inkább választják a kölcsönös területi növekedést és egy biztos győzelmet a többfrontos háborúra kényszerített Törökország ellen, mint Bulgária hátbatámadását, amivel területet nem nyernek. A következmények egy dologban nem Rizovot igazolták: megfélemlített arról, ha végeztek Törökországgal, semmi sem gátolja meg a szövetségeseket, hogy Bulgária ellen forduljanak.

A megbeszélés következménye az volt, hogy ideiglenesen a békés és a balkáni államokkal megegyezést szorgalmazó vonal diadalmaskodott, hiszen Bulgária nem lépett be az olaszok oldalán a háborúba, csak egy év múlva. Mivel pedig Bulgária elhatalasította az azonnali belépést a háborúba, nyilvánvalóvá vált, hogy egyedül később még kevesebb esélye lenne. Ez Gesov részéről a Balkán Szövetség szükségességének belátásához vezetett. Így a bolgár kormányzat nyert egy évet a háborús készülődésre; ha valóban háború volt az elsődleges célja.⁶³

Teodorov bolgár pénzügyminiszter 1912-ben egyértelműen a késő őszi háború mellett volt, mondván, hogy ősszel a parasztok befejezik a termés betakarítását – élelem van elég –, tehát el lehet őket vinni katonának.⁶⁴ Mivel az időjárás csak november közepéig alkalmas a támadásra, a hadjáratnak tehát két hónap alatt sikerrel kell zárulnia, ellenkező esetben nő a vereség kockázata. Teodorov fejében villámháborús elképzelések körvonalazódtak, és a gazdaságot is egyszери, de nagy erőfeszítés végrehajtására állította át. (Ez jelentősen rontotta a bolgár sereg esélyét a második Balkán-háborúban.) Teodorov szerint 1914-re megépülne a vasútvonal az Égei-tengerig és a Dunát átfelölő híd Korábiánál. Így Oroszország, Budapest, Berlin és Hamburg is bekapcsolódhat a bolgár vasúthálózatba Szalonikiig vagy Kavaláig, ami egyet jelentett volna a német–osztrák–magyar elképzelések megvalósulásával.⁶⁵ Teodorov tehát nem bánta a német befolyás erősödését, tervzetéből ugyanakkor világosan kiderül, hogy 1914 körül a bolgároknak a vasútvonalak birtoklásával együtt ki kell jutniuk az Égei-tengerre, ez pedig békés úton nem elképzelhető.⁶⁶

Gesov – összhangban pénzügyminisztere kérésével – azt javasolta a szerbeknek, halasszák az őszre az ellenségeskedés megkezdését. Azt remélte, hogy ha a török–olasz konfliktus hosszan elhúzódik, ki tudja használni a háború nyújtotta lehetőséget a törökök elleni felkészülésre (a bolgárok tartottak a többfrontos háborútól, éppen ezért is volt szükségük a szerbekre), másfelől ha az olaszok addig sem képesek befejezni a háborút, érdekelték lehetnek a balkáni államok segítségével. Remélte, hogy az olaszok rábíráhatók a háború kiterjesztésére a Balkánon, ha cserébe megkapják Valonát, tudván, hogy annak megszerzése még nem zavarja a szerbek Adriai-tenger felé irányuló aspirációit. (Valona átadása viszont azt is jelentette volna, hogy nélküle egy életképes Albánia aligha hozható létre, és lezárható az Otrantói-szoros, amit a Monarchia nem tűrt volna.) Bulgária be is jelentette, hogy nem maradhat semleges, ha Olaszország átteszi a tripoli háború színhelyét a Balkánra.⁶⁷ Madzsarov londoni követ viszont úgy vélte, hogy Olaszország nem szándékozik átjönni Európába, és hadat viselni a török ellen. Ha Bulgária most támadja meg a törököket, azok azonnal, feltétel nélkül békét kötnek az olaszokkal, ezért a balkáni szövetségekre mindenképpen szükség van.⁶⁸ Az események őt igazolták.

Összefoglalva a bolgár politika kísérleteit, sem a Monarchiával 1909-ben, sem az oroszokkal 1910-ben, sem a Monarchiával Nagy-Albániáért cserébe (1911–1912), sem önállóan (1911), sem az olasz szövetség segítségével (1911–1912) nem sikerült elismertetni jogukat a Törökország elleni beavatkozásra. Így került csak sor a Balkán Szövetség kiépítésére, mint végső megoldásra, mely egyáltalán nem az egyetlen lehetőség volt.

Jegyzetek

¹ Vlahov, T.: Otnosenijata mezsdu Bálgarija i Centralnite Szili po vreme na vojnite 1912–1918 g. Szofia, Dárzsavno Izdatelstvo, 1957. 35.

² Tukin, C.: Die politischen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Hamburg, H. Christian, 1936. 37. A bolgárok a törököknek fizetendő pénz ellenében az exarchátus kérdésének rendezését, a macedóniai helyőrség létszámának csökkentését, vasúti összeköttetés kiépítését Kumanovo–Szófia között és kereskedelmi kedvezményeket követeltek. A törökök határkiigazítást kértek Musztafapaszától nyugatra, ez esetben beérték volna 5 millió fonttal is. A bolgárok válaszul elrendelték a mozgósítást.

³ Uo. A törökök ugyanis csak Bulgária függetlenségét voltak hajlandóak elismerni, de Kelet-Ruméliáét nem.

⁴ Vinogradov, K. B.: Osznovnue oszobennosztyi polityiki Avsztro–Vengrii na Balkanah v 1909–1913 gg. 846. Az antant már az annexió után számolt egy szerb–bolgár szövetséggel, ellensúlyozandó egy osztrák–bolgár–román–török megállapodást.

⁵ Österreich–Ungarns Ausßenpolitik. *Bittner, L. – Pribram, A. F. – Übersberger, H.* Wien, Österreichischer Bundesverlag für Unterricht, Wissenschaft und Kunst, 1930. (A továbbiakban: Ö–U.A.) I. Nr. 727. és Nr. 735. Nr. 736. Paprikov nem ellenezte az orosz befolyás növekedését, Nikolajev hadügyminiszter viszont arra figyelmeztetett, hogy Bulgáriának immár döntenie kell, hogy a Monarchia vagy Oroszország szövetségét részesíti előnyben, nehogy mindkettőt elszalassza, de Ferdinánd óvakodott a végleges elköteleződéstől. *Tukin:* i. m. 44.

⁶ Uo. 43.

⁷ British Documents on the Origin of the War. Eds.: *Gooch, G. P. – Temperley, H.* London, His Majesty's Stationery Office. 1926. (A továbbiakban: BD.) IX–1. Nr. 528. Cartwright to Grey, 1908. december 5. és Ö–U. A. I. Nr. 828.

⁸ Ö–U.A. I. Nr. 687.

⁹ Bár a Monarchia aligha félt egy török támadástól, hiszen közös határuk is alig volt, egy szerb–török akciótól viszont tarthatott. A Monarchia katonai segítségét a bolgároknak nem adhatott, ha a törökök szerb segítség nélkül támadják meg Bulgáriát. (hacsak nem Románián keresztül), márpedig a bolgárok számára ez is reális eshetőség volt, s ezt elkerülendő nem zárkóztak el a tárgyalásoktól. Egy szerb támadás esetén viszont volt lehetőség a beavatkozásra. Török területet (Macedóniát) a Monarchia nem akart Bulgáriának ígérni, csak szerbet, azaz hamar világossá tette, hogy nem áll érdekében egy pusztán bolgár–török összecsapás: a Monarchia a szövetséget elsősorban nem a törökök, hanem a szerbek ellen – esetleges beavatkozásukban bízva – akarta igénybe venni. Az ajánlat nem ment ki a bolgár köztudatból 1913-ra sem.

¹⁰ Haus- Hof- und Staatsarchiv (Wien, ÖHHStA) PA, Kt. Rot. 486. Briefwechsel zwischen Aehrenthal und Thurn, 1909. január 26.

¹¹ ÖHHStA PA I. Kt. 494. Liasse XLV/17. Die Balkankonflagration. Hauptsachliche Bestimmungen eines Geheimvertrages zwischen Österreich–Ungarn und Bulgarien. 1913. dátum nélkül. Fol. 326–327. A védelmi szövetség tervezetében a két fél – Bulgária és a Monarchia – megegyezett abban, hogy ha egy nagyhatalom egy Bulgáriával szomszédos országgal együtt a Monarchiára támad, akkor Bulgária a Monarchia oldalán beavatkozik, s ha Bulgáriát támadja meg két ország, melyek közül egy határos vele, akkor a Monarchia avatkozik közbe a bolgárok védelmében (Románia támadása esetében a segítségnyújtás nem vonatkozott). A szerződéstervezet burkoltan Szerbia mellett még Oroszország ellen is irányult; egy szerb–orosz támadás esetén ugyanis kilátásba helyezte Bulgária segítségét. Bulgária akkor kapott volna segítséget, ha Szerbia nem egyedül támad rá, például szerb–orosz, szerb–görög, szerb–török támadás esetén. A szöveg végül kimondta, hogy a Monarchia Bulgária macedóniai igényeit elfogadja, és egy megrendezendő konferencián támogatja azokat.

¹² Ö–U.A. I. Nr. 893 és Nr. 895. továbbá *Tukin:* i. m. 45–50.

¹³ *Conrad von Hötzendorf, F.:* Aus meiner Dienstzeit 1906–1918. Wien, Leipzig, München, Rikola, 1922. I., 140. Míndaddig, míg Aehrenthal fenntartotta eredeti álláspontját Szerbia bekebelezésének vagy függésbe kényszerítéséről, azaz a Szaloniki felé vezető út ellenőrzéséről (1909. március–április), addig a Monarchia nem mondatott le a Macedóniáról sem, hiszen ha ezt megteszi, Szerbia birtoklása is fősúlyosságá válna, s ez esetben a Boszniát érintő szerb irredentizmus megfékezése is kudarcba fullad.

¹⁴ ÖHHStA PA, Kt. Rot. 486. Briefwechsel zwischen Aehrenthal und Thurn, 1909. március 2. Ez azt jelenti, hogy a Monarchia immár elvben elfogadta a bolgár–török összecsapás lehetőségét, még akkor is, ha a szerbek kimaradnak a játszmából. (A korábbi ajánlat arról szólt, hogy a török–bolgár összecsapás a szerbek beavatkozását is magával vonja, amit a Monarchia blokkolhat, és így „rendet tehet” a félszigeten.)

¹⁵ Die grosse Politik der europäischen Kabinete. *Thimme, F. – Lepsius, I. – Mendelssohn–Bartholdy, Á.* Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte. 1927. (A továbbiakban: GP.) XXVI. Nr.

9332. és lásd még a kortársak közül: *Hiller, G.*: Die Entwicklung des österreichisch-serbischen Gegensatzes 1908–1914. Halle, Akademischer Verlag, 1934. 9.

¹⁶ *Pogány J.*: A Balkán-háború és az osztrák–magyar imperializmus. Bp. Népszava–Világosság, 1913. 23–24.

¹⁷ Idézi *Radev, Sz.*: Konferenciája v Bukurest i bukurestikijat mir ot 1913 g. Szofija, Tinaprezs, 1992. 86.

¹⁸ Oroszország szintén nem bővelkedett tőkében, de Törökország az 1878-as hadisarc jelentős részével még tartozott – ezt elengedték az oroszok, így kivásárolták Bulgária adósságát anélkül, hogy komolyabb összegbe került volna, és megszerezték Ferdinánd jóindulatát is.

¹⁹ *Tukin*: i. m. 55. Ezzel az osztrák–magyar–bolgár kapcsolatok kihültek, amit az is okozhatott, hogy a Monarchia végül elismerte a jóvátétel jogosságát, és maga is fizetett a törököknek a két tartomány annexiójáért, a bolgárok számára kellemetlen precedenst teremtve ezzel.

²⁰ *Löding, D.*: Deutschlands und Österreich–Ungarns Balkanpolitik von 1912–14. (Unter besonderer Berücksichtigung ihrer Wirtschaftsinteresse.) (Phil. Diss.) Hamburg, 1969. 15.

²¹ ÖHStA Nachlaß Freiherr v. Macchio Kt. 1. 1909. január 11. Giesl an Macchio.

²² Uo.

²³ ÖHStA, Macchio Nachlaß Kt. 1. Macchio an Giesl, 1909. január 5. Ez meg is valósult 1912–1913-ban, bár kissé más formában.

²⁴ *Löding*: i. m. 16.

²⁵ Ö–U.A. III. Nr. 2547. és Ö–U.A. IV. Nr. 3539. 1912. május 23. Tarnowski.

²⁶ Uo. IV. Nr. 3747. 1912. augusztus 29.

²⁷ *Dumba, K.*: Dreibund und Entente Politik in der alten und neuen Welt. Wien–Leipzig, Amalthea Verlag, 1931. 206.

²⁸ Ö–U.A. II. Nr. 1727. és *Hiller*: i. m. 15. illetve *Baernreither, J.*: Fragments of a Political Diary. London, Macmillan, 1930. 90. és 131.

²⁹ *Conrad*: i. m. III. 132. A diplomaták zömének ekkor még fontosabb volt, hogy Montenegró és Szerbia ne rendelkezzen közös határral.

³⁰ *Lončarević, D. A.*: Jugoslawiens Entstehung. Zürich, Amalthea Verl. 1928. 442.

³¹ *Helmreich, E. C.*: The Diplomacy of the Balkan Wars. Cambridge, Harvard Univ. Press. 1938. 13.

³² GP. XXVI. Nr. 8927.

³³ *Hiller*: i. m. 8–10.

³⁴ *Baernreither*: i. m. 69. 1909. február 21. Az egykori kereskedelmi miniszter vélekedése szerint Szerbia gúzsba kötését a vámunió szolgálta volna legjobban.

³⁵ *Diószegi, L.*: Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája. Bp. Vince Kiadó, 2001. 128. p.

³⁶ ÖHStA PA. XII. Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Pallavicini an Aehrenthal, 1911. december 14. Akár úgy, hogy Bulgária is a szövetség tagja, akár úgy, hogy Románia sakkban tartja.

³⁷ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Nr. 3145. 1911. december 8.

³⁸ Uo. PA XII Türkei Kt. 374 Liasse XL/3. (XXXX/3) Verhandlungen bezüglich einer Entente zwischen der Türkei und den Zentralmächten (eventuell Bulgarien und Rumänien) zwecks Erhaltung des status quo auf der Balkanhalbinsel 1911. XII. – 1912. II. No. 52. Bukarest, 1911. december 2. Fürstenberg.

³⁹ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 15. „Entweder müsse die Türkei mit den slavischen Balkanstaaten einen Bund eingehen, der ihr die Aufrechterhaltung des status quo sicherstelle, oder sie müsse dasselbe Ziel durch eine ad hoc mit Österreich–Ungarn zu vereinbarenden Entente erreichen.”

⁴⁰ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. június 25. Jenikőj. Pallavicini. Végeredményben ez a nézet eredményezte Csarikov demarsának kudarcát is.

⁴¹ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 28. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴² Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. No. 54. Bukarest, 1911. december 15. Fürstenberg.

⁴³ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. No. 690. 1911. december 14. Aehrenthalnak.

⁴⁴ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. fol. 405. Szófia, 1911. december 15. Tarnowski.

⁴⁵ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. Nr. 3316. 1911. december 21. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴⁶ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1911. december 28. Konstantinápoly, Pallavicini.

⁴⁷ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. február 27. Konstantinápoly, Pallavicini. „...dass Österreich–Ungarn, Rumänien einerseits und die Türkei andererseits sich verpflichten würden, im Falle Angriffe dritter auf ihre Balkanbesitzungen sich gegenseitig militärische Unterstützung zu leihen.”

⁴⁸ Uo. PA XII Türkei Kt. 374. Liasse XL/3. 1912. június 25. Jenikőj. Pallavicini.

⁴⁹ *Hiller*: i. m. 27. Ahogy az oroszok Szerbia területnövekedését ellenezték 1878-ban, úgy az angolok és osztrákok Bulgáriáét.

⁵⁰ Ö–U.A. IV. Nr. 3569. június 14. Fürstenberg.

⁵¹ BD. IX–I. Nr. 190. 227. 1910. október. 11.

⁵² *Vlahov*: i. m. 30.

⁵³ Ö-U.A. VI. Nr. 7837. Nr. 7838. és *Vlahov*: i. m. 33. A bolgárok emlékeztek arra, hogy 1885-ben a szerbek hátra támadták őket, és az oroszok sem támogatták Bulgáriát. Ezt most el akarták kerülni, tehát kellett a szerbek támogatása is. Mivel az utóbbiak ellenséges viszonyban voltak a Monarchiával, aligha volt várható, hogy egy Monarchia és Bulgária közötti szövetség esetén a szerbek egy törökellenes háborúban a bolgárokat támogatnák, és semlegességük is kérdéses volt, hiszen Oroszország – a szerbek egyértelmű támogatója – kikapcsolhatta volna a Monarchiát a háborúból, s akkor Bulgária a török és szerb sereg közé szorul. Éppen ezért a Monarchiával való szövetség nem volt igazi alternatíva. Sokkal jobb szituációt kínált Szerbia és rajta keresztül Oroszország támogatásának megszerzése, hiszen Ferdinánd arra számított, hogy a Monarchia egyébként sem fog tiltakozni Bulgária területnövekedése ellen, amit katonailag nem is akadályozhatott meg, nem lévén határos Bulgáriával. Ferdinánd azt remélte, hogy a románokat az oroszok ki tudják kapcsolni. De az oroszok számára a Monarchiával és Oroszországgal egyaránt határos Románia geopolitikailag fontosabb volt, mint Bulgária.

⁵⁴ *Radev*: i. m. 86. A „szabotálás” szándékossága legalábbis vitatható, mindenestre Achrenthal nem tartotta sikeresnek a Goluchowski idején meghirdetett elképzelést.

⁵⁵ Prinosz kám diplomaticseskata isztorija na Bálgarija, 1878–1925. Ed.: *Keszjakov, B. D.*, Szofija, T. L. Kliszarov. 38. és Ö-U.A. IV. Nr. 3549. 1912. június 1. („...Ein kulturfähiges Volk von 3 Millionen.”)

⁵⁶ *Vlahov*: i. m. 32.

⁵⁷ *Genadiev, N.*: Recs ot Genadiev m-r na vânsnite raboti i na izpovjadanijata proizneszena na 8. IX. 1913 g. v gradskoto kazino v Szofija. Szofija, 1913. 7–10. és *Genadiev, N.*: Mezdsu politikata i vlasztta, zagovorite i zatvora. Szofija, Marin Drinov, 2003. 103.

⁵⁸ Idézi *Wagner H.*: With the victorious Bulgarians. London, Constable, 1913. 7.

⁵⁹ Uo. 8.

⁶⁰ Uo. 9.

⁶¹ Uo. 10.

⁶² Uo. 11.

⁶³ Gesovot aggasztották a török csapatösszevonások a határ közelében. A minisztertanács elrendelte a bolgár sereg mozgósítását, jóllehet Nikiporov hadügyminiszter ellenezte ezt a lépést. Ez két dologra is rávilágít: 1911 végén a bolgár sereg nemhogy a támadásra nem állt készen, de egyenesen támadástól tartott. Nyeratov orosz külügyminiszter-helyettes is úgy vélte, hogy a nagyhatalmaknak kell beavatkozni Bulgária biztonsága érdekében, nehogy Törökország megtámadja. Bár a külpolitikai szituáció 1911. október 14-én – a Balkán Szövetség létét leszámítva – ugyanolyan volt, mint egy évvel később, Bulgária ekkor mégsem mert lépni. Ezért jelentős lépés volt a szövetség létrejötte.

⁶⁴ GP. XXXIII. Nr. 12181. von Biel aus Athen an Kiderlen, 1912. szeptember 30.

⁶⁵ *Wagner*: i. m. 25–26.

⁶⁶ Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914. Bände I–III. Ed.: *Bogitschewitsch, M.* Berlin, Brückenverlag, 1928–1931. II. Nr. 579. Iswolsky an Sazonov, 1912. június 6.

⁶⁷ *Albertini, L.*: The Origins of the War 1914. I. London, Oxford University Press, 1952. 371.

⁶⁸ *Madzsarov, M.*: Diplomaticeskata podgotovka na nasite vojni. Szpomeni, csasztni piszma, sifrovani telegrami i poveritelni dokladi. Szofia, Izd. na Akcionernoto Druzsesztvo „Mir”, 1932. 37. 1912. április 28. (május 11.) Gesovnak.

KONCESSZIÓS VÁLLALATOK A SZOVJETUNIÓBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Szovjetunió koncessziós politikája, amely lehetővé tette a külföldi magántőke térnyerését az ország gazdaságában, egy különleges gazdasági modernizációs kísérletnek tekinthető, hiszen a bolsevik rezsim a történelem folyamán elsőként tette társadalompolitikája egyik fő rendezőelvévé a magántulajdon államosítását. Ebben az esetben a külföldi vállalkozónak a – szabad versenyes kapitalizmust és a piac szabadságát a társadalmi és gazdasági rend alappilléreként kezelő – nyugati polgári világtól idegen társadalomszervezési modell feltételei mellett és teljesen eltérő belső politikai berendezkedésű államhatalom keretei között kellett megtalálnia a helyét.

Természetesen az, hogy a külföldi tőkebefektetések milyen közvetlen vagy közvetett hatást gyakoroltak a Szovjetunió ipari és mezőgazdasági termelésére, infrastruktúrájának fejlődésére, kereskedelmére és világgazdasági pozícióira, már önmagában véve is tanulságos lehet a gazdaságtörténeti kutatások számára. Tanulmányunkban elsősorban arra keressük a választ, hogy mik voltak a koncessziók engedélyezésének okai a Szovjetunióban, milyen tartalmi elemei és célkitűzései voltak a szovjet koncessziós politikának, és végül mennyiben járult hozzá a külföldi tőkeinjekció az első világháború utáni szovjet gazdaság rekonstrukciójához és modernizációjához, vagyis a koncessziók milyen eredményeket hoztak a szovjet gazdaság egésze szempontjából? A külföldi tőkebefektetéseket koordináló és ellenőrző állami koncessziós politika feltételeit és gyakorlati jellemzőit három konkrét példán: egy-egy német és amerikai koncessziós szerződésen, illetve egy magyar koncessziós ajánlaton keresztül szeretnénk szemléltetni.

A szovjet koncessziós politika története

Az első világháború következtében rendkívüli mértékben romlottak az 1917. évi októberi forradalom óta a bolsevikok által irányított Oroszország termelési kapacitásai, ráadásul az egykori cári Oroszország majd minden területén végigsöpörő polgárháború és nemzetközi intervenció teljesen szétzilálta a gazdasági infrastruktúrát, és óriási veszteségeket okozott a termelőerőkben. Az 1920-ra, vagyis a polgárháború és annak részeként a nemzetközi intervenció befejezésének évére becsült adatok szerint az ipari termelés indexe a háborút megelőző utolsó békeévben, azaz 1913-ban mért mutatókhoz képest 18%-ára zsugorodott, a mezőgazdasági termelés volumene pedig 40%-ot meghaladóan zuhant. 1918 elejétől 1920 végéig, tehát csak a polgárháború demográfiai következményeként, az ország lakossága 8,3 millió fővel csökkent (142,6 millióról 134,3 millióra), így 1920-ban a munkaerő termelékenysége az 1913. évinek mindössze 27,1%-át tette ki. A polgárháború idején zajló harci cselekmények miatt a vasútvonalak, közutak is jelentős mértékben tönkrementek: 1920-ban az ország szállítási kapacitásai az 1917. évinek csak körülbelül a 33%-át érték el.¹

Csak súlyosbította a helyzetet az ország rendkívüli mértékű eladósodottsága: a cári, majd 1917 februárjától a polgári kormányok által felvett, részben háborús célokat szolgáló kölcsönök, az 1914 előtti külső adósságállománnyal együtt, 1924. évi adatok szerint mintegy 15 milliárd 416 millió aranyrubelre rúgtak. Ezeket a szovjet hatalom nem ismerte el magára nézve, arra hivatkozva, hogy a Központi Végrehajtó

Bizottság (VCIK) 1918. február 3-án a külföldi államadósság törlésére vonatkozó dekrétumot fogadott el.² Az ország területén található, részben nyugati tőkés érdekeltségek tulajdonában lévő ipari és mezőgazdasági üzemek, bankok és biztosítótársaságok államosítása szintén politikai konfrontációkhoz vezetett az antanthatalmak és Szovjet-Oroszország között. Az oroszországi magántulajdon nacionalizálása eredményeként mintegy 2 milliárd 33 millió aranyrubel értékű külföldi tőkehányad került a szovjet állam kezére. A nyugati államok, s elsősorban a Szovjet-Oroszországban legnagyobb érdekeltségekkel bíró Anglia és Franciaország reparációs igényeit a szovjet vezetés visszautasította.³ A gazdaság állapotának általános leromlottságát figyelembe véve ugyanakkor a szovjet kormányzat előtt is világos volt, hogy a hosszabb távú gazdasági növekedés megalapozásához szükséges rövid távú fejlesztéseket önerőből nem tudják végrehajtani. Márpedig ameddig a nyugati hatalmak adósság- és jóvátételi követelései (a cári és polgári kormányok kölcsönei, a bolsevik rezsim által államosított külföldi érdekeltségű ingó és ingatlan vagyonok) fennálltak, és azokról nem sikerült megegyezni, újabb külföldi kölcsönök igénybevétele vagy újabb befektetők Szovjet-Oroszországba csalogatása szóba sem jöhetett. Egyetlen megoldásnak látszott a külföldi tőkebevonás egyik köztes formája, a koncessziók megadása.⁴

A koncessziók általános gazdasági és jogi feltételeit a Népbiztosok Tanácsának 1920. november 23-án hozott dekrétuma szabályozta, amely immáron jogilag is lehetőséget nyújtott a külföldi magántőke bevonására a szovjet gazdaságba. A koncessziós szerződések értelmében a külföldi befektetők jogot nyertek egyes államosított ipari, mezőgazdasági üzemek, szállítási vállalatok, bányák, erdős területek vagy kőolajlelőhelyek ideiglenes kihasználására, s a megtermelt haszon egy részének kivételére. Cserébe kötelesek voltak saját forrásból renováltatni és üzemképessé tenni a koncesszióba kapott, a forradalmak és a polgárháború idején amortizálódott ipari, mezőgazdasági egységeket, illetve további hiteleket kellett nyújtaniuk a szovjet gazdaság helyreállításához. A kormány előirányozta például a nyugat-szibériai és az európai Oroszország északi részein lévő kormányzóságok (guberniumok) hatalmas kiterjedésű erdőterületeinek koncesszióba adását, továbbá a bakui és grozniji olajmezők bérbeadását is.⁵

A „concessio” latin főnév eredeti jelentése „engedély”, „engedmény”, „hozzájárulás” vagy „megállapodás”, de „kölcsönös engedményként” vagy „kölcsönös előnyként” is lehetett értelmezni, s a szovjet koncessziós politika meghirdetése is inkább ennek érvényesítésére irányult. Szovjet részről ugyanis a koncessziók segítségével nemcsak újabb befektetett összegeket, és azok révén a termelési egységek reorganizációját, vagy a nyersanyag-kitermelő létesítmények üzemeltetésének beindítását remélték, hanem a modern nyugati technológia meghonosítását és a nyugati munkatapasztalat átvételét is. Noha a nyugati vállalkozó a koncessziós szerződés értelmében nem lehetett tulajdonosa, csak meghatározott időre bérlője vagy üzemeltetője a szerződés tárgyát képező üzemnek vagy bányának, a megtermelt haszon egy részét kivihette az országból, valamint jogosult volt helyi és külföldi munkaerőt alkalmazni, továbbá használni a szállítási útvonalakat, kikötőket, posta- és távírvonalakat. Ez a szerződési forma garanciát jelenthetett számára arra nézve is, hogy az egyes termelőegységekbe investált pénzüsségeit és az azok révén megtermelt hasznát nem fogja újból konfiskálni az állam.⁶

Annak ellenére, hogy a szovjet piacot a koncessziós beruházások előtt megnyitó dekrétum elfogadásának idejére már számos ajánlat érkezett a Népbiztosok Tanácsához, az első szerződést csak 1921. július 31-én írták alá a dán érdekeltségű Észa-

ki Táviró Társasággal, amely lehetőséget kapott az októberi forradalom előtt a tulajdonát képező, a skandináv országokat Kínával és Japánnal összekötő távírvonal mentén fekvő kábelek és távíróállomások felújítására és üzemeltetésére.⁷ A koncessziós szerződések nyélbe ütése a továbbiakban is vontatottan haladt. Az 1921. július 1-jétől 1922. június 30-ig tartó költségvetési évadban mindössze 14 szerződés született, amelyek közül öt esett német, négy amerikai, kettő-kettő angol, illetve olasz cégekre, és egy a már említett dán vállalatra. Francia érdekeltség egy sem a akadt közöttük.⁸

Az 1920-as évek elején a szovjet hatalom szempontjából a közvetlen vagy közvetett gazdasági előnyök mellett nagy súllyal esett latba a piacnyitás remélt politikai hozadéka. A szovjet kormányzat ugyanis a koncessziók engedélyezésével az európai kereskedelem véráramába való visszatérést, illetőleg erre a folyamatra támaszkodva a minél szélesebb körű diplomáciai elismerést kívánta kivívni. Ennek lehetőségét csillantotta fel az antanthatalmak által 1922 tavaszára Genovába összehívott nemzetközi gazdasági konferencia, amelynek célja hivatalosan a háború előtti európai kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása volt, valójában az antant a cári és polgári kormányok által felvett kölcsönök visszafizetésére, illetve az 1917. évi októberi forradalom után államosított termelési egységek visszaadására vagy a kárt szenvedett külföldi vállalkozók kártalanítására kívánta rávenni a szovjet kormányt.⁹ Az antanthatalmak reparációs követeléseinek eliminálása céljából a Népbiztosok Tanácsa már korábban létrehozott egy bizottságot a háborús károk felmérésére. A grémium 1921. november 23-án tette le jelentését a kormány elé, amelyben 107 milliárd aranyrubelre becsülte az intervenció miatt a nemzetgazdaságot ért veszteségeket, s ez a szám szerepelt a genovai konferencián részt vevő szovjet delegáció hivatkozásaiban is.¹⁰ A szovjetek tudták, hogy a jóvátételi követelések kérdésének esetleges rendezésekor legjobb esetben is csak azok kölcsönös annulálására számíthatnak, ami nem fogja enyhíteni a szovjet gazdaság tökeigényét, ezért a genovai, majd az annak nyomán összeülő hágai konferencián kompromisszumos megoldásként javaslatot tettek a koncessziós beruházások kiterjesztésére oly módon, hogy az államosított vállalatok volt tulajdonosainak is engedélyezték volna egykori tulajdonuk bérbevételét.

A koncessziós gazdaságpolitika kiszélesítése a szovjet kormány kezében jól forgatható politikai fegyvernek bizonyult, hiszen ennek segítségével a nyugati államokban és tőkésekben azt a hitet kelthette, hogy diplomáciai engedmények esetén legalább részleges kompenzációban fognak részesülni, és hozzáférhetnek a földrésnyi Oroszország fogyasztási piacához és szinte kimeríthetetlennek tűnő nyersanyagkincs-készleteihez. A nyugati tőkés országok maguk is jelentős gazdasági deficittel zárták a háborút, és nyersanyagéhségük enyhítését legalább részben a szovjet piacról történő beszerzések útján remélték.¹¹ Az 1922. évi genovai és hágai konferencia a jóvátételi-kártérítési kérdések rendezésének kudarca ellenére mindenképpen újabb lökést adott a koncessziós ügy fejlődésének. A genovai konferencia ideje alatt, április 16-án kötötte meg Szovjet-Oroszország Németországgal a rapallói szerződést, amely lehetővé tette a két ország kitörését a nemzetközi elszigeteltségből. A megállapodás egyes cikkelyei mind diplomáciai, mind katonai, de különösen gazdasági téren biztosítottak egészen Hitler hatalomra jutásáig tartó gyümölcsöző együttműködést a két ország között. A szerződés által teremtett politikai légkör kifejezetten arra ösztönözte a német befektetőket, hogy nagyobb részt vállaljanak a szovjet piac nyújtotta lehetőségek kiaknázásából.¹²

Nem lehetett tehát véletlen, hogy a koncessziós ajánlatok legnagyobb részét német vállalatok és konzorciumok tették meg, és leginkább ők is részesedtek a szovjet

gazdaság kínálta javakból. 1927. december 31-ig, tehát a koncessziós politika „virágkorának” tekinthető 1922–1927 közötti intervallum végéig a koncessziós politikát koordináló, a Népbiztosok Tanácsának felügyelete alá tartozó állami szervhez, a Legfőbb Koncessziós Bizottsághoz (LKB) 2210 ajánlat érkezett, ennek több mint harmada, 35,3%-a német cégektől. Ebből mindössze 163 koncessziós szerződés született, vagyis az összes beérkező ajánlat 7,5%-a.¹³ 1927 végéig a megkötött koncessziós szerződések számát tekintve is Németország vezetett 37 szerződéssel, a dobogó második fokát Anglia foglalhatta el (22), a harmadik helyezett az Amerikai Egyesült Államok (19), a negyedik Japán (12) lett. A hatodik legjelentősebb beruházó Lengyelország lett hét koncessziós vállalattal. Hat szerződést kötöttek osztrák konzorciumokkal, 4-4 koncessziós szerződés esett Olaszországra és Franciaországra. A „nyertesek” sorában találjuk még Csehszlovákiát, Finnországot, Hollandiát, Kínát, a skandináv és a balti országok mindegyikét, illetve mindazokat a közel- és közép-keleti államokat, amelyekkel a Szovjetunió elsőként rendezte a diplomáciai viszonyát 1920–1921 folyamán, tehát Perzsiát, Mongóliát és Törökországot (előbbi 4, utóbbiak 1-1 koncessziós szerződéssel).¹⁴

Az ajánlatok dinamikája arra utal, hogy a koncessziós politika még a kezdetek kezdetén érte el a legjelentősebb fellendülést: 1922-ben 338 ajánlat futott be, majd 1923-ban, a rapallói egyezmény hatásaként, amely versenyre inspirálta a németek féltékeny angol és francia riválisait is, 607, ezt követően évente átlagosan 300, leszámítva az 1926. évit, amikor egy újabb fellendülés észlelhető több mint 500 ajánlattal. A megkötött szerződések száma is 1923-ban volt a legmagasabb (45). Az igazsághoz tartozik azonban az is, hogy nem minden megkötött szerződés vált valóra: 1928. október 1-jei adatok szerint 110 ténylegesen gazdálkodó, koncessziós konstrukcióban működő vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunióban. Ágazati megoszlás szerint 27 feldolgozóipari, 18 bányászati, 17 kereskedelmi, 9 szállítási és hírközlési, 6 mezőgazdasági és 33 egyéb (halászati, vadászati, erdőgazdasági, mechanikai stb.) vállalt volt.¹⁵

A külföldi tőkeerővel és piacgazdasági elven működő gazdálkodó szervezetek engedélyezése számos vitát generált a bolsevik politikai vezetésen belül. Noha ismert volt, hogy V. I. Lenin, a bolsevik párt központi bizottságnak (OK(b)P KB) főtitkára maga is a külföldi tőke befogadásának kezdeményezői közé tartozott, és később is a mértéktartó koncessziós politika hívének számított, a szovjet vezetők egy másik része úgy vélte, hogy a külföldi tőkések még a számukra felállított korlátok és az állandó kormányzati kontroll ellenére is kizsákmányolhatják a haszonbérbe kapott vállalatokat, földterületeket.¹⁶ Ezek az ellentétek a legszembetűnőbben az OK(b)P 1923. évi XII. kongresszusán mutatkoztak meg, éppen akkor, amikor a koncessziós politika a beérkező ajánlattömeg miatt a legnagyobb sikereket érte el. L. B. Kraszín külkereskedelmi népbiztos alapvetően Lenin álláspontját támogatta, és a szovjet külpolitika legfőbb céljaként a külföldi hitelek megszerzését, a koncessziós politika megerősítését jelölte meg. Arra hivatkozott, hogy a nehézipari termelés kezdetlegessége kockázatosá teszi annak a társadalmi bázisnak a megőrzését, amire a bolsevik hatalom támaszkodik, ugyanakkor ennek az iparágaknak a talpra állítása elképzelhetetlen a külföldi tőke bevonása nélkül. Alapvetően az ő álláspontja mögé sorakozott fel a külügyi apparátus, és annak két vezető diplomatája, G. V. Csicsserin külügyi népbiztos és helyettese, M. M. Litvinov. Ezzel szemben G. J. Zinovjev, a Komintern akkori elnöke úgy érvelt, hogy a nehézipar fellendítéséhez szükséges tőkeerőt nem a társadalmi rendet és egységet veszélyeztető külföldi koncessziókkal, hanem a szovjet gabonaipari termékek felesle-

geinek külföldi értékesítésével, és általában véve egy sokkal offenzívabb mezőgazdasági exporttal is elő lehet teremteni.¹⁷

Annak érdekében, hogy a piacgazdasági elven működő tőkés érdekeltségek jelenléte a szovjet gazdaságban minél kevesebb társadalmi súrlódáshoz vezessen, és minél kevesebb konfliktust okozzon a szovjet államhatalom és a külföldi tőkések között, minimalizálni kellett a koncessziók várható gazdasági és társadalmi hátrányait, és maximalizálni azok prognosztizálható gazdasági és politikai előnyeit. A külföldi tőkéseknek több követelménynek is meg kellett felelniük, így fejlett technológiát kellett alkalmazniuk a termelésben, illetve javítaniuk kellett a termelés szervezettségét. A szovjet kormány azt várta, hogy a koncessziós üzemek által az államnak befizetett adók, nyereségrészesedés, illetve újabb hitelek érezhetően járuljanak hozzá a költségvetés egyensúlyának megteremtéséhez, a gazdaság infrastruktúrájának fejlesztéséhez, valamint a Szovjetunió külkereskedelmi kapcsolatainak kiszélesítéséhez. A koncessziók gazdasági szerepének negatív következményeiként ugyanakkor tartottak attól, hogy azok az állami szektor túlságosan erős konkurenseivé válnak, esetleg kiszoríthatják a belső piacokról az állami tulajdonú vállalatokat, és stratégiai nyersanyagkészleteket és képzett munkaerőt vonhatnak el tőlük, vagy a megtermelt haszon túl nagy részét viszik ki a Szovjetunióból, késleltetve ezzel az országon belüli tőkeképzést. A nyugati gazdasági szakajtó „kémkedési mániának” titulálta a szovjet hatóságok abbéli félelmeit, hogy a koncessziók a minél erőteljesebb külföldi tőkebefolyás agitátoraiként lépnek majd fel, vagy a kémkedés melegágyává válnak, esetleg manipulálják a lakosság hangulatát, és odáig mennek, hogy egyes területek „kolonizációját” is előkészítik. Még az is felmerült, hogy a koncessziók ellenőrizhetetlen gazdálkodásukkal megsérthetik a külkereskedelmi monopóliumot.

A szovjet államháztartási szervek a koncessziós ajánlatok megvizsgálásakor és a szerződések megkötésekor fokozottan ügyeltek arra, hogy a külföldi tőkés kezére ne kerülhessenek olyan termelési egységek, amelyek birtoklása vezető, netalán monopolhelyzetet biztosíthatna számukra egyes gazdasági ágazatokban. Az ország bizonyos körzeteiben (például az államhatárok közelében) található üzemeket, bányákat nem bocsátották koncesszióba, s külföldi vállalkozó nem kaphatott bérletbe stratégiai gyárakat (például fegyvergyártás), vagy olyan üzemeket, amelyek átvészelték a polgárháború zavarait, és termelésük újraindítását belső forrásokból is megoldhatták. Szintén fontos szempontnak számított a vállalkozó cég, konzorcium alaptőkéjének nagysága és hitelképessége, ugyanis megtelepedése után újabb hiteleket vagy természetbeni juttatásokat kellett biztosítani a szovjet gazdaság reorganizációjához, vagy bizonyos szociális igények kielégítéséhez.¹⁸

A szovjet államháztartási-államigazgatási szervek és a külföldi befektetők közötti konfliktusok főként abból fakadtak, hogy a koncessziós vállalatok nem igazán tudtak a szovjet gazdaság rendszerébe integrálódni. Ebben nagymértékben a szovjet kormányzat politikája is szerepet játszott. Noha a külföldi tőkéseknek jogukban állt nyersanyagot importálni a Szovjetunióba, a külkereskedelmi monopólium miatt a nyersanyagokat kizárólag állami importvállalatok szerezhették be külföldről, és a nyersanyagok disztribúciója is az ő hatáskörükbe tartozott, az elosztás során ugyanakkor a szovjet vállalatokat részesítették előnyben. Mindezt csak tetézte, hogy a belföldön kitermelt energiahordozókhöz a koncessziós vállalatok világgpiaci áron juthattak hozzá, míg állami tulajdonban lévő vetélytársaik jóval olcsóbban. Ráadásul a szovjet hatóságok számos esetben életbe léptettek valutakiviteli korlátozásokat is, ami arra

kényszerítette a külföldi vállalkozókat, hogy a megtermelt haszon jelentős hányadát a szovjet gazdaságba forgassák vissza.

A koncessziós vállalatok alkalmazásában álló munkaerő-állományon belül a szovjet átlaghoz képest példátlanul magas volt a külföldi honosságú, főként szakképzett munkavállalók aránya, amely 1928–1929-ben megközelítette a 10%-ot.¹⁹ Ennek oka egyrészt a koncessziós vállalatok menedzsmentjének külföldi üzleti gyökereiben és kapcsolatrendszerében rejlett. Az okok másik része ugyanakkor a szovjet politikában keresendő. A magasabban képzett szovjet állampolgárok ugyanis eleve nem szívesen vállaltak munkát a koncesszióba vett vállalatoknál, annak köszönhetően, hogy a szovjet jogszabályok nem tették lehetővé a koncessziós vállalatok adminisztratív munkakörben foglalkoztatott munkásai számára a szakszervezeti tagságot, amivel a szakszervezeti tagságból fakadó előnyöktől is megfosztották őket. Ezzel valójában a szovjet gazdasági kormányzat lehetetlenítette el a koncessziók támogatásával kitűzött egyik legfontosabb társadalmpolitikai célt, nevezetesen a hazai munkásállomány szaktudásának fejlesztését és a külföldi munkatapasztalatok átvételét, hiszen mindez a külföldi munkaadót arra készítette, hogy nagy számban alkalmazzon külföldi munkaerőt.²⁰

A koncessziós politika kudarcához azonban csak részben járultak hozzá ezek a gazdaságszervezési, üzleti és pénzügyi, illetve szociális eredetű gyakorlati problémák. Az egyik legfőbb gondot az jelentette, hogy a Szovjetunióban valójában nem is létezett a szó eredeti értelmében vett koncessziós jogalkotás. Mint említettük, az 1920. november 23-i dekrétum csak nagy általánosságokban fogalmazta meg a koncessziók engedélyezésének alapkövetelményeit, a későbbi, döntően a koncessziós politika során tapasztalt gyakorlati problémákra reflektáló rendeletekből nem állt össze egy egységes, a koncessziós kérdések minden elemét átfogó és szabályozó cizellált jogszabály. Noha a stabil jogszabályi háttér hiánya bizonyos fokú manőverezési lehetőséget nyújtott mind a külföldi befektetőknek, mind a szovjet államháztartási szervek képviselőinek, amivel alkalom esetén mindkét fél élni is kívánt, az üzletmenetben helyrehozhatatlan károkat okozott, hiszen elhintette közöttük a kölcsönös bizalmatlanság magvát. A joghézag érzékeltetésére elég felhozni az első koncessziós szerződés esetét: az Északi Távíró Társasággal kötött okmányban a szovjet kormány kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy törleszti a céggel szemben fennálló, háború előtti időkből származó, 6 millió franknyi kölcsönét, amivel megsértette azt a korábban hivatalosan is deklarált álláspontját, mely szerint mindenfajta jóvátételi kötelezettséget megtagad.²¹ A helyzet a későbbiekben sem változott: nem egy alkalommal előfordult, hogy a korábban kitűzött elvi célokkal és határozatokkal ellentétes rendelkezések születtek, amelyek vagy aránytalanul előtérbe helyezték a külföldi befektetők érdekeit, vagy éppen aránytalanul próbálták korlátozni az üzleti szabadságukat.

A koncessziós politika gyakorlati alakulása a nemzetközi politika széljársáinak is ki volt téve. A kormányzat igyekezett elsősorban olyan országok állampolgárainak koncessziós ajánlatait elfogadni, amelyekkel ha nem is kiváló, de legalább kiegyensúlyozott kapcsolatokat ápolt. A befektetési lehetőségek és rajtuk keresztül különféle gazdasági kedvezmények biztosítása a szovjet piacon bizonyos tekintetben előfeltétele volt a szovjet hatalom de facto elismerésének, tehát a két ország között valamilyen, legalább kereskedelmi szintű egyezményes viszony meglétének. 1921–1922 folyamán Szovjet-Oroszország már egy sor nyugat-európai tőkés állammal kötött ideiglenes kereskedelmi megállapodást. E szerződések biztosították a szovjet állam számára annak lehetőségét, hogy a másik ország fővárosában kereskedelmi képviselőt nyisson, amelynek meghatározott számú munkatársa a diplomáciai szokásjog alap-

ján diplomáciai immunitást élvezhetett, majd egy idő után a misszió helyiségei területenkívüliségi jogot nyerhettek.²² A szovjet külügyi vezetés ezeket a missziókat egyben Szovjet-Oroszország de facto hivatalos képviselőiteinek tekintette. 1921. március 16-án Angliával, május 6-án Németországgal, december 7-én Ausztriával, december 26-án pedig Olaszországgal, majd 1922. július 5-én Csehszlovákiával lépett hasonló tartalmú egyezményre. A Lengyelországgal megkötött 1921. március 18-i rigai békeszerződés is tartalmazott olyan cikkelyeket, amelyeket a két fél egy ideiglenes kereskedelmi egyezményként értelmezett, bár a lengyel diplomácia ebben a nemzetközi okmányban de jure is elismerte a szovjet hatalmat.²³

Mint említettük, nem lehetett véletlen, hogy a koncessziós politika továbbviteléhez éppen a rapallói szerződés adott egy újabb lökést, a szerződést követő évben kirívóan megugrott a koncessziós ajánlatok száma. Ugyanez fordítva is igaz volt: a szovjet, majd az orosz történetírás az 1924. évet az „első elismerési hullám éveként” aposztrofálja, ugyanis ekkor több európai tőkés állam, így Anglia, Olaszország, Ausztria és Franciaország de jure elismerte a Szovjetuniót. A bolsevik hatalom nemzetközi jogi helyzetének megszilárdulásához vezető folyamat betetőzéseként 1925-ben Japán is felvette a diplomáciai kapcsolatokat vele.²⁴ A legújabb orosz történetírás magyarázata szerint ez volt az oka a koncessziós ajánlatok hirtelen zuhanásának 1924-ben, majd stagnálásának 1925-ben: a nyugati tőkés társaságok ugyanis kiváráó álláspontra helyezkedtek, és abban reménykedtek, hogy legalább részleges kompenzációban részesülnek az elkobzott és államosított tulajdonaikért cserébe.²⁵

A külföldi tőkések bizalmának elnyerésében nem segített a koncessziós döntéshozatali mechanizmus, végrehajtás és hatósági felügyelet túlbürokratizáltsága sem. Az állami koncessziós politika gyakorlati alkalmazásáért és végrehajtásáért felelős szervezeti struktúra legfelső szintje 1923. március 8-án szilárdult meg a Népbiztosok Tanácsa mellé rendelt Legfőbb Koncessziós Bizottság megalakításával, amelynek feladatkörébe tartozott a koncessziós politika koordinálása, valamint a már működő koncessziós vállalatok és az alacsonyabb szintű helyi koncessziós szervek felügyeletének ellátása. A szovjet kormány még ebben az évben decentralizálta a koncessziós politika szervezetét, és köztársasági szintű koncessziós bizottságok, illetve a népbiztosok és az Állami Tervhivatal koncessziós szervezeti egységeinek létrehozásáról határozott. A külföldi vállalatokkal való közvetlenebb és hatékonyabb kapcsolattartás érdekében 1923–1925 folyamán a Szovjetunió legnagyobb külföldi kereskedelmi kirendeltségein (Berlin, London, Párizs, Tokió) is koncessziós bizottságokat alakítottak, amelyek a koncessziós ajánlatok előzetes szakmai és politikai véleményezéséért, illetve azok továbbításáért feleltek. Az LKB első elnöke G. L. Pjatakov lett, akit 1925-től L. D. Trockij követett egészen 1927-ben bekövetkező leváltásáig.²⁶

Mivel a munkájuk nagyrészt külföldiekhez, illetve külföldi nagyvállalkozókhoz kötődött, az LKB, a köztársasági koncessziós bizottságok és a számos egyéb állami koncessziós szerv, illetve apparátusaik politikai felügyeletére a politikai belbiztonsági szerv, a Rendkívüli Bizottság (VCSK–OGPU) Gazdasági Igazgatóságát rendelték ki, amely sok esetben éles kritikát fogalmazott meg az LKB működésének elégtelensége miatt.²⁷ Nyilvánvalóan csak a döntéshozatal menetét lassította, hogy a kereskedelmi kirendeltségek koncessziós bizottságai, az LKB és az OGPU véleményezése nyomán a végső döntést a párt- és egyben az államapparátus szervezeti hierarchiájának legfelső csúcán, az OK(b)P KB Politikai Irodájában (Politbüro) hozták meg, az előkészített koncessziós szerződéseket itt hagyták jóvá. Nem egy precedens volt arra nézve, hogy a PB fékezte vagy befolyásolta a döntésére váró előterjesztések megvalósítását.²⁸

A koncessziós politika javítására és serkentésére a Politikai Iroda 1924. november 27-én egy önálló bizottság életre hívásáról döntött, amelynek vezetőjévé a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettesét, A. I. Rikovot designálták. A bizottság összehívását és működését nyilván a koncessziós ajánlatok számának zuhanása indokolta. A későbbiek folyamán csak „Rikov-bizottságként” funkcionáló szerv feladatául a koncessziós politika addigi eredményeinek megvonását és esetleges hiányosságainak kivizsgálását jelölték meg. A grémium 1925. június 10-én tette le jelentését a Politikai Iroda asztalára. A dokumentum megállapította, hogy a koncessziós politika pozitív szerepet játszott a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatainak kialakításában, de az ország termelőerőinek fejlesztésében nem hozott kézzelfogható eredményeket, és a költségvetésnek a koncessziós üzemek működéséből remélt bevételei is elmaradtak attól a szinttől, amit annak idején e politika meghirdetésekor kitűztek. A bizottság a koncessziók gazdasági sikertelenségét elsősorban a koncessziós szervek apparátusának működési hiányosságaival, illetve a döntéshozatali mechanizmusba épített fékek meglétével, a túlságosan bürokratikus eljárásokkal magyarázta. Leszögezték, hogy a helyi koncessziós szervek apparátusai nem sajátították el a nyugati üzleti logikát, ezért meglehetősen bizalmatlanul, sőt néha ellenségesen viszonyulnak a külföldi befektetőkhez, vagy a már termelő vállalataikhoz, túlzó követelésekkel állnak elő velük szemben, illetve a koncessziós szerződések engedélyezésének túl sok állami hivatalon kell végighaladnia, ezért feleslegesen hosszúra nyúlik az eljárás.²⁹

A Szovjetunió koncessziós politikájára azonban végső soron a legnagyobb csapásokat az idő múlása mérte. Noha 1928. augusztus 16-án a Népbiztosok Tanácsa új intézkedéseket fogantatosított a koncessziós politika regenerálására és serkentésére, és hivatalos orgánuma, az Izvesztyija november 6-i számában közzétette a koncesszióba bocsátandó több tucat vas-, fém-, gép- és építőipari állami vállalat listáját,³⁰ 1928-tól újabb szerződések megkötésére mégsem került sor,³¹ csak esetleg az érvényben lévő szerződések módosítására. Sőt, ettől kezdve a jellemzőbb tendencia inkább az lett, hogy a szovjet hatóságok a szerződések hatályának lejártá után felszámolták, vagy állami kezelésbe vették a még fennálló koncessziós vállalatokat, üzemeket, bányákat. Az addig már egyébként is szisztematikusan megkezdett felszámolások ütemes lezárására a Politikai Iroda 1930. február 25-én kelt határozata is felhatalmazta az illetékes szerveket.³² Noha 1929–1930 folyamán még voltak olyanok, mint például B. Sz. Sztomonjakov, a berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség egykori vezetője és külügyi népbiztoshelyettes, akik főként politikai megfontolásokból célszerűnek látták volna a felszámolási folyamat gyors ütemének visszafogását, 1929 és 1930 között a bolsevik vezetés viszonyulása a koncessziókhoz már nem változott meg. Ennek magyarázata egyértelműen a szovjet gazdaságban bekövetkező fordulatban rejlik.

Az 1929-ben meghirdetett első ötéves terv ugyanis jelentős sikereket eredményezett a szovjet gazdaságban, s érezhetően növelte az ország gazdasági potenciálját. Az 1927–1928 folyamán az országban megkezdődő hatalmas építkezések és infrastrukturális beruházások, majd az első ötéves terv nyomán 1929–1930-ban már érezhető gazdasági mobilizáció azt a benyomást erősítette meg a bolsevik vezetésben, hogy a különben is csak részeredményeket produkáló koncessziós politikára a továbbiakban nincs szükség, s az ország a saját lábára állva véghezviheti az ipari termelés modernizációját és a teljes iparosítást. Ismert tény továbbá, hogy az ötéves terv végrehajtásával a szovjet kormány egyúttal gazdasági szerkezetváltást is végre kívánt hajtani az ország gazdaságában még az „új gazdaságpolitikától” (NEP) örökölt, s mindaddig jelen lévő többpiériú struktúra (külföldi magántőke, kistulajdon, szövetkezeti tulajdon, állami

tulajdon) likvidálásával. A „nagy áttörés” gazdasági eredményeinek érzékeltetésére néhány adatot hozunk fel: 1933-ban, amikor J. V. Sztálin pártfőtitkár bejelentette az ötéves terv idő előtti teljesítését, a gyáripari termelés indexe – egyes kutatók szerint – 21%-kal emelkedett, az 1929. évihez képest 3,5-ször több tőkét fektettek az ipari termelésbe, és az iparban dolgozó munkások létszáma 3,7 millióról 8,5 millióra nőtt.³³

A koncessziós politika kudarcainak elemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni még egy tényezőt, nevezetesen a globális gazdaságot 1929–1933 között megrengető hatalmas válságot, ami leginkább a külföldi tőkések számára érezte a hatását. A krízis következtében a nyugati pénzpiacra emelkedtek az általuk felvehető hitelek kamatai is, a dollár, a font és a márka árfolyama, és a pénz aranyhoz viszonyított értéke is jelentősen megcsappant. A koncessziós termelésből korábban kivonható átlagban 20–35% közötti tiszta haszon az exportlehetőségek szűkülése és a valutaárfolyam csökkenése miatt érezhetően redukálódott, ezért a tőkések tekintélyes része magától is befektetett összegeinek kivonása és a szovjet piacról történő kivonulás mellett döntött.³⁴

Az 1930-as években a koncessziós vállalatok száma folyamatosan csökkent: az LKB kimutatásai szerint 1931-ben még 37, míg 1937. január 1-jén már mindössze csak 5 ténylegesen működő koncessziós vállalatot tartottak nyilván a Szovjetunió területén. Ez év december 14-én megszüntették az okafogyottá vált Legfőbb Koncessziós Bizottságot is, s az addig még vegetáló cégek felügyeletét a Külkereskedelmi Népbizottságra ruházták át.³⁵ A történeti irodalom adatai eltérnek arra vonatkozóan, hogy az utolsó koncessziós vállalatot mikor számolták fel: Szergej Hromov történész úgy véli, hogy az utolsó, egy japán tőkeerővel működő cég 1944-ig állt fenn,³⁶ míg Rem Belouszov közgazdász kutatásai szerint a renegátnak számító Északi Távíró Társaság még a világháborút is túlélte, s csak 1946-ban államosították.³⁷

Az orosz történetírás mára egyértelműen kiderítette, hogy a koncessziók részaránya rendkívül alacsony volt a Szovjetunió teljes gazdasági termelésén belül. A szovjet iparba az 1927–1928. gazdasági évadban mintegy 7 milliárd 878 millió rubelt invesztáltak, amiből mindössze 45,3 millió rubel, vagyis az összes befektetett pénzeszveg 0,57%-a esett a külföldi koncessziókra. Igaz, ez a periódus már a koncessziós politika leáldozásának ideje volt. Ugyanerre a következtetésre juthatunk ugyanakkor is, ha a korábbi időkben a koncessziós ipari üzemek részesedését vizsgáljuk a bruttó nemzeti össztermék létrehozásából: 1924–1925-ben ez az érték 0,2%, 1925–1926-ban 0,3%, 1926–1927-ben 0,4%. A kormány bevételei a koncessziós vállalatok által az államkasszába fizetett jutalékokból (adók, jövedelemrészesedés) szintén szerénynek mondhatók: 1925–1926-ban 11,5 millió, 1926–1927-ben 16,1 millió rubel. Bár szintén az igazsághoz tartozik, hogy például az 1926–1927. gazdasági évadban részarányukat tekintve a koncessziós üzemek az ország összes termelési egységének 0,5%-át tették ki, egyes iparágakban viszont ennél jóval magasabb értékek lehettek. Így 1922–1927 között a Szovjetunió réztermelésének 11,8%-a, aranytermelésének 20–30%-a, mangánérctermelésének 40%-a, ezüst- és ólomtermelésének 62,2%-a koncessziós konstrukcióban működő bányákból származott. (1926–1927-ben az ipari koncessziók közel felét, 48,5%-át a bányászati ipar alkotta.) 1928–1929-ben az ipari, mezőgazdasági és bányászati koncessziós üzemekben körülbelül 37 ezer munkás dolgozott, ami az ország teljes munkaerejének alig 0,7%-át tette ki.³⁸

Látszatra a külföldi magántőke jelenlétének és működésének engedélyezése a szovjet gazdaságban teljesen antagonisztikusnak tűnik, vagy legalábbis viszonylagossá teszi a bolsevik rezsim államszocialista jellegét. Ez a rezsim azonban konszolidációja

érdekében rákényszerült némi alkalmazkodásra a piaci folyamatokhoz, illetve az 1920-as évek első felében szükségessé vált számára a taktikai együttműködés az általa elutasított tőkés világgal, és az azt reprezentáló magántőkével. A koncessziós politika célkitűzéseit és működését tekintve jól illeszkedett az 1921-ben több intézkedés együtteseként összeálló NEP rendszerébe, amely szintén teret engedett a piaci folyamatoknak, és lehetővé tette, hogy bizonyos ágazatokban, például az iparon, mezőgazdaságon és a belkereskedelmen belüli állami dominancia megtörjön. Ez annak ellenére is így van, hogy a koncessziók engedélyezésének, kiszolgáltatásának és felügyeletének rendszere a NEP-től független gazdaságpolitikai mechanizmusként érvényesült, és önálló végrehajtó szervezeti hierarchiával bírt. Csakúgy, mint a bolsevik vezetés, ha érdekei úgy diktálták, a magántőke is könnyűszerrel le tudta küzdeni az ideológiai korlátokat, bár mint láttuk, a Szovjetunióban az érvényesülése előtt álló egyik legfőbb nehézséget a vele szemben megnyilvánuló bizalmatlanság és az ebből fakadó bürokratikus akadályok jelentették. A bürokratikus fékek mellett a koncessziós vállalatok működésével szemben támasztott gazdaságszervezési követelmények, illetve üzleti és pénzügyi korlátozások is rendkívüli mértékben megnehezítették azok integrációját a szovjet gazdaság rendszerébe. Ráadásul a nagy világgazdasági válság tapasztalatai arra utalnak, hogy a külföldi tőkeerővel működő koncessziós vállalatok beilleszkedési problémáinak külső okai is voltak. A gazdasági világválság által keltett globális megrázkódtatások ugyanis nagyrészt érintetlenül hagyták az 1929-től kierőszakolt fellendülésnek induló szovjet gazdaságot, míg a szovjet földön termelő tőkés vállalkozások, amelyek pénzügyi eredetük és financiaális hátterük, illetve üzleti filozófiájuk és kötődéseik miatt mintegy idegen testként voltak jelen a Szovjetunióban, sokkal érzékenyebben reagáltak a világgazdasági trendekre és a világgazdasági kondíciók változásaira. A Szovjetunió koncessziós politikáját rengeteg belső ellentmondás feszítette, ezért anélkül, hogy mérhetően hozzájárult volna a gazdaság tőkésítéséhez és modernizációjához, vagy egyáltalán a szovjet államháztartás szempontjából különösebb eredményeket produkált volna, az 1920-as évek végén bukásra lett ítélve.

Az amerikai eset

Az orosz történetírás a koncessziós politika jellemző eseteiként emlegeti az Armand Hammer amerikai vállalkozóval kötött koncessziós szerződéseket. Az első világháború előtt Hammer két bátyjával egyetemben egy oroszországi vegyipari cég tulajdonosa volt, de a gyárat még a háború idején, a bolsevikok hatalomra kerülése előtt eladták, így azt nem Hammerék kezéből államosították. Hammer 1921-ben tért vissza Moszkvába, ahol a Külkereskedelmi Népbiztosság engedélyével létrehozta az Alamerico (Allied American Corporation) nevű, New York-i székhelyű cégének helyi kirendeltségét. A koncessziós politika történetének második szerződését ezzel a céggel kötötték meg 1921. október 29-én.³⁹ Ennek értelmében az amerikai vállalkozó négy évre bérbé vehette az építőipari alapanyagként használt azbeszt Dél-Urál vidékén levő gazdag lelőhelyeit, cserébe köteles volt helyben felvenni 1200 munkást, és a helyi munkaerő alkalmazásával és fejlett termelési eszközök igénybevételével beindítani a polgárháború idején leállt termelést a bányákban. Ezen túlmenően egymillió pud élelmiszeripari terméket is be kellett hoznia az országba,⁴⁰ amelyből 100 ezer pud Petrográdnak jutott, a maradék részt a Dél-Urál vidékén kellett elosztania. A kitermelt azbeszt 10%-a és a tiszta nyereség 50%-a az amerikai befektetőt illette.⁴¹

Az orosz (egykori szovjet) forrásokból tudjuk, hogy Lenin különös figyelmet szentelt az amerikai befektető és cége tevékenységének, folyamatosan igyekezett elébe menni Hammer kéréseinek, és több olyan eset is ismert, amikor Lenin személyes közbenjárására mozdították elő vállalkozásának sikerét. 1922-ben az első számú szovjet vezető javaslatára egy ízben még a Politikai Iroda is elfogadott egy olyan határozatot, amelynek értelmében külön támogatást nyújtottak neki.⁴² Ez a fajta előzékenység a Hammer család iránt nem volt véletlen, ugyanis még 1907-ben Lenin a stuttgarti szocialista kongresszuson személyesen találkozott Hammer apjával, Juliusszal. Emellett Armand állandó kapcsolatban állt az USA Szocialista Munkáspártjával, majd az amerikai kommunistákkal, sőt a későbbiek folyamán ő volt az, aki a Kominterntől az amerikai kommunista mozgalom számára előirányzott szubvenciót bizalmasan eljuttatta az USA-ba.⁴³

Annak ellenére, hogy Lenin nyilván személyes és politikai okokból rendkívül előzékenyen viselkedett az amerikai befektetővel és családjával szemben, az orosz történeti irodalom értékelése szerint Hammernek nem volt ennyire egyértelműen pozitív a szerepe a szovjet gazdaság reorganizációjában. Még szerződésének 1925. évi lejártának határideje előtt egy újabb ajánlattal fordult az LKB-hoz az Ob és az Irtsis folyók mentén lévő hatalmas szibériai erdőségek faanyagának feldolgozására. Grandiózus elképzelései szerint a koncessziós szerződést 50 évre kötötték volna, és mintegy 5–10 ezer gyeszjatyina területű erdővidék kitermelésére kapott volna jogot.⁴⁴ A tervettről készített szakértői vélemény ugyanakkor úgy vélte, hogy ezzel Hammer olyan mértékben kihasználna volna a szovjet föld természeti kincseit, hogy az már veszélyeztette volna nemcsak az ott honos lakosság megélhetését, hanem a szovjet népgazdaság érdekeit is, ezért az LKB elutasította azt.⁴⁵ Hammer egyébként üzleti filozófiájaként valóban azt vallotta, hogy a koncessziós vállalatok sikeressége a fejlett nyugati technológia alkalmazása, a munka szervezettsége és a tőkeerő mellett attól is függ, hogy a vállalkozó képes-e magasan kvalifikált munkaerőt vonzani külföldről a vezető pozíciók betöltésére. Későbbi koncessziós vállalatában maga is nagy számban alkalmazott külföldi munkaerőt, és nemcsak amerikai, hanem német és angol állampolgárokat is.⁴⁶

1925. szeptember 22-én a Népbiztosok Tanácsa jóváhagyta a Hammerrel kötött, 10 évre szóló koncessziós szerződést irodaszerek (tollak, ceruzák, papíryanag stb.) gyártására. A vállalat mintegy 800 munkást foglalkoztatott, az adminisztratív állomány szinte kizárólag külföldiekből került ki. Termékeinek 20%-át külföldre, főként Ázsiába exportálta. A szovjet sajtó 1927 nyarán arról kezdett cikkezni, hogy Hammer vállalata menedéket nyújt az egykori földesuraknak, gyáriparosoknak és cári tisztek leszármazottainak. A probléma valójában az lehetett, hogy a cég óriási konkurenciát jelentett az irodaszereket gyártó szovjet üzemek számára, s a lakosság inkább az ő cége által előállított drágább, de jobb minőségű termékeket vásárolta, ezért Hammer óriási profitot vihetett ki az országból. A szovjet gazdasági szaksajtó közölte az amerikai vállalkozó cégének mérlegét az 1927. szeptember 1-jei állapot szerint: a cég alaptőkéje 710 ezer rubelt tett ki, a bevételei az 1926–1927. gazdasági évadban ugyanakkor 3 millió 360 ezer rubelre rúgtak. Ebből mintegy 1 millió 840 ezer rubelt fizetett a szovjet államnak adó, illetve a koncessziós szerződésből a szovjet államnak járó részesedés gyanánt, így a tiszta haszna ekkor elérte az 1 millió 520 ezer rubelt. Ez a befektetett tőkemennyiség körülbelül 213%-ának felelt meg. A szovjet forrásokból kiderül, hogy a következő gazdasági évadban Hammer tiszta profitja még ezt is jócskán felülmúlta: mintegy 1 millió 970 ezer rubelt vághatott zsebre.⁴⁷

A szovjet kormány a Hammer fő konkurensének számító „Moszpoligraf” nevű szovjet állami vállalat gazdasági pozíciói védelme érdekében igyekezett fokozatosan megszorítani az amerikai üzletember tevékenységét. Az amerikai vállalkozó ekkor már nem érezhette maga mögött Lenin támogatását. Egyrészt megpróbálták a „Moszpoligraf” üzleti működését korszerűbbé tenni, például jobb minőségű gyártási alapanyagok beszerzésével, külföldi kiküldetésekkel és szakemberképzéssel, külföldi technológia elsajátításával és meghonosításával, illetve a reklámra költött összegek növelésével.⁴⁸ A szovjet forrásokból nem derül ki egyértelműen, hogy mi lehetett a fő oka annak, hogy a Hammer-féle vállalat 1929 folyamán hirtelen hullámvölgybe került, az mindenesetre biztos, hogy már 1929 őszére adóhátralékot halmozott fel, ezért a szovjet kormányzathoz fordult hitelekért vagy tőkerészesedésének kivásárlásáért. Valószínűnek tartjuk, mivel a szovjetek a koncessziós szerződésben foglaltakat nem változtathatták meg egyoldalúan, megemelték a külföldi befektetők által az államnak fizetett adók összegét. Ezzel az intézkedéssel elérték azt, hogy Hammer ellehetetlenüljön, ugyanakkor így a szovjet kormány is csapdába került, hiszen ha nem adott hitelt a cég működésének regenerálásához, akkor a szerződés határidejének lejárta előtt egyoldalúan likvidálnia kellett volna a vállalatot, amiért a vállalkozó a befektetett tőkéjének megtérítését követelhette.

A Népbiztosok Tanácsa végül 1929. október 8-án hozott határozatot a cég felszámolásáról, és a Hammernek fizetendő kompenzáció összegét egymillió rubelben szabta meg. A Külügyi Népbiztosság ugyanakkor nem értett egyet a döntéssel. Külpolitikai érdekekre hivatkozott, s azt állítva, hogy Hammer vállalata az egyetlen amerikai tőkeérdekeltségű koncessziós vállalat a Szovjetunióban, és megszüntetése rossz benyomást keltene az amerikai üzleti és rajtuk keresztül politikai körökben, ezért javasolta, hogy a céget alakítsák át szovjet–amerikai vegyes gazdasági társasággá, amelyben a részvényeket fele-fele arányban birtokolta volna az amerikai vállalkozó és a szovjet állam.⁴⁹ A Népbiztosok Tanácsa ugyanakkor továbbra is ragaszkodott a vállalat megszüntetéséhez, s mindössze annyi engedményt tett, hogy a korábban megállapított kompenzáció összegét, amit Hammer vitatott, 1 millió 660 ezer rubelre emelte. A Népbiztosok Tanácsa végül 1930. április 1-jén hagyta jóvá a rövid idővel azelőtt az LKB által Hammerrel aláírt megállapodást, amely kimondta az 1925 őszén kötött koncessziós szerződés semmisnek nyilvánítását és Hammer tulajdoni hányadának kivásárlását, illetőleg a cég teljes állami tulajdonba vételét.⁵⁰

A német eset

A mezőgazdasági koncessziókra jó példát szolgáltat a német acélipari óriás, a Krupp-konzern befektetési kísérlete a Szovjetunióban. A Krupp Művek a 19. század végétől a világ egyik legnagyobb acélipari vállalata volt, amely az azonos nevű, Ruhr-vidéki eredetű iparosdinasztia tulajdonát képezte. A cég élén a két világháború közötti időszakban Bertha Krupp állt, aki férjével együtt jelentős pozíciókat szerzett a kohászatban, a hadiiparban és a vasútépítésben, s a cég a későbbiek folyamán a német hadsereg legnagyobb szállítójává vált. A forrásokból kiderül, hogy a szovjet gazdasági szakemberek maguk is meglepődtek amiatt, hogy a nehéziparba beágyazódott vállalatóriás 1922 tavaszán a mezőgazdasági koncessziók iránt mutatott inkább érdeklődést.⁵¹ A Krupp-konzern az 1922. március 23-án kötött koncessziós szerződésben vállalta, hogy a Rosztovtól délre eső, az Észak-Kaukázus térségében található, mintegy 27 ezer 250 hektár kiterjedésű sztyeppevidéket fokozatosan, 12 gazdasági szezon alatt műve-

lésre alkalmassá teszi. A Krupp-vállalat által haszonbérbe vett földterület majdnem teljesen üres sztyeppe volt, néhány, a polgárháborúban tönkretett gazdasági építménnyel. A német konszern főként gabonaneműek termesztésére vállalkozott ezen a kietlen vidéken, és a feldolgozás, tárolás megszervezésére egy hatalmas mezőgazdasági kombinátot is létrehozott „Gigant” („Óriás”) néven. Ez lett az egyik legnagyobb mezőgazdasági koncessziós vállalkozás a Szovjetunió területén.⁵² A betakarított termény 20%-a a befektetőt illette.⁵³

A Krupp Művek mezőgazdasági koncessziójának megítélése alapvetően pozitív volt. 1923. március 10-én G. L. Pjatakov a J. V. Sztálinnak készített feljegyzésében azt állította, hogy a Krupp és a hozzá hasonló mezőgazdasági koncessziók fejlett termelési kultúrát honosítanak meg szovjet földön.⁵⁴ Ugyanez a kedvező vélekedés fogalmazódott meg az LKB egy évvel később elkészített soros beszámolójában, amelyben a koncessziókat felügyelő főhatóság példaértékűnek értékelte a Krupp tevékenységét azért, mert modernizálja a kezdetleges termelési struktúrát, s támogatja a vidéken élő parasztságot (traktorokkal, vetőmagokkal). A dokumentum állítása szerint a Krupp ekkoriban még az általa bérelt termőterület 100%-os kiterjesztésére is javaslatot tett.⁵⁵

Nemsokára kiderült azonban, hogy a bérelt földterület gabonaneműek termesztésére nem annyira alkalmas, vagy legalábbis nagyon alacsony hozamok érhetőek el. Az 1926–1927. gazdasági évadban a Krupp a mezőgazdasági géppark korszerűsítése és a termelési kultúra fejlesztése ellenére a bérbe vett földterület mindössze 13%-át tudta bevetni és szántóterületté alakítani, amivel jócskán elmaradt a koncessziós szerződésben általa vállalt ütemezéstől. A Krupp-konzern ezért a szerződés módosítását kérte úgy, hogy a gazdálkodásban a szárazságot jobban tűrő, igénytelenebb használatok tenyésztésére válthasson. Noha a szovjet kormányzat azt állította, hogy a szerződés megkötése előtt sem a befektető, sem az LKB nem tájékozódott a helyszínen, és nem mérte fel kellőképpen a terület földrajzi adottságait és klimatikus viszonyait,⁵⁶ egyes orosz történészek kutatásai ezzel ellentétben inkább arra engednek következtetni, hogy általában véve a mezőgazdasági, ipari és bányászati koncessziók esetében igazából a helyi hatóságok is vonakodtak az előzetes terepszemle lehetővé tételétől.⁵⁷

A szerződés módosítására végül is 1927. szeptember 9-én került sor, amelyet már nem is a Krupp írt alá, hanem a mezőgazdasági koncesszió üzemeltetésére általa létrehozott és felügyelt önálló gazdasági társaság, a „Manics”. Az új szerződés értelmében a Kruppnak 1931. január 1-jéig legalább 3 millió rubel értékben kellett befektetnie a gazdasági társaság felszerelésébe és termelésének beindításába. A bérbe vett földterület korábbi nagysága megmaradt úgy, hogy körülbelül 22 ezer hektáron legeltetést végeztek, és csak 5 ezer hektárt tartottak meg a gabonaneműek termesztése számára. A német szerződő fél kötelezte magát, hogy a juhállományt 1935-re 36 ezer egyedre növeli. A szovjet államra eső részesedés, amelynek fizetése alól az első három évre a német cég haladékot kapott, a korábbi szerződésben foglaltaknál kedvezőbb volt, a mezőgazdasági kombinát bevételeinek 10%-a.⁵⁸ A juhállomány növelése nem haladt azonban a kívánt mértékben, sőt az újjáalakított vállalat inkább veszteséget termelt, amelynek mértéke 1928. október 1-jére már elérte a 2,3 millió rubelt. A német befektető ezért a vállalat likvidációját javasolta, de Hammer céggel ellentétben, ebben az esetben a szovjet vezetés inkább a vegyes társasággá alakítás mellett döntött. Ennek eredményeként 1928. szeptember 21-én megalakult a „Manics-Krupp Orosz–Német Mezőgazdasági Társaság”, s a társaság vezetése fokozatosan a szovjet kormányzat kezébe csúszott át, úgy, hogy közben a német érdekeltség tökélyhanyada a társaságban maradt.⁵⁹ Nyilván a német–szovjet politikai kapcsolatban a Hitler hata-

lomra jutása után beálló kedvezőtlen változásokkal is összefüggésben állt, hogy a szovjet államháztartási szervek 1934 őszén ennek az immáron vegyes gazdasági társasági formában működő vállalatnak a maradványait is felszámolták.⁶⁰

A magyar eset

Eddig egyáltalán nem volt ismert a hazai és az orosz történeti irodalomban, hogy volt egy olyan eset is, amikor egy magyar üzleti érdekeltség igyekezett koncessziót szerezni a szovjet ipari termelésben, és így piaci részesedéshez jutni a hatalmas gazdasági kapacitásokkal rendelkező országban. A berlini szovjet kereskedelmi kirendeltség 1923. február 2-án arról értesítette az LKB-t, hogy egy befolyásos magyar tőkésekből álló, kormányzati hátszelet is élvező üzleti összefonódás koncessziós ajánlattal kereste meg őket. A dokumentum a csoport tagjai között említette Diósy Ödönt, a Kereskedelemügyi Minisztérium tisztviselőjét, László Sándort, a Hofherr–Schrantz–Clayton–Shuttleworth Magyar Gépgyári Művek Rt. vezérigazgatóját, Klein Gyulát, a Magyar Általános Hitelbank (MÁH) ügyvezető igazgatóját és Fenyő Miksát, a Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) ügyvezető igazgatóját.⁶¹ A négy üzletember közötti kapcsolati háló viszonylag könnyen feltérképezhető. A MÁH ügyvezető igazgatói székét elfoglaló Klein egyben a Hofherr–Schrantz önállósult magyarországi leányvállalatának alelnöki posztját is betöltötte, sőt a jelentős gazdasági súlyt képező Ganz-Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár Rt. igazgatótanácsának egyik tagja volt. Nem mellékes az sem, hogy a Hofherr–Schrantz magyarországi ága és a Ganz-Danubius a MÁH érdekeltségébe tartozott, akárcsak olyan nagynevű és nagy múltú ipari vállalatok, mint a Ganz Villamossági Gyára, a Fegyver- és Gépgyár Rt. vagy a Láng Gépgyár Rt. Diósy pályafutásáról annyi tudható, hogy a világháború idején a MÁH által 1915-ben alapított, ipari és mezőgazdasági cikkek forgalmazó Haditermény Rt. berlini kirendeltségének vezetője volt, majd az 1920-as években a Kereskedelemügyi Minisztériumba került. Fenyőről – akit László és Klein már csak a GYOSZ élén elfoglalt vezető pozíciója miatt is ismerhetett – a jelentés megemlítette, hogy részvényein keresztül mindkét Ganz-gyárhoz kötődik. Diósy aziránt érdeklődött Berlinben, hogy a felsorolt üzletemberek milyen feltételek mellett vehetnének részt az Ukrajna déli részén, a Bug-öbölben fekvő Nyikolajev város két hajógyára (Ruszsud, Naval) termelésének beindításában és kiaknázásában, vagyis hogyan nyerhetnének koncessziót a gyárak üzemeltetésében.⁶²

A cári Oroszország fennállása idején három hajóépítő üzemet is létesítettek Nyikolajevben. Az első a döntően kereskedelmi hajókat gyártó Naval, a második a hadihajókat (naszádokat, rombolókat, aknarakókat) gyártó Ruszsud, míg a harmadik a tengeralattjárók gyártására specializálódott Baltjika volt. A három üzem együttesen Európa egyik legnagyobb, mintegy egymillió m² kiterjedésű hajóépítő objektuma volt, gyártó- és szerelőműhelyei egy hatalmas központi csarnokból ágaztak le. A háború előtt a három üzem mintegy 18 ezer munkást foglalkoztatott. Leginkább csak a magyar levéltári dokumentumokból derül ki, hogy nem véletlenül vetettek szemet a magyar üzletemberek a nyikolajevi hajógyárakra. Az első világháború idején az Ukrajnát megszálló német hatóságok lefoglalták a stratégiai ipari létesítményeket, és megkezdték a műszaki berendezések leltárba vételét. 1918 nyarán a MÁH megbízásából a helyszínen járt László Sándor, abból a célból, hogy kipuhatolja, milyen esélye lenne a MÁH-nak és az érdekeltségébe tartozó vállalatoknak arra, hogy még a szintén pályázó német konszernnek előtt tulajdonukba vegyék az ipari objektumokat, vagy azok egyikét.⁶³ A

hadi helyzet változása, illetve a német csapatok kivonulása után azonban a szovjet hatóságok vették birtokukba a várost és stratégiai üzemeit, ezért ez a kezdeményezés akkor nem lehetett eredményes.

Az LKB moszkvai központjában azt kérték a berlini kereskedelmi kirendeltségtől, hogy küldjön részletes információt a jelentésében említett személyekről és cégeikről annak érdekében, hogy ajánlatukat tüzetesen megvizsgálhassák. A március 6-ra elkészült információs anyagban a Hofherr–Schrantzról megállapították, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban jelentős pozíciókat szerzett vállalat magyarországi üzemei a háború után izmosodtak meg annyira, hogy túlnőttek a vállalat bécsi ágán. „Gépei jó hírnévnek örvendenek, és jól ismertek Ukrajnában és Dél-Oroszországban” – szögezte le az elemzés. A MÁH-hal kapcsolatban leírták, hogy az Angol–Magyar Bankkal együtt a legjelentősebb pénzintézet Magyarországon, s míg utóbbi az angol tőke érdekeltségébe tartozik, addig előbbi a Rotschild-csoport tagja, és inkább a francia tőke támogatja. A koncessziós ajánlatról az LKB több felső államigazgatási szerv és szakhatóság véleményét is kikérte, így a Legfelső Népgazdasági Tanácsét, a Külügyi Népbiztosságét, a Tengerhajózási Népbiztosságét, a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosságét, a Földművelésügyi Népbiztosságét, valamint a Forradalmi Katonatanácsét, bár az április 5-én meghozott döntésében alapvetően a három előbbi, inkább politikai és biztonságpolitikai indíttatású szakvéleményére hivatkozott, amelyek a koncessziós ajánlat teljesítése előli elzárkózást kérték. A Külügyi Népbiztosság nevében M. M. Litvinov népbiztoshelyettes kifejtette, hogy részükről nincs akadálya magyar cégekkel való tárgyalásnak és üzletkötésnek. Am kikötötte: „Üzletek esetén – amelyek a magyarok számára nagy jelentőségűek – javasoljuk, hogy a szerződés életbelépéséhez az orosz és magyar kormány hivatalos kapcsolatba lépését szabják feltételül.” A Tengerhajózási Népbiztosság sem tartotta elfogadhatónak az ajánlatot, mivel úgy vélte, hogy a Szovjetunió fekete-tengeri hadihajógyártása csak ezekben a gyárakban valósul meg, ezért átadásuk külföldi tőkéseknek veszélyeztetné a hadihajógyártás biztonságát. Azonos álláspontra helyezkedett a Legfelső Népgazdasági Tanács is, amely a nyikolajevi hajógyáraknak az ország védelmi rendszerében betöltött jelentős szerepével érvelt. A társhatóságok közül ezzel ellentétes véleményt egyedül a Közlekedési és Hírközlési Népbiztosság fogalmazott meg, amely – alapos gazdasági hatástanulmányok elkészítése esetén – nem zárta ki a magyar tőke bevonásának lehetőségét a gyárak fejlesztése érdekében. Az LKB a többségi vélemény alapján elutasította az ajánlatot.⁶⁴

Noha a Magyarország és a Szovjetunió közötti gazdasági kapcsolatok kibontakozását nem befolyásolták olyan problémák, mint például az adósságok és az államosított ingatlanok ügyei, amelyek a Szovjetunió és egyes nyugati tőkés államok közötti gazdasági viszonyt súlyosan megterhelték az 1920-as években,⁶⁵ az elutasítás elsődleges oka mégis politikai természetű volt, mégpedig a Magyarország és a Szovjetunió közötti diplomáciai kapcsolatok elégtelensége. Mint említettük, a szovjet diplomáciai vezetés az 1924. évi „első elismerési hullám” előtt sem járult hozzá nagyobb jelentőségű gazdasági beruházásokról vagy árumegrendelésekről folytatott tárgyalásokhoz olyan államok tőkés képviselőivel, amelyek nem álltak szerződéses viszonyban a Szovjetunióval, tehát nem kötöttek vele kereskedelmi keretegyezményt, és ezzel de facto nem ismerték el. Ez volt az a tényező, ami a leginkább kérdésessé tette a magyar tőkés érdekeltségek nyereségszerzésének lehetőségét a szovjet piacon. A másodlagos ok biztonságpolitikai jellegű volt: a szovjetek nem kívántak koncesszióba bocsátani stratégiai vállalatokat, így hadiüzemeket. Ráadásul a nyikolajevi hajógyárak viszony-

lag sértetlenül átvészelték az 1917. évi forradalmak után bekövetkező nagy társadalmi kataklizmát, olyannyira, hogy 1922–1923 fordulójára már megkezdheték háború előtti rendelkezéseik teljesítését. Az LKB és vele együtt az illetékes szakhatóságok egyáltalán nem vizsgálták meg behatóan az ajánlattevő magyar cégcsoport gazdasági referenciáit és pozícióit: tőkeerejét, piaci helyzetét, és azt, hogy a hajógyárak koncesszióba bocsátása esetén milyen eszközöket fektetne az üzemek termelésének beindításába. A Legfelső Népgazdasági Tanács válaszából ennek ellenére kiérezhető, hogy a politikai és biztonságpolitikai okok mellett lehetett még egy harmadik, gazdasági-financiális természetű oka is az elutasításnak: a szovjet államháztartási szerv úgy vélte, hogy egy koncessziós versenyztetés esetén a magyar tőkésék nem lennének képesek ringbe szállni hatalmas német, angol vagy amerikai riválisaikkal.

Jegyzetek

- ¹ A háborús cselekmények (világháború, polgárháború, nemzetközi intervenció) által okozott nemzetgazdasági károk részletes adatait ld. *R. A. Belouszov: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii: XX vek. Knyiga 2. Cserez revolucijia k NEPu. Moszkva, 2000. 124–147.*
- ² *J. P. Bokarjev: Rosszizszckaja ekonomika v mirovoj ekonomicseszckoj szisztyeme (konyec XIX–30-e gg. XX v.). In: Ekonomicseszckaja isztorija Rosszii XIX–XX v.: szovremennij vzgljad. Otv. red. V. A. Vinogradov. Moszkva, 2001. 456. Az orosz szakirodalomban rábukkanhatunk ettől eltérő adatokra is. A cári kormányok által felvett kölcsönökre ld. még: *J. Petrov: Rosszizszckaja ekonomika v nacsale XX v. In: Rosszija v nacsale XX veka. Otv. red. A. Ny. Szaharov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 189.**
- ³ *Sz. Sz. Hromov: Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR. Isztoricseszckij ocserk. Dokumenti. Csaszty I. Moszkva, 2005. 7.*
- ⁴ *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZR (1920–1930 gg.). Dokumenti i matyeriali. Red. M. M. Zagorulko. (Otyecsesztvennij opit koncesszij. Tom II.) Moszkva, 2005. 8.*
- ⁵ A dekretum teljes szövegét ld. uo. 39–40.; *Hromov: i. m. T. I. 121–122.*
- ⁶ *Zagorulko: i. m. 8–9.*
- ⁷ *Belouszov: i. m. 375.*
- ⁸ *Zagorulko: i. m. 11.*
- ⁹ *V. A. Siskin: Sztanovlenie vnyesnyej polityiki poszlerevolucionnoj Rosszii (1917–1930 godi) i kapitalisztjicseszckij mir. Ot revolucionnogo „zapadnyicseszta” k „nacional-bolsevizmu”. Ocserk isztorii. Szankt-Petyerburg, 2002. 135–139.*
- ¹⁰ Igaz, ezt az adatot később hivatalosan is 50 milliárdra módosították. *Hromov: i. m. T. I. 5–6.*
- ¹¹ *Zagorulko: i. m. 8–9.*
- ¹² *Siskin: i. m. 292–310.*
- ¹³ *Hromov: i. m. T. I. 26.*
- ¹⁴ *Zagorulko: i. m. 21.*
- ¹⁵ *Hromov: i. m. T. I. 26.*
- ¹⁶ *A. J. Vatlin: Vnyesnyaja polityika i Komintern 1921–1929 gg. In: Rosszija nepovszckaja. Red. Sz. A. Pavljucsenkov. (Rosszija XX vek. Issledovanyija.) Moszkva, 2002. 346.*
- ¹⁷ *Belouszov: i. m. 383–385.; Hromov: i. m. T. I. 17–19.*
- ¹⁸ *Zagorulko: i. m. 10–11., 18–19.*
- ¹⁹ *Hromov: i. m. T. I. 30.*
- ²⁰ *Zagorulko: i. m. 19–20.*
- ²¹ Uo. 12.
- ²² A külföldi szovjet kereskedelmi hálózat első szegmensének az 1920. június 9-én létrehozott Arcos (All Russian Cooperative Society) részvénytársaság tekinthető, amelyet önálló angol jogi személyként jegyeztek be Londonban. A hamarosan hatalmas forgalmat lebonyolító cég főként beszerzésekkel foglalkozott a Szovjetunió számára. Három tagja nem élvezett diplomáciai mentességet. *Siskin: i. m. 98–99.*
- ²³ *Bokarjev: i. m. 445.*
- ²⁴ Erre részletesen ld. *Siskin: i. m. 182–210.*
- ²⁵ *Zagorulko: i. m. 14. A reparációs igények rendezetlensége a későbbiekben is mindenekelőtt az orosz kormányok háborús szerepvállalását dotálta, a szovjet földön nacionalizált tulajdonok miatt a legérzékenyebb veszteségeket szenvedő Párizs és London Szovjetunióhoz fűződő viszonyára nyomta rá a bélyegét.*

Az USA nem támogatta hatalmas kölcsönökkel a bolsevik hatalomátvétel előtti kormányokat, míg Németország és a Szovjetunió a rapallói szerződés értelmében kölcsönösen annulálta az egymással szembeni jóvátételi követeléseit.

²⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 95–101.

²⁷ *O. B. Mozohin – V. P. Jampolszkij*: „Koncesszionnaja praktika nye dala szkolko-nyibugy znacsityelnih rezultatov”. O privilecsenyii inosztrannogo kapitala v ekonomiku SZSZSZSR. 1920-e gg. In: *Isztorieseszkij Arhiv*, 2002. 1. sz. 102–103.

²⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 20–22.

²⁹ *Mozohin – Jampolszkij*: i. m. 103–107.

³⁰ *Hromov*: i. m. T. I. 24.

³¹ *Zagorulko*: i. m. 21.

³² *Hromov*: i. m. T. I. 33.

³³ *N. Werth*: *Isztorija szovjetszkogo goszudarsztva 1900–1991. (2-e iszpravlennoe izdanyie.)* Moszkva, 2003. 220–223.

³⁴ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁵ *Sz. Sz. Hromov*: *Inosztrannie koncesszii v SZSZSZSR. Isztorieseszkij ocserk. Dokumenti. Csaszty II.* Moszkva, 2006. 85–87, 92–95.

³⁶ *Hromov*: i. m. T. I. 102.

³⁷ *Belouszov*: i. m. 387.

³⁸ *Hromov*: i. m. T. I. 27–31.

³⁹ Uo. 59.

⁴⁰ 1 pud = 16,38 kg.

⁴¹ *Belouszov*: i. m. 375–376.

⁴² Hammer sajátos módon hálálta meg Lenin pártfogását 1921-ben: egy emberi koponyát a kezében tartó plüssmajmot ajándékozott neki. Erre ld. <http://www.rg.ru/2006/10/27/dary>

⁴³ *Hromov*: i. m. T. I. 60.

⁴⁴ 1 gyeszjatyina = 10,925 m².

⁴⁵ *Belouszov*: i. m. 376–377.

⁴⁶ *Zagorulko*: i. m. 20.

⁴⁷ *Hromov*: i. m. T. I. 60–61., 378. A számadatok kerekített értékek.

⁴⁸ *Hromov*: i. m. T. II. 215–216.

⁴⁹ *Szovjetszko-amerikanszkie otosenyija. Godi nyepriznanyija 1927–1933. Otv. red. J. V. Ivanov.* (Rosszija. XX vek. Dokumenti.) Moszkva, 2002. 213–214.

⁵⁰ Uo. 262–263.

⁵¹ *Hromov*: i. m. T. II. 159.

⁵² *Zagorulko*: i. m. 590–591.

⁵³ *Belouszov*: i. m. 381–382.

⁵⁴ *Hromov*: i. m. T. I. 228.

⁵⁵ Uo. 248.

⁵⁶ *Zagorulko*: i. m. 590.

⁵⁷ *I. B. Orlov*: *Vossztanovlenyie promislennosztyi.* In: *Rosszija nepovszkaja. Red. Sz. A. Pavljucsenkov.* (Rosszija XX vek. Isszledovanyija.) Moszkva, 2002. 140–141.

⁵⁸ *Zagorulko*: i. m. 591.

⁵⁹ Uo. 594.

⁶⁰ *Hromov*: i. m. T. II. 106.

⁶¹ Goszudarsztvennij arhiv Rosszjjszkoj Federacii (GARF), f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 1.

⁶² Magyar Országos Levéltár (MOL), K 69, 760. cs. (Vegyes II. dosszié), 1922/3. sz.

⁶³ MOL, Z 40, 9. cs. 257. sz.

⁶⁴ GARF, f. 8350. op. 1. gy. 1440. I. 10–14, 26–38.

⁶⁵ A magyar kártérítési igények mértékére egy, a GYOSZ által 1924 nyarán elkészített összesítés alapján következtethetünk. A dokumentum megállapította, hogy az 1917. évi októberi forradalom után a szovjet állam területén államosított magyar érdekeltségek száma és a behajtandó követelések összege nem képez jelentős tételt. MOL, K 64, 10. cs. 1924/24. t., 404/1924. res. sz.

A KELETI KÉRDÉS KUTATÁSA AZ OROSZ TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A keleti kérdés az Oszmán Birodalom hanyatlásához kapcsolódó, a birodalomban élő elnyomott népek lázadásával és az európai nagyhatalmak beavatkozásával összefüggő problémák halmaza.¹ A kifejezés röviden az európai hatalmak ellentéteit takarja a három kontinensre kiterjedő, bomló Oszmán Birodalom feletti befolyás megszerzéséért. A keleti kérdést a kialakuló világgpiac, a gyarmatokért, illetve azok megtartásáért folyó hatalmi politika tüzte napirendre, s mint európai probléma a 18. század végén körvonalazódott. Egészen pontosan akkor, amikor az orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békében (1774) Oroszország kijutott a Fekete-tengerhez, és megkapta a Dunai Fejedelemségek, valamint az Oszmán Birodalomban élő pravoszlávok feletti védnökség jogát. A 19. század második évtizedében jelent meg ez a kérdéskör az európai diplomáciában, és az első világháborút lezáró békerendszerig vezető szerepet játszott.²

A Balkánnak és a közel-keleti térségnek a nemzetközi kapcsolatokban játszott meghatározó szerepéből következően a megoldásában több európai állam volt érdekelt. Az 1820-as évektől az európai közvélemény érdeklődése – főleg a görög felkelés kapcsán – megnőtt az Oszmán Birodalomban sínylődő népek iránt. Az európai nagyhatalmak gazdasági érdekei előtérbe kerültek a Közel-Keleten, és válságok, összeütközések sorát eredményezték. A keleti kérdés komplexitása, bonyolultsága folytán igen gazdag és színes, széles spektrumú szakirodalommal rendelkezik. Az európai és az orosz történészek a 19. század közepétől, az oszmán modernizáció megindulása után kezdtek foglalkozni tanulmányozásával. A keleti kérdés történéseivel foglalkozó munkák akkor még elsősorban az Oszmán Birodalom hanyatlásának és belső kríziseinek, valamint Oroszország és a nyugat-európai nagyhatalmak Oszmán Birodalomhoz kapcsolódó politikájának, felosztásának vagy egyben tartásának, illetve a nagyhatalmak rivalizálásának vizsgálatával foglalkoztak. Azóta a keleti kérdés kutatása jelentős fejlődésen ment át, azzal együtt, hogy a kutatók nemzeti, ideológiai hovatartozásuk alapján, különböző iskolák és irányzatok képviselőiként eltérő véleményeket fogalmaztak meg. Mára már a forrásokon alapuló kutatómunkának köszönhetően a keleti kérdés keletkezése, fogalma, kronológiai határainak kijelölése, tartalma és részproblémáinak vizsgálata terén objektívebb és pontosabb képpel rendelkezünk. Az orosz historiográfia áttekintését, elsősorban terjedelmi okokból, a történeti keleti kérdés időszakára (a 18. század végétől az 1856-ig terjedő intervallumra) vonatkozó kutatások eredményeinek bemutatására korlátoztuk.

1825 után az orosz kabinet az európai ügyek kezelése mellett a keleti kérdés aktuális kríziseinek feloldásában aktívabbá vált. Az orosz külpolitika határozottabb keleti irányultsága, Balkán-politikájának előtérbe kerülése, a tengerszorosok birtoklásának kérdése, az orosz nemesség és polgárság gazdasági érdekeinek érvényesítése a Közel-Keleten, valamint a balkáni népek sorsa és felszabadító harcuk iránti társadalmi érzület együttesen a keleti kérdést elemző munkák számának növekedését eredményezte Oroszországban is a 19. század harmincas éveitől. A szlavofil-nyugatos vita az orosz fejlődésről, Oroszországnak a világ fejlődésében játszott szerepéről, történelmi missziójáról is megjelent a külpolitikai koncepciókban. Az orosz történészek egy része szlavofil hatásra támogatta Oroszország Balkán-politikájában a „szláv testvérek” meg-

segítését.³ A 19. század hatvanas éveitől a szlavofil elképzeléseket azonban már kemény kritika érte, a krími háború elvesztése után bevezetett reformok hatására megerősödő nemesség és polgárság – az elvi szinten megfogalmazott szlavofil elképzelést elvetve – gyakorlati tetteket várt az orosz kormánytól, határozott keleti politikát sürgett. Ebben az időszakban született meg Ny. Ja. Danyilevszkij pánszláv gondolatokat összegző műve, az Oroszország és Európa.

Az 1917 előtti orosz történetírásban először Danyilevszkij vizsgálta meg alaposabban a keleti kérdést. A krími háború után, 1869-ben megjelent munkájával, melyben egy hosszú fejezetet szentelt a probléma elemzésének, komoly hatást gyakorolt a pánszláv közvéleményre és a keleti kérdést kutató orosz történészekre is.⁴ A probléma új szempontú megközelítése Sz. M. Szolovjov⁵ és Sz. Sz. Tatyiscsev⁶ munkásságához köthető. A keleti kérdés keletkezését és tartalmát illetően eltérő véleményeket fogalmaztak meg a könyveikben. (Szolovjov: Keleti kérdés, illetve I. Sándor cár. Politika, diplomácia című munkái 1877-ben jelentek meg, Tatyiscsev: I. Miklós külpolitikája című kötete 1887-ben látott napvilágot.) Tatyiscsev – elképzelése egyébként több ponton mutat rokon vonást Danyilevszkijével – az orosz külpolitika alapos elemzése után, melyet keleti és nyugati irányultságúra választott szét, arra a következtetésre jutott, hogy a keleti kérdés genezisést, valamint az Oszmán és Orosz Birodalom között meglévő konfliktusok forrását a keresztény és a muzulmán vallás különbségében kell keresni. Ennek megfelelően a keleti kérdés vallási tartalmát hangsúlyozta, Oroszország keleti kérdésben követett expanzív politikáját „a szláv testvéreknek nyújtott segítség” jogosságával igazolta. Tatyiscsev könyvét a krími traumából kilábaló orosz külpolitika első balkáni sikere, majd az orosz diplomácia berlini kongresszuson elszenvedett sikertelensége után írta, abban az időszakban, amikor az orosz befolyás ismét érezhetően gyengült a Balkánon, amelyért Angliát és a külföldi diplomáciát hibáztatta. Az ebben az időszakban, az 1880-as években megjelent történeti munkákban egyébként a Kelet és a Nyugat szembeállítását, a történelmi személyiségek és a véletlen fontosságának hangsúlyozása dominált. A történészek a gazdasági érdekek bemutatásával nemigen foglalkoztak.

Szolovjov belevonta sajátos koncepciójába a keleti kérdést, és abban Európa és Ázsia ősi harcának egyik fázisát, „a tenger és a sztyepp” küzdelmét látta, kezdetét I. Péter azovi hadjáratától datálta.⁷ Tatyiscsevvvel ellentétben azt hangsúlyozta, hogy az orosz külpolitika nem választható szét, a keleti és a nyugati ügyek organikus egységet képeznek és összefüggnek, valamint Oroszország számára a Fekete-tenger partvidékének megszerzése, a tengerszorosok használatának biztosítása hatalmi és gazdasági szempontból egyaránt fontos volt. Kiemelte, hogy II. Katalin idején a lengyel kérdés és a török ügy összekapcsolódott, és az orosz külpolitika az európai nemzetközi viszonyok figyelembevételével formálódott.⁸

A szovjet történetírásban elsőként M. N. Pokrovszkij foglalkozott behatóan a keleti kérdéssel. A marxista elveknek megfelelően a nagyhatalmak között feszülő kibékíthetetlen ellentétek gyökereit az Oszmán Birodalomból eredeztette. 1929-ben megjelent munkáiban a keleti kérdést egy komplex, az európai nagyhatalmak gyarmatosító politikájával összefüggő probléma részeként mutatta be, azt hangsúlyozta, hogy a nagyhatalmak küzdelme az Oszmán Birodalom megszerzéséért folyt.⁹ Pokrovszkij vizsgálódása során törekedett arra is, hogy a keleti kérdés stratégiai, gazdasági és politikai összetevőire fényt derítsen, és ne a vallási, azaz a keresztény és a muzulmán világ közötti különbségre tegye a hangsúlyt,¹⁰ ami igen méltányolandó. A keleti kérdésben követett orosz külpolitika megítélésében azonban több hibás következtetésre jutott.

Megalapozatlan megállapításai közül jó néhány – például: a cárizmus mindvégig a szorosok megszerzésére törekedett; az Oszmán Birodalom integritását szorgalmazó cári politika pusztán diplomáciai fogás volt; a kücsük-kajnardzsai béke és az unkiar-iszkeleszi megállapodás az orosz expanzív politika olyan eredménye volt, amely a balkáni népek életében pozitív változást nem eredményezett – a keleti kérdést kutató szovjet történészek több nemzedékére hatott.

A keleti kérdés kutatásában a Szovjetunióban jelentős változás csupán a hatvanas évek elején következett be. Ekkorra a keleti kérdés fogalmi, kronológiai, tartalmi tisztázásán túl létrejöttek azok a kutatócsoportok, irányzatok, amelyek a keleti kérdés részproblémáinak vizsgálatára specializálódtak, és máig működnek fiatal, ambiciózus történészek részvételével.

Az 1960-as évektől a történészek pontosították a keleti kérdés keletkezésének idejét, azt a 18. század második felére tették, a kialakulását az Oszmán Birodalom hanyatlásával, a balkáni népek felszabadító harcával, valamint Nyugat-Európa gazdasági fejlődésével köthették össze. A keleti kérdés történetének bemutatása helyet kapott olyan általános művekben is, amelyeket az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szenteltek. Ebből a szempontból Je. V. Tarle; V. M. Hvosztov; A. L. Narocsnyinkij: A diplomácia története számít kiemelkedő alkotásnak, mert abban a szerzők a keleti kérdés komplex bemutatására törekedtek, meghatározták a fogalmát, genezisét; kijelölték a szakaszait, és bemutatták azt is, hogy a nagyhatalmak milyen külpolitikát követtek a Közel-Keleten és a Balkánon a 18–19. század folyamán.¹¹ De mérföldkőnek számít N. Sz. Kinjapina a 19. századi orosz külpolitikát elemző kétkötetes műve is,¹² melyben alaposan foglalkozott a keleti kérdés problematikájával, valamint a többkötetes A Szovjetunió története is,¹³ mivel az orosz külpolitikát taglaló fejezeteiben, amelyeket neves kelet- és Balkán-kutatók írtak (V. M. Hvosztov; A. M. Sztanyiszlavszkaja; A. V. Fagyjev; L. I. Narocsnyickaja; I. V. Besztuzsev), központi helyet kapott a keleti kérdés történetének bemutatása.

A Balkán-kutatással és a keleti kérdéssel foglalkozó szovjet, orosz kutatók között három nagyobb csoport különíthető el. Az első csoportba tartozó, a 19. század első felének orosz Közel-Kelet-politikáját vizsgáló történészek elsősorban az orosz–török kapcsolatok elemzésére, valamint Oroszország és a nyugat-európai államok közötti vetélkedésre és együttműködésre koncentrálnak (A. L. Sapiro; A. M. Sztanyiszlavszkaja; G. L. Ars; O. B. Sparo; A. V. Fagyjev; A. V. Georgijev; V. N. Vinogradov). A. M. Sztanyiszlavszkaja kutatómunkájának köszönhetően Oroszország 19. század eleji politikája alaposan feldolgozottá vált.¹⁴ Sztanyiszlavszkaja nagy figyelmet szentelt az orosz külpolitikát alakító csoportok belső küzdelmére is. G. A. Ars, O. B. Sparo, A. V. Fagyjev érdeme¹⁵ a 19. század első keleti válságának, a görög felkelésnek az elemzése, komplex bemutatása. A válságot lezáró orosz–török háborúval és a drinápolyi békével V. I. Seremet foglalkozott.¹⁶ V. A. Georgijev az 1830–40-es években követett orosz keleti politika összetevőit tárta fel munkáiban,¹⁷ bemutatva, hogy az unkiar-iszkeleszi megállapodás után milyen okok folytán és miként gyengült meg Oroszország pozíciója a Közel-Keleten, illetve az 1840-es évek végén hogyan vezetett az a londoni konvenció és a Dardanella-szerződés megkötéséhez. A szovjet, orosz történetírásban a keleti kérdés következő nagy krízise, a krími háború is komplex megvilágításba került, miután alaposan feltérképezték annak politikai, gazdasági és katonai aspektusait. P. Kuharszkij 1941-ben megjelent monográfiájában az orosz–francia kapcsolatok alakulását vizsgálta meg a krími háború előestéjén.¹⁸ Arra a következtetésre jutott, hogy a keleti krízist egyrészt a nemzetközi kapcsolatokban meglévő

nézeteltérések, másrészt a francia belpolitikai változások idézték elő. A téma kutatásában megtorpanást mutat és egyben visszalépést is I. V. Besztuzsev 1956-ban kiadott munkája,¹⁹ amely egyoldalúan, a nagyhatalmaknak az új piacokért és nyersanyagforrásokért folytatott küzdelmeként mutatta be a krími háborút. A krími háború történetének komplex vizsgálatát Je. V. Tarlénak köszönhetjük,²⁰ L. I. Narocsnyickajának pedig azt a – három évtizeddel később megjelent – kötetet, amelyben a krími háborút lezáró párizsi békét és a békefeltételek megváltoztatására tett orosz diplomáciai erőfeszítéseket tárta fel.²¹

A történészek egy másik csoportja a keleti kérdés fontos részét képező problémára, a Balkán-kérdésre szakosodott (I. Sz. Dosztyjan; Je. I. Druzsinyina; G. Sz. Groszul; V. M. Groszul; V. N. Vinogradov).²² A Balkán-problémát a keleti kérdés részeként vizsgálva részletesen foglalkoztak munkáikban Oroszország Balkánpolitikájával, a balkáni államok fejlődésével, a balkáni népek felszabadító mozgalmival. Megvizsgálták azt is, hogy Oroszország milyen szerepet vállalt a felszabadító küzdelmekben, és az orosz–balkáni kapcsolatok mennyire voltak, lehetek gyümölcsözőek. A szovjet, orosz tudósok harmadik csoportja az Oszmán Birodalom történetével és az oszmán modernizációval foglalkozik behatóan (A. F. Miller; A. D. Novicsev; V. B. Luckij, V. I. Seremet; G. A. Klejnman; I. L. Fagyjeva; N. A. Dulina; K. B. Vinogradov).²³

Az 1960-as évektől a keleti kérdés története helyet kapott Oroszország, az orosz külpolitika és a nemzetközi kapcsolatok történetének szentelt átfogó, modern szemléletű munkákban is. És ettől kezdődően a folyamatosan közreadott forráskiadványok pedig – az Orosz Birodalom Külügyi Levéltárának 1800 és 1830 közötti évekkel foglalkozó iratanyaga 1960-tól 1995-ig 16 kötetbe rendezve jelent meg – a keleti kérdés problémaköreinek alaposabb kutatását segítik.²⁴ A Szovjet (Orosz) Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete 1974-től adja ki a Balkán-kutatások című kötetet, amelyben az orosz történészek a keleti kérdés kutatása terén elért új eredményeiket tehetik közzé. Az intézet érdeme annak a kétkötetes munkának a kibocsátása is, amely a nemzetközi kapcsolatok rendszerében mutatja be a Balkánt az 1815 és 1856 közötti időszakban.²⁵ Külön kuriózumnak számít az a kötet, amely a Besszarábiával foglalkozó dokumentumokat tartalmazza.²⁶

Az 1980–90-es évek kutatása is több modern hiánypótló monográfiával és tanulmánnyal büszkélkedhet.²⁷ Azonban még mindig vannak a keleti kérdésnek olyan részproblémái, melyeknek máig kevés figyelmet szentelnek az orosz történészek. Az Oszmán Birodalom felosztását szorgalmazó tervek alig kutattak.²⁸ Az Oszmán Birodalom területén létesített orosz konzulátusok és az orosz kereskedelem kapcsolatának vizsgálata, a konzuli jelentések feldolgozása is várat magára, pedig a segítségükkel, az orosz kereskedelemre vonatkozó adataik tükrében az orosz Közel-Kelet-politika gazdasági mozgatóiról a mostaninál pontosabb képet kaphatnánk.

Az orosz történészek közül elsőként G. L. Ars²⁹ foglalkozott a konzuli jelentésekkel, melyek segítségével alaposabban tárhatta fel és mutathatta be Morea, az Arhipelag, valamint az Oszmán Birodalom más régióinak gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait. Az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke tette lehetővé Oroszország számára, hogy az Oszmán Birodalomba konzulokat küldjenek. A 19. század húszas éveiben így létesültek konzulátusok többek között Bukarestben, Iași-ban, Athénban, Patraszban, Szalonikiben, a Dardanellákon, Szmirnában, Alexandriában, Aleppóban, Jaffában, Cipruson. A konzulátusokon dolgozó konzulok feladata volt az is, hogy a tevékenységük helyén folyó kereskedelemről és hajóforgalomról adatgyűjtést végez-

zenek, és a feljegyzéseiket továbbítsák a külügyminisztérium Ázsia részlegéhez. 1800 és 1850 között rengeteg adat gyűlt össze, amely máig feldolgozásra vár. A határon túli orosz alkotmányos diplomácia feltérképezése terén is elégtelen a kutatás, bár V. Ja. Groszul jelentős érdemeket szerzett e probléma vizsgálatában.³⁰ A vita az orosz külpolitika expanzív jellegéről, és arról, vajon az orosz kelet- és Balkán-politika háttérbe szorult-e a napóleoni háborúk idején az európai ügyek miatt, ma is folyik.³¹

Az orosz Balkán-kutatás, amely színvonalas monográfiákkal büszkélkedhet, tovább gazdagodhat a jövőben az eddig kevésbé vagy alig vizsgált problémák feldolgozásával.

Ijegyzetek

¹ E tanulmány Az orosz történetírás regionális iskolái című nemzetközi konferencián – 2006. május 30–31., ELTE Ruszisztikai Központ – elhangzott orosz nyelvű előadás magyar nyelvű változata.

² A keleti kérdés fogalmához lásd: *Majoros István: A keleti kérdés kezdetei. Világtörténet, 1997. tavasznyár, 59–60.*; *Jelavich, B.: A Balkán története I. Bp., 1996.*; *Anderson, M. S.: The Eastern Question. London, 1966.*; *Goldfrank, D. M.: The Origins of the Crimean War. London, 1966.*; Vosztocsnij voprosz vo vnyesnyej polityike Rosszii konyec 18 – nacsalo 20. vv. Moszkva, 1978.; *Orlik, O. V.: Rosszija v mezsdunarodnih otnosenijah, 1815–1829. Moszkva, 1998.*

³ *Homjakov, A. Sz.: Polnoje szobranijje szocsinyenij. I. Szankt-Petyerburg, 1911. 497.*

⁴ *Danyilevszkij, Ny. Ja.: Jevropa i Rosszija. Szankt-Petyerburg, 1888. 325–355.*

⁵ *Szolovjov, Sz. M.: Vosztocsnij voprosz. Szobranijje szocs. I. Szankt-Petyerburg, é. n.; Uő: Imperator Alekszandr I. Polityika, gyiplomatijja. Szankt-Petyerburg, 1877.*

⁶ *Tatyiscsev, Sz. Sz.: Vnyesnyaja polityika imperatora Nyikolaja I. Szankt-Petyerburg, 1887.*

⁷ *Szolovjov: Vosztocsnij voprosz. i. m. 903–904.*

⁸ Uo. 608.

⁹ *Pokrovskij, M. N.: Gyiplomatijja i vojni carszkoj Rosszii. Moszkva, 1929.; Uő: Vosztocsnij voprosz. Moszkva, 1929.*

¹⁰ *Pokrovskij: Vosztocsnij voprosz. i. m. 311.*

¹¹ *Isztorija gyiplomatijii. I–II. Moszkva, 1959, 1963.*

¹² *Kinjapina, N. Sz.: Vnyesnyaja polityika Rosszii v pervoj polovinye 19 v. Moszkva, 1963.; Uő: Vnyesnyaja polityika Rosszii vo vtoroj polovinye 19 v. Moszkva, 1974.*

¹³ *Isztorija SZSZSZR sz drevnyejshih vremen do nasih dnejev. IV–VI. Moszkva, 1967–1968.*

¹⁴ *Sztanyiszlavszkaja, A. M.: Russzko-anglijszkije otnosenijja i problemi Szregizemnomorja 1798–1807. Moszkva, 1962.*

¹⁵ *Ars, G. L.: Eterisztszkoje dvizsenijje i Rosszija. Moszkva, 1970.; Sparo, O. B.: Rosszija i oszvozboszgyenyijje Grecii. Moszkva, 1965.; Fagyjev, A. V.: Rosszija i vosztocsnij krizisz 20-h godov 19. v. Moszkva, 1958.*

¹⁶ *Seremet, V. I.: Turcija i Adrianopolszkij mir 1829 g. Moszkva, 1975.*

¹⁷ *Georgijev, V. A.: Vnyesnyaja polityika Rosszii na Blizsnyem Vosztoke v konce 30 – nacsale 40-h godov 19. v. Moszkva, 1975.*

¹⁸ *Kuharszkij, P.: Franko-russzkije otnosenijja nakanunye Krimszkoj vojni. Leningrád, 1941.*

¹⁹ *Besztuzsev, I. V.: Krimszkaja vojna. Moszkva, 1956.*

²⁰ *Tarle, Je. V.: Krimszkaja vojna. I–II. Leningrád, 1944, 1945.*

²¹ *Narocsnyickaja, L. I.: Rosszija i otmena nyejtralizacii Csornogo morja 1856–1871 gg. Moszkva, 1989.*

²² *Dosztyjan, I. Sz.: Rosszija i balkanszkij voprosz. Moszkva, 1972.; Druzsinijina, Je. I.: Szevernoje Pricsemomorje v 1775–1800 gg. Moszkva, 1959.; Uő: Kjucsuk-Kajnardzsijszkij mir 1774. Moszkva, 1955.; Groszul, G. Sz.: Dunajszkije knyazsesztva v polityike Rosszii, 1772–1806. Kisinyov, 1975.; Groszul, V. M.: Reformi v Dunajszkikh knyazsesztvah i Rosszija (20–30-je godi 19 v.). Moszkva, 1966.; *Vinogradov, V. N.: Gyerzsavi i obeginyenyije Dunajszkikh knyazsesztv. Moszkva, 1966.**

²³ *Miller, A. F.: Kratkaja isztorija Turcii. Moszkva, 1948.; Uő: Musztafa-pasa Bajraktar. Moszkva, 1947.; Novicsev, A. D.: Turcija. Moszkva, 1965.; Luckij, V. B.: Novaja isztorija arabszkikh sztran. Moszkva, 1965.; Seremet, V. I.: Oszmanszkaja imperija i Zapadnaja Jevropa vtoraja treti 19 v. Moszkva, 1986.; Klejnnan, G. A.: Armija i reformi. Oszmanszkoj opit modernizacii. Moszkva, 1989.; Fagyjeva, I. L.: Oszmanszkaja imperija i anglo-tureckije otnosenijja v szereginye 19 v. Moszkva, 1982.; Dulina, N. A.: Oszmanszkaja imperija v mezsdunarodnih otnosenijjah 30–40-je godi 19 v. Moszkva, 1980.*

²⁴ *Vnyesnyaja polityika Rosszii. Szer. I. 1801–1815. Szer. II. 1815–1830. I–XVI. Moszkva, 1960–1995.*

- ²⁵ Mezdunarodnije otnosenyija na Balkanah, 1815–1830. Moszkva, 1983.; 1815–1856, Moszkva, 1990.
- ²⁶ Besszarabija na perekrojsoztkje jevropejszkoj gyiplomatyii. Dokumenti i matyeriali. Moszkva, 1996.
- ²⁷ *Petroszjan, I. E., Petroszjan, Ju. A.*: Oszmanszkaja imperija: reformi i reformatori, konyec 18 – nacsalo 20. v. Moszkva, 1993.; *Vinogradov, V. N.*: Velikobritanija i Balkani. Ot Venszkogo kongressza do Krimszkoj vojni. Moszkva, 1985.; Isztorija vnyesnej polityiki Rosszii. Pervaja polovina 19 v. Moszkva, 1995.; *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih otnosenyijah 1815–1829, Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Rosszija i Balkani. Moszkva, 1998.; Vek Jekatyerini II. Gyela Balkanszkije. Moszkva, 2000. Folyamatosan jelennek meg új kutatási eredmények a Voproszi Isztorii, a Novaja i Novejsaja Isztorija és az Otyecsesztvennaja Isztorija számaiban.
- ²⁸ II. Katalin „görög tervét” máig a legalaposabban *Markova, O. P.*: O proiszhozsgyenyii tak nazivaemogo grecseszkoj projekta. Isztorija SZSZSZR, 1958/4. 52–78. mutatta be. *Sztyegnyij, P. V.*: Jescso raz o grecseszkom projektye Jekatyerini II. Novaja i Novejsaja Isztorija, 2002/4. 100–108. új források felhasználásával világítja meg a problémát.
- ²⁹ *Ars, G. L.*: Eteriszszkoje dvizsenyije Rosszii. Moszkva, 1970.; Mezdunarodnije otnosenyija na Balkanah, 1815–1830 gg. Moszkva, 1983.
- ³⁰ *Groszul, V. Ja.*: Rosszijszkij konsztitucionalizm za pregyelami Rosszii. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1996/2. 166–180.
- ³¹ *Orlik, O. V.*: Rosszija v mezdunarodnih otnosenyijah 1815–1829. Moszkva, 1998.

A DÉLVIDÉKI MAGYARSÁG A MAGYAR KÜLPOLITIKÁBAN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1919–1938)

A Párizs melletti Trianonban 1920. június 4-én aláírt békeszerződéssel területének kétharmad részét és lakosságát hasonló arányban csatolták el a történelmi Magyarországnak. Az elcsatolt területeken élő magyar nemzetiségűek száma mintegy 3 millióra rúgott, s abból több mint félmillió került Jugoszláviához. A magyar külpolitika fő célja a két világháború közötti időszakban mindvégig a békeszerződés revidálása, és ezzel összefüggésben az alapvetően a trianoni béke megőrzésére létrejött kisantant felbomlasztása volt. Az ehhez vezető útnak volt egy fontos köve a kisebbségi kérdés rendezése.

A magyar külpolitika számára létezett fontossági sorrend az egyes magyar kisebbségek tekintetében. Nyilvánvaló, hogy a „rangsor” meghatározásában döntő fontosságú volt az elszakított területen élő magyarság lélekszáma. Önmagában e mennyiségi mutató is indokolhatja a Romániában élő magyar kisebbség első helyezését, amely mellé azonban érzelmi és nagyon is racionális társadalmi és gazdasági okok is felsorakoztak, amelyek együttesen a képzeletbeli rangsor harmadik, utolsó előtti helyét biztosították a délvidéki magyarság számára. Az említett okokon túl szerepet játszott e nem túl előkelő hely megszerzésében az is, hogy feltehetően helytállóak voltak azok a Magyarországról készült jugoszláv hangulatjelentések, amelyek szerint Magyarországon általános volt az a vélemény, hogy az elcsatolt területek magyarjai közül elsőként a jugoszláviaiak fognak behódolni az államalkotó többség befolyásának.¹

A magyar kormány hivatalos, de titkos csatornán keresztül tartotta a kapcsolatot a délvidéki magyar kisebbséggel.² A csatorna a Teleki Pál irányításával létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központja volt, amelynek működési alapelveit a magyar minisztertanács 1921. augusztus 12-én fogadta el.³ A szervezetet központi apparátusát közvetlenül a miniszterelnök alá rendelték, költségvetését pedig a nemzetgyűlés kikerülésével csak a kormánynak kellett jóváhagynia. E szervezetten belül megalakították a Szent Gellért Társaságot, amely a délvidéki magyarsággal tartotta a kapcsolatot. A Szent Gellért Társaság elnöke a korszak „írófejedelmeként” számon tartott verseci származású Herczeg Ferenc lett.

Az elszakított területek közül alighanem a jugoszláviai magyarság körében folytak a legkomolyabb belső viták arról, hogy milyen magatartást tanúsítsanak az új államhatalommal szemben. Két tábor formálódott: az ún. aktivistáké, illetve passzivistáké. A passzivisták szerint még nem érkezett el az idő az önálló magyar párt megalakítására, az aktivisták viszont önálló magyar politikai párt megalakítása mellett emelték fel a szavukat. A magyar kormány az utóbbit támogatta. Olyannyira, hogy kilátásba helyezte minden anyagi és erkölcsi támogatás megvonását azoktól, akik nem engedelmeskednek az egységes kisebbségi magyar politikai párt létrehozását szorgalmazó anyaországi utasításoknak.⁴ Bár 1922. május 8-i debreceni beszédében Bethlen a magyar külpolitika egyik prioritásának nevezte az elszakított területeken élő magyarok helyzetének javítását, a kisebbségi kérdés mégsem került a kormány érdeklődésének homlokterébe. Érdemi eredmények elérésére ugyanis nem sok lehetőség kínálkozott. Maga a kérdés nemzetközi szabályozása sem tette lehetővé a magyar kormány fellépését, miután nem az anyaországnak, hanem az érintett területek kisebbségének volt joga panasszal élni.

A magyar külpolitika Jugoszlávia és a másik két kisantantállam vonatkozásában mindvégig hangsúlyozta, hogy az országaikban élő kisebbség helyzetének megnyugtató módon történő rendezése előfeltétele a kapcsolatok javításának. Ezt azzal indokolták, hogy a magyar közvélemény nem tolerálná a kormány közeledését egyik vagy másik államhoz, amennyiben ez a kérdés nincs megoldva. A valóság azonban az, hogy Budapest – legalábbis Jugoszlávia esetében – még ettől is hajlandó lett volna eltekinteni, amennyiben a másik oldalon komoly fogadókészség mutatkozik a kapcsolatok valóban baráti(bb) alapokra helyezésére, s a továbblépés érdekében több alkalommal is megelégedett volna tényleges engedmények helyett pusztán gesztusokkal.⁵

Belgrád részéről azonban ritkán volt tapasztalható ősziinte hajlandóság a kapcsolatok rendezésére, különösen ha ennek a kisebbségeknek nyújtandó kedvezmények voltak a feltételei. A jugoszláv kormány számára a magyar kisebbség mellett, hogy nyilvánvaló veszélyeket hordozott magában, jó kifogás is volt a rendszerint magyar oldalról szorgalmazott tényleges kapcsolatjavítást célzó javaslatok elhárítására. A délszláv állam vezetése ugyanis, valahányszor Budapestről felvetették a kapcsolatok javítását, aminek első feltételül a magyar kisebbség helyzetének pozitív irányú változtatását szabták, mindannyiszor azt a választ adta, hogy nem teheti, mert ügyelni kell a kisantantállamok érzékenységre. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a nemzeti-ségi ellentétekkel terhelt jugoszláv belpolitikában valóban ritkán voltak adottak a feltételek a magyar kisebbség irányában teendő engedményeknek. Mindezt tetézte a magyar revizionizmus egyre erősödő hangja a húszas évektől, ami a jugoszláv közvéleményt nyilvánvalóan szembeállította a magyarokkal, *de facto* a Magyarországgal szembeni engedmények politikájával.

Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról, hogy a közhangulat befolyásolására Jugoszláviában éppúgy megvoltak az eszközök, mint a többi kelet-közép-európai államban. Tehát az, hogy Belgrád tesz-e lépéseket a közeledésre elsősorban a politikai akarat hiányán vagy meglétén múlt. Ennek ellenére Magyarországon többnyire akceptálták Jugoszlávia kifogásait, bel- és/vagy külpolitikai nehézségekre való hivatkozásait a lépések elmaradásáért. Ennek magyarázata az, hogy a kisebbségi kérdés a korszakban a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulásában többnyire csak másodlagos jelentőséggel bírt. A kedvezmények elérése a jugoszláv kisebbség számára csak az egyik eleme volt a magyar külpolitikának. A délszláv államhoz került magyar kisebbség csak eszköz volt Budapest számára legfontosabb külpolitikai célja eléréséhez, a kisantant felbomlasztásához. A határon kívülre került délvidéki magyarság sorsa javításnak kérdését fel lehetett használni a Jugoszláviához való közeledés demonstrálására, így a magyarok helyzetének javulása elsődlegesen azt a célt szolgálta, hogy Magyarország külpolitikai helyzete javuljon (hiszen az feltételezte, hogy valamilyen szinten rendeződött a kapcsolata Jugoszláviával).

Általában tehát Budapest vetette fel a kapcsolatok javítását, aminek feltételül rendszerint a kisebbségi kérdés rendezését szabta. Másrészt viszont a délvidéki magyar kisebbség kérdése összességében marginális szerepet játszott a magyar külpolitika irányítói szemében. A két megállapítás közötti ellentmondás csak látszólagos. A magyarázat az, hogy a kisebbségi kérdés rendezésének valóban előfeltételül szabását csak akkor vették komolyan számításba Budapesten, amikor Magyarország külpolitikai helyzete kedvezőbb volt, és a siker esélyével és az elérendő fő cél veszélyeztetése nélkül kerülhetett előtérbe, vagy akkor, amikor Budapest egyáltalán nem akart meg egyezni Belgráddal. Az előbbire példa az 1937–1938-tól kezdődő időszak, amikor a kisantant bomlása szinte biztosra volt vehető. Ekkor a magyar külügyminiszter, Kánya

Kálmán megengedhette magának azt a „luxust”, hogy lényeges engedményeket követeljen a kisebbségeknek Jugoszláviától, mielőtt továbblépnek a kapcsolatok javítása felé vezető úton. Az utóbbira pedig példa az 1926 ősztől folytatott magyar politika, amikor már eldőlt, hogy a jugoszlávokkal nem lehet megegyezni (a kisantantállamok nélkül), és helyette a magyar külügyi vezetés az olaszokkal igyekezett valamilyen egyezményt összehozni.

1926 tavaszától enyhülési és közeledési folyamat kezdődött Magyarország és Jugoszlávia között, ami úgy tűnt, elvezethet a magyar külpolitika fő céljának eléréséhez, a kisantantgyűrű fellazításához. Budapest azonban látva az élénk olasz érdeklődést, „ejtette” Belgrádot és a Jugoszláviához való közeledést, s helyette Róma támogatását próbálta megnyerni maga számára. Ekkor, 1926 októberében bukkant fel első ízben hivatalos diplomáciai iratokban (legalábbis az általam vizsgált források szerint) a jugoszláviai magyar kisebbség sorsa javításának igénye magyar részről. Amikor a magyar kormány már tisztán látta, hogy a magyar–jugoszláv külön megegyezésből nem lesz semmi, Budapest felvetette a kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségét. De ezt nem szerződés, vagy egyezmény, vagy bármilyen más írásos formában, akár csak formális tárgyalások keretében kívánta megvalósítani, hanem baráti beszélgetések során. A magyar kormány tisztában volt azzal, hogy a kisebbségi kérdés rendkívül kényes kérdés, és a jugoszláv kormánynak tekintettel kell lennie közvéleményére, amely „a nemzeti fellángolás korszakában kisebbségi vonatkozású ügyekben érthetően igen érzékeny”.⁶ Ezért a magyar kormány, belátva a jugoszláv kormány nehézségeit, nem gondolt arra, hogy a magyar kisebbség ügyét egyezmény útján szabályozzák, vagy bármi olyat kérjen, amit a jugoszláv közvélemény az ország belügyeibe való beavatkozásnak minősíthet. Jelezte viszont, hogy a jugoszláviai magyarok elnyomásáról érkező panaszok izgatják a magyarországi kedélyeket, és ilyen körülmények mellett aligha lehet megvalósítani a két ország között „a nép széles rétegeiben gyökerező őszinte megértést”. Budapesten úgy vélték, hogy a jugoszláv kormány spontán lépései a magyar kisebbség javára jelentős mértékben hozzájárulnának a viszony javításához szükséges „atmoszféra” kialakulásához. A spontán jugoszláv lépések megtételét elősegítendő, a magyar külügyminiszter ismertette a jugoszlávokkal kormánya álláspontját a kisebbség vonatkozásában: a Jugoszláviában élő magyarok legyenek lojális polgárai új hazájuknak, a délszláv állam viszont adja meg nekik a számukra nemzetközi szerződésileg biztosított jogoknak azt a minimumát, hogy nyelvüket megtarthassák, valamint biztosítsa részükre a kulturális fejlődés lehetőségét.⁷

A kisebbségi kérdés rendezésének lehetőségeit a két állam teljesen eltérően ítélte meg. A magyar kormány a kisebbségi kérdés rendezését alapvetően két módon látta elképzelhetőnek: ha az illető államok a területükön élő kisebbségek képviselőivel egyeznek meg úgy, hogy azok elégedettek legyenek, és ennek a megegyezésnek a betartását valamely más állam szavatolja; vagy úgy, hogy Magyarország köt kisebbségi szerződéseket a szomszédos államokkal, amelyek beletartoznak a döntőbírósi egyezménybe, és annak hatásköre alá tartoznak.⁸ Jugoszlávia számára azonban egyik opció sem volt elfogadható. Belgrád megítélése szerint ugyanis mindkét módszer külső beavatkozást jelentett volna a belügyekbe. (A magyar politika egyébként hasonlóan vélekedett a saját kisebbségeit érintő kérdések esetében.) A jugoszláv álláspont az volt, hogy kisebbségi kedvezmények kizárólag egyoldalúan képzelhetők el, miután a kisantantállamok nem állnak közvetlen szerződéses kapcsolatban ebben a kérdésben Magyarországgal. Igaz, hogy mindhárman aláírták a kisebbségi szerződést, de azt nem Magyarországgal kötötték, hanem a nagyhatalmakkal. Következésképpen – szólt a

jugoszláv érvelés – a magyar kisebbség élvezheti a szerződésben garantált kisebbségi jogait, azonban ezek védelme nem Magyarországot, hanem az azt aláíró nagyhatalmat, vagyis a Népszövetség Tanácsát illeti.⁹

Mindennek köszönhetően a jugoszláviai magyar kisebbség sorsának javítását célzó szervezett magyar fellépésről nem igazán beszélhetünk. Hivatalos fórumokon 1929-től merült fel a kérdés, a Népszövetséghez benyújtott petíciók formájában. De ekkor sem a magyar kormány vetette fel, hiszen neki erre nem volt meg a jogosítványa, hanem Prokopy Imre, Bács-Bodrog vármegye utolsó magyar főispánja, aki magánemberként, de természetesen a magyar külügyminisztériummal egyeztetve és annak utasításai szerint készítette panaszbeadványait. A magyar kormány nem hirtelen felindulásából döntött úgy, hogy a nemzetközi szervezethez fordul. Egy átgondolt, hosszú távú terv részeként már 1928-ban elhatározta, hogy a Népszövetségtől kéri a délvidéki magyar kisebbség panaszainak orvoslását.¹⁰ A magyar kormány Prokopy Imre nevével fémjelzet „petícióakció” megkezdése előtt fontosnak tartotta a Népszövetségnél is előkészíteni a terepet. Ennek érdekében Bethlen a kisebbségi panaszok népszövetségi procedúrájának megváltoztatását szerette volna elérni. A magyar miniszterelnök három elv megvalósulását tartotta alapvetőnek: 1) a kisebbségi panaszokkal olyan állandó bizottság foglalkozzon, amely nem az egyes államok képviselőiből áll, hanem a pénzügyi és a szakbizottságok mintájára alakítják ki, vagyis a panaszok kivizsgálása egy szakértői bizottság hatáskörébe kerüljön; 2) a kisebbségi ügyekben kontradiktórius eljárás legyen rendszerezítve, vagy ha ez nem lehetséges, legalább az a lehetősége legyen a peticionálóknak, hogy ügyeikhez másodsor is hozzászólhassanak; 3) végezetül, hogy a kisebbségi panaszok ügyében folytatott eljárás nyilvánossága biztosítva legyen.¹¹

A délszláv államban 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra kisebbségeket is hátrányosan érintő rendelkezései kedvező háttérrel biztosítottak a magyar akció megindításához. 1929. november 20-án iktatták az első magyar petíciót a Népszövetségnél. 1929 novembere és 1933 februárja között Prokopy 20 petíciót és 3 kiegészítést juttatott el a Népszövetséghez, zömmel iskolai, nyelvi, kulturális sérelmek és köztisztviselők elbocsátása miatt.¹² Az akció háttérében meghúzódó cél az lehetett, hogy végre rávegyék a délvidéki magyarság képviselőit: jelenjenek meg nyíltan a nemzetközi fórumokon, támasszák alá az egyre erősödő revíziós propagandát, valamint dokumentálják a Népszövetségnél a kisebbségi jogtiprást, aminek mindaddig jóformán semmilyen nyoma nem volt a nemzetközi szervezetnél.¹³

A népszövetségi fellépés természetesen nem talált kedvező fogadtatásra Belgrádban, s bár általa a kisebbségi kérdés látszólag a két állam kapcsolatainak homlokterébe került, valójában sokkal inkább a gazdasági kérdések határozták meg a magyar–jugoszláv kapcsolatok alakulását.¹⁴ A búza- és kukoricaexport összhangba hozása, hogy az eladásnál ne támasszanak konkurenciát egymásnak, fontosabb kérdésnek bizonyult a magyar kisebbség helyzeténél.

A kisebbségi kérdés előtérbe kerüléséről az 1930-as évek derekától beszélhetünk. A háttérben a kettős birtokosok ügye állt. A trianoni határvonallal kettészelt földbirtokok tulajdonosainak, a kettős birtokosoknak a helyzetét Jugoszlávia vonatkozásában az 1926-ban Belgrádban megkötött kereskedelmi szerződés egyik melléklete rendezte. Eszerint a kettős birtokosok szabadon átlépheték a határt, és minden korlátozás nélkül vihették át gazdasági terményeiket a határon. E rendelkezés érvénye azonban 1932 májusában lejárt, és a magyar kormánynak minden erőfeszítése ellenére sem sikerült elérnie Belgrádban az egyezmény meghosszabbítását. A belgrádi vezetés

célja ugyanis a kettős birtokos intézmény megszüntetése volt, amit igyekezett közvetett eszközökkel a magyar féllel is tudatosítani. A szigorúbbá váló jugoszláv határőrizet miatt egyre gyakoribbá és mind súlyosabbá váltak a határincidensek. 1930. február 5. és 1933. október 20. között 20 komolyabb és 9 halálos áldozattal járó fegyveres incidens történt a határon, amelynek áldozatai magyar vagy magyar nemzetiségű jugoszláv állampolgárok voltak.¹⁵ Később nyíltan is a magyar fél tudomására hozták, hogy a jugoszláv kormány célja a kettős birtokosi intézmény megszüntetése. Božidar Purić jugoszláv külügyminiszter-helyettes 1934. május 9-én kijelentette Alth Valdemár magyar követ előtt, hogy Jugoszlávia a kettős birtokosokkal összefüggő kérdések rendezését a bulgáriaival hasonló módon képzei el, azaz, hogy ezeket végképp felszámolják. Kormányja a kettős birtokosok folytonos határátlépéseit nem tartja kívánatosnak, mert adataik szerint mintegy 100 ezer ember, részben magyar, részben jugoszláv állampolgár (de többségében magyar nemzetiségű) lépi át állandóan oda és vissza a határt, ami incidenseket eredményez. Emellett azt a fikciót kelti, mintha a határ nem volna véglegesen megállapítva. Nem tagadta: a gyakori zaklatások („vexációk”) azt a célt szolgálják, hogy a kettős birtokosokat birtokaik eladására bírják. Purić értesülései szerint a magyar kettős birtokosok kezén 9 ezer hektár, míg a jugoszlávokén 7 ezer hektár föld van. Ezeket a földeket könnyen ki lehet cserélni, illetve a tulajdonosokat kártalanítani. Így még abban az esetben is, ha a kettős birtokokat nem szüntetnék meg teljesen, számukat annyira lecsökkenthetnék, hogy a fennmaradók már nem számítanak. Végezetül megjegyezte: kormányja azzal a tervvel foglalkozik, hogy a magyar kormányt vegyes bizottságok kiküldését javasolja, amelyek likvidálják a kettős birtokokot, illetve szabályozzák a kettős birtokok kicserélését és a tulajdonosok kártalanítását.¹⁶ Ez volt az utolsó csepp a pohárban, ami a magyar kormányt arra bírta, hogy Genfben keresse igazát.¹⁷ 1934. május 12-én a magyar kormány a Népszövetség segítségét kérte a magyar–jugoszláv határon jugoszláv részről elkövetett túlkapasokkal szemben.

A két állam a nagyhatalmak nyomására 1934. június 20-án Belgrádban tárgyalásokba kezdett a vitás kérdések tisztázására, és július 21-én három okmányból álló, a magyar diplomácia sikerét tükröző megállapodás született. A jugoszlávok vállalták, hogy a határ menti birtokosoknak különféle könnyítéseket adnak; kölcsönösen vállalták, hogy sebesüléssel vagy halállal végződő incidensek esetén hatósági személyek 500 méteres határsávon belül bemehetnek a másik ország területére helyszíni kivizsgálás végett; egy bizalmas jegyzőkönyvben a magyar fél a jugoszlávra bízta a halálos végű határkonfliktusok elkerüléséhez szükséges intézkedések megtételét, míg a jugoszlávok a magyarok belátására bízták a horvát emigráció korlátozásához szükséges intézkedések meghozatalát.¹⁸

Ezt követően a magyar kisebbségi kérdés egyre gyakrabban és mind nagyobb súllyal jelent meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokban. Első alkalommal a marseille-i merénylet kapcsán, amikor Budapest igen kényelmetlen helyzetbe került mint a merénylethez közvetve segédkeztet nyújtó állam. A jugoszláv kormány kezdeményezte Magyarország felelősségének kivizsgálását a Népszövetségnél. Belgrád ezzel egyidejűleg megkezdte a Jugoszláviában dolgozó magyar állampolgárok és állampolgársággal nem rendelkező személyek kiutasítását az országból, mintegy 3000 főt toloncoltak át a határon. A lépés megdöbbenetett a világ közvéleményét, és kedvező, kezdeményező helyzetbe hozta Magyarországot, amit a magyar kormány igyekezett maximálisan kihasználni. Ekkor merült fel annak a lehetősége, amennyiben nem állítják le a Magyarországot ellen folyó jugoszláv propaganda-hadjáratot, felelevenítve a Prokopy-

féle petícióakciót, a magyar kormány panaszt nyújt be a Népszövetséghez a magyar kisebbségek védelme érdekében, illetve szóvá teszi a Jugoszláviából kiutasított magyarok ügyét is.¹⁹ Erre végül nem került sor.

A kedélyek lecsillapodását követően Belgrád és Budapest is egy darabig várakozó álláspontra helyezkedett kapcsolataik alakításában. Változást a nyugalmi helyzetben Milan Stojadinović kormányra kerülése hozott, aki felvetette a magyar–jugoszláv viszony javításának lehetőségét.²⁰ Bár a hajlandóság a kapcsolatok javítására mindkét fél részéről észlelhető volt, a közeledés konkrét lépéseivel mindkét állam várt, amíg az aix-en-provence-i per lezárulásával a marseille-i merénylet szálait nem varrták el véglegesen. Az első lépést ismét Stojadinović tette, megígérte: a marseille-i ügy végleges lezárása után a két ország megindult közeledését „par étapes” továbbfejleszti; ennek egyik első lépéseként elfogulatlan tanulmányozás tárgyává teszi a magyar követ által felvetett, a jugoszláviai magyarok hátrányos helyzetére vonatkozó kifogásokat.²¹

Akár furcsállhatjuk is az események ilyen gyors fordulatát. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a magyar–jugoszláv kapcsolatok javítását célzó gesztusok háttérben egy nagyhatalom, Németország rejtőzött, illetve nem is nagyon bujkált. Berlin külpolitikai céljai megvalósítása érdekében igyekezett közelíteni a két kormányt. A magyar kormány kész volt a viszony javítására, de a német kormány közvetlen közvetítése helyett célszerűbbnek tartotta, ha Németország nyomást gyakorol a jugoszláv kormányra, hogy tanúsítson nagyobb megértést a magyar kívánságokkal szemben, különösen a kisebbségi kérdésekben. A németek nem zárkóztak el ezelől sem, de a közvetítés sikere érdekében Berlin ismerni akarta a magyar követeléseket.²²

A magyar kormány fontosnak tartotta, hogy a magyar kisebbség sérelmeit orvosolják és megszüntessék azt a megkülönböztetést, amely a német és román kisebbséghez viszonyítva a magyarság hátrányára mutatkozott. Budapest ezt a legcélszerűbben egy kisebbségi szerződés útján vélte megoldani. Ilyen jellegű szerződésre azonban még nem értek meg a feltételek. A korábban részletezett jugoszláv álláspont ismeretében nyilvánvaló, hogy politikai ballonról volt szó. Ezt a jugoszláv fél is tisztán látta, s Stojadinović tréfával ütötte el a javaslatot: „*Minek a szerződés, a németekkel is jóban vagyunk, azokkal sincs szerződésünk.*”²³

A mindkét fél részéről mutatkozó közeledési hajlandóság dacára²⁴ jugoszláv részről fontosnak tartották újfent figyelmeztetni Magyarországot, hogy a közeledési politika, amit Stojadinović őszintén óhajt, nem hozhat máról holnapra teljes változást a két állam viszonyában. A kapcsolatoknak fokozatosan kell javulniuk, és Magyarországnak eleinte meg kell elégednie kisebb eredményekkel. „*Magyarország és Jugoszlávia számtalan szállal vannak egymáshoz fűzve, gazdaságilag egymásra vannak utalva, azonfelül közös veszély (bolsevizmus) is fenyegeti őket, a közeledés tehát nemcsak lehetséges, de egyenesen szükséges is. A magyaroknak meg kell azonban érteniük a jugoszláv nép szellemét. Ők egy primitív nép, élénk temperamentumuk gyakran elragadja őket, és nem ritkán brutálisan nyilvánul meg. Az ilyesmin nem szabad fennakadniuk. Ők (a külügyminisztérium – H. Á.) mindig azon lesznek, hogy ezeket a zökkenőket eliminálják.*”²⁵ A két ország közötti viszony elmérgesedése folytán „mindenféle gaz felburjánzik”, a hatóságok bizalmatlanok, a végrehajtó szervek rosszindulatúak. Ennek folytán a jugoszláviai magyar állampolgárokat jogtalan sérelmek érik. Mindez azonban önmagától megszűnik majd, ha a két ország közötti viszony barátságos lesz. Vonatkozik ez nemcsak a magyar–jugoszláv gazdasági kapcsolatok kimélyítésére és az árucserre-forgalom élénkítésére, hanem a magyar kisebbség helyzetére is.²⁶

Magyarország 1937-től viszonylag kedvező külpolitikai helyzetben volt. Még akkor is igaz ez, ha az utókor és bizonyos mértékben egyes kortársak is tisztában voltak a Német Birodalom egyre inkább testet öltő fenyegető árnyékának kockázataival. Tagadhatatlan tény ugyanis, hogy Berlin Magyarországhoz hasonlóan a kisantant felbomlasztásán dolgozott, és legalább egy irányban, Csehszlovákiával szemben, támogatta a magyar revíziót. A másik két állam vonatkozásában pedig megegyezésre ösztönözte Budapestet. Ugyanerre biztatta egyébként Belgrádot és Bukarestet is. Az olasz kormány a némethez hasonló állásponton volt Magyarország „szomszédságpolitikáját” illetően, azzal a különbséggel, hogy Mussolini a Bukarest és Budapest közötti megegyezést fontosabbnak tartotta, mint a Belgráddal való megbékélést.

Nem elhanyagolható tényező volt Nagy-Britannia sem, amely – nem téve különbséget a kisantantállamok között – Magyarországot megegyezésre és barátságos viszony kialakításra biztatta mindhárom szomszédjával. London jóindulata pedig mindegyik állam számára különösen fontos volt. Budapest korábbi helyzetéhez képest mindenképpen jobb helyzetbe került. Csak arra kellett vigyáznia, nehogy olyan színben tűnjön föl, mint akivel túlzott követelése miatt lehetetlen a megegyezés.

1937 elején a kisantantállamok képviselői külön-külön felkeresték a magyar külügyminisztert, és tárgyalásokra szólították fel Magyarországot.²⁷ Jugoszláviával, a kisantantállamok közül egyedülként, Magyarország tárgyalásokba is kezdett. A tárgyalásokon a jugoszláviai magyar kisebbség kérdése is szóba került. Felmerült, hogy a magyar kormány kiad egy deklarációt, amellyel megteremti az alapot arra, hogy Stojadinović gesztust tehessen a magyar kisebbség irányában. A magyar kormány elkészítette összefoglaló feljegyzését a kisebbségi kívánságokról. A memorandumban kiemelt helyen szerepelt a magyar iskolaügy helyzetének rendezése, valamint az, hogy a magyarság a községi és a városi képviselő-testületekben számarányának megfelelően legyen képviselve.²⁸ A jugoszláv miniszterelnök kész volt a magyar kisebbségnek lépésről lépésre könnyítést adni, azt azonban határozottan elutasította, hogy a magyar kormánynak a kisebbségi kérdésbe beleszólást engedjen. Ehhez ragaszkodott. Hiába hívta fel a két felet közelíteni próbáló német külügyminiszter, Neurath Stojadinović figyelmét arra, hogy a kisebbségi kérdésekben is helye van az államok közötti megbeszéléseknek, és hogy az ilyen tárgyalásoknak is vannak fokozatai és árnyalatai. A jugoszláv politika mindenkor elvetette, hogy akár csak a látszata is felmerüljön külső hatalmak beleszólásának a belügynek tekintett kisebbségi kérdésbe. A jugoszláv álláspont a kisebbségek tekintetében továbbra is az volt, hogy a kisebbségekről nem tárgyalnak a magyar kormánnyal, miután az nem jogosult képviselni a jugoszláviai magyar kisebbség érdekeit.

A kisantant–magyar tárgyalások 1937 nyarán élénkültek meg. A téma a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve Magyarország felvetésére, új elemként, immár hivatalos formában a magyar kisebbség helyzetének rendezése volt. Miután a fegyverkezési egyenjogúság kérdése gyakorlatilag túlhaladottnak volt tekinthető,²⁹ a tárgyalások elsősorban a kisebbségi kérdés körül folytak. Budapest igyekezett meggyőzni tárgyalópartnereit, hogy a viszony javulásához nem elegendő a fegyverkezési egyenjogúság elismerése, illetve a magyar kormány nyilatkozata az agresszióról való lemondásról szomszédjaival szemben. A kapcsolatok továbbra is feszültek maradtak, miután az ellentéteket köztudomásúan nem a fegyverkezés kérdése okozza, hanem leginkább az utódállamokban élő kisebbségekkel szemben tanúsított bánásmód. Következésképpen, amíg ez a bánásmód nem változik meg gyökeresen, vagy a magyar kormány nem kap garanciát a kisebbség séreimeinek orvoslására, addig a magyar

közvélemény sem tűrné, hogy a kormány az utódállamokkal szemben bármilyen gesztust tegyen. A kisantant álláspontja ezzel szemben az volt, hogy a kisebbségi kérdés rendezéséhez előbb az ő közvéleményüket kell megnyugtatni. Ennek viszont feltétele a barátságos atmoszféra megteremtése.³⁰ Vagyis a „22-es csapdájához” hasonló helyzet alakult ki.

A tárgyalások megszakadását követően Budapest 1937 késő őszen ismét a jugoszláv szálát szerette volna felvenni, német segítséggel. Felmerült annak a lehetősége, hogy Magyarország, a kisantantállamok közül egyetlenként, Jugoszlávia vonatkozásában elismeri a határokat.³¹ Hogy miért éppen ezeket a határokat ismerte volna el a magyar kormány, az csak részben magyarázható azzal, hogy Belgrád kormányzása alá került a legkisebb elszakított terület és a legkevesebb magyar. Vélhetően nagy súllyal szerepelt ennek a döntésnek a meghozatalában az a német közvetítéssel szerzett értesülés, mely szerint Stojadinović a kisantant fennállásának egyetlen céljaként a Magyarország elleni védelmet jelölte meg. 1937. június elején úgy nyilatkozott Neurath előtt, amennyiben Magyarország felhagy minden irányban fennálló revíziós igényével, megszűnik a kisantant létjogosultsága.³² Mihelyt Magyarország megegyezik Jugoszláviával, Stojadinovićnak nem fűződik majd több érdeke a kisantanthoz – adta tovább a hírt Budapesten Neurath.³³ Vagyis a magyar külügyminisztériumban joggal gondolhatták, hogy helyes úton járnak, mivel szinte a kezdet kezdetétől, a kisantant megalakulásának pillanatától a jugoszlávokon keresztül kívánták megbontani a kisantant egységét.

Kánya Kálmán kész volt arra is, hogy Jugoszlávia számára megtegye azt az engedményt, hogy területi kívánságait nem teszi háborús cselekmények tárgyává, amennyiben Jugoszlávia kulturális autonómiát ad a magyar kisebbségnek.³⁴ A Csehszlovákia elleni katonai fellépés napirendre kerülésekor, 1937–1938 fordulóján a magyar külügyminiszter kabinetfőnöke, Csáky István Bohle német külügyi államtitkárnak kifejtette: kormánya csak akkor követheti Németország példáját a Csehszlovákiába való bevonulásban, ha abszolút biztosítéka van arra, hogy Jugoszlávia nem támadja meg. Miután Németország számára is előnyös lenne az egyidejű magyar támadás, a magyar kormány kívánatosnak tartaná, hogy „Németország katonailag garantálja a *jelenlegi* magyar–jugoszláv határt (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.). Ilyen német garancia esetén Magyarország kész önmagától *örök időkre* (kiemelés az eredeti szövegben – H. Á.) lemondani arról a területről, melyet Jugoszlávia Magyarországtól kapott.”³⁵ Bármennyire nagy hangsúlyt fektetett is Berlin a magyar–jugoszláv kapcsolatok normalizálására, a Wilhelmstrassén nem csaptak le a magyar külügyminiszter ajánlatára. Vissza kellett tehát térni a hagyományos úthoz, a kisantant bomlasztásához.

A magyar–kisantant tárgyalások 1938 áprilisában kaptak ismét nagyobb lendületet. A magyar kormány az újabb tárgyalási szakaszban is elsősorban Romániával és Jugoszláviával kívánt tárgyalni és megegyezni, az esetleges megállapodás életbe léptetését pedig Csehszlovákia utólagos csatlakozásától szerette volna függővé tenni. E törekvés jegyében egyre gyakoribbá váltak az eszmeccserék Budapest és Belgrád, illetve Bukarest között, amelyek leginkább a kisebbségi kérdés körül forogtak. Úgy tűnt, hogy Stojadinović tényleg szeretné országa Magyarországhoz fűződő viszonyát javítani, s ennek fejében szerény engedményekre is hajlandó kisebbségi téren. A belgrádi magyar követ azonban úgy látta, egyébként helyesen, hogy Jugoszlávia politikailag nem kívánta magát lekötöni, és megelégedett azzal, hogy „egyes odavetett kis megjegyzések segítségével” nyitva tartsa magának a Magyarország felé vezető ajtót is.³⁶ Ezt a képezetbéli ajtót volt hivatott szélesebbre tárni a jugoszláv kormányfő 1938. augusztus 21-i kijelentése, amit közvetlenül a kisantant konferencia megnyitását köve-

tően tett Bessenyei György belgrádi magyar nagykövetnek. Stojadinović jelezte: összegyűjtötte a magyar kisebbségekre vonatkozó összes adatot, és megbízta Andrić vezértitkárt: a konferencia munkálatainak befejezte után részletesen beszélje át vele az egész anyagot, és mondja meg, milyen engedményeket tehetnek még kisebbségi téren.³⁷

A magyar–kisantant és ezen belül a magyar–jugoszláv tárgyalásoknak volt a végkifejlete, vagy inkább egyik csomópontja az 1938. augusztus 22-én aláírt bledi egyezmény. A kisebbségi kérdésben Romániával és Jugoszláviával *gentlemen's agreement* formájában szinte végleges megegyezés született.³⁸ Ez úgy értendő, hogy a fegyverkezési egyenjogúság elismeréséről szóló hivatalos nyilatkozat mellett Magyarország, Románia és Jugoszlávia egy külön kommunikét is aláírt. Ebben a felek vállalták, hogy saját elhatározásukból minden intézkedést megtesznek a baráti kapcsolatok továbbfejlesztés útjában álló akadályok elhárítására.³⁹ A kisebbség kifejezés tehát ebben a nyilatkozatban sem szerepelt. Ennek dacára mindenki pontosan tudta, mi a legnagyobb akadálya a „baráti kapcsolatok továbbfejlesztésének”.

A bledi egyezmény katonai, politikai és diplomáciai jelentőségéről, a hozzá fűzött magyar és kisantant várakozásokról és szándékokról megoszlanak a vélemények. A kisebbségi kérdést illetően azonban vitathatatlan az egyezmény óriási elvi jelentősége. A kisantantállamok az egyezménnyel gyakorlatilag elismerték azt, amit korábban semmi áron nem akartak elfogadni, hogy a magyar kisebbség ügyében nem kizárólag a saját hatáskörükben, esetleg a kisebbséggel egyeztetve döntenek, hanem Magyarország is jogosult belefolyani a kérdésbe.

Jegyzetek

A tanulmány az OTKA F–62052 számú program keretében, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ A szabadkai titkos állambiztonsági hivatal 1923 májusára vonatkozó jelentése a belügyminisztériumnak. Arhiv Jugoslavije (AJ) 395–9–94. Pov. Dok. Br. 10659

² A belgrádi magyar követnek, Hory Andrásnak a külügyminisztérium egyenesen megtöltötte, hogy kapcsolatban álljon a délvidékiekkel, nem is volt igazán kapcsolata velük. *Hory András*: Bukaresttől Varsóig. Sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt írta, jegyzettel ellátta Pritz Pál. Budapest, 1987. 184.

³ *Ablonczy Balázs*: Teleki Pál. Budapest, 2005. 226.

⁴ *A. Sajti Enikő*: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947). In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Disputationes Samarienses, 7. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 12.

⁵ Az ezt alátámasztó források a harmincas évek második felében készültek, de a rendelkezésünkre álló dokumentumok és az események ismeretében nincs okunk feltételezni, hogy a magyar kormányok a húszas években gyökeresen eltérő álláspontot képviseltek volna ebben a kérdésben. Gömbös Gyula 1935. szeptember 29-én von Neurath német külügyminiszter előtt hangot adott meggyőződésének, hogy Magyarország nem tudja minden igényét egyszerre érvényesíteni vagy elérni. (Erről egyébként német részről két éve igyekeztek meggyőzni a magyarokat – H. Á.) „A Szerbia javára történt területfeladások voltak a legkiseb-
bek, ezért ezeket lehet a legkönnyebben kiheverni” (vagyis adott esetben lemondani róluk – H. Á.). Ezért mind az ő, mind a kormányzó politikai vonalának megfelelnie, ha Jugoszláviával kibékülést érnek el. (A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Szerkesztette: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt és Juhász Gyula. Budapest, 1968. 109–110.) Három évvel később, 1938 januárjában, amikor a magyar kormány arra törekedett, hogy német garanciát szerezzen a magyar–jugoszláv határra, és így biztosítson magának szabad kezet, sokkal nyersebben fogalmaztak. Kánya kabinetirodájának vezetője, Csáky István kijelentette: a jugoszláviai magyar kisebbség meglehetősen szétszórtan települt, és nem olyan mértéktelenül fontos. Mi több, Magyarországnak évtizedig semmi kilátása sincs arra, hogy e területeket visszaszerezze, ezért reálpolitikai okokból is kész lemondani a rájuk vonatkozó minden igényéről. Documents on German Foreign Policy. London, HMSO, 1953. D/V 241. (A továbbiakban: DGFP.)

⁶ Magyar Országos Levéltár Külügyminisztérium (MOL) K64–16t–1927–667. A magyar külügyminiszter, Walko Lajos tájékoztatója Hory András belgrádi magyar követnek 1926. október 16.

⁷ Uo.

⁸ MOL K64. res. pol. 1926–17–2. 527/res. Feljegyzés Bethlennek Chamberlainnel folytatott beszélgetéséről. 1926. december 12.

⁹ Jellemző például, hogy 1922-ben, amikor a Népszövetség májusi ülészakán a napirendi pontok között eredetileg szerepelt a genovai konferencia közleménye, amely tartalmazta a magyar és a bolgár kormány kisebbségi konvencióval kapcsolatos javaslatait, a jugoszlávok azonnal reagáltak. Úgy vélték, ez a napirendi pont azt a látszatot keltheti, hogy közvetve elismerik a magyar és a bolgár kormány jogát, hogy az elfogadott kisebbségi konvenciók vonatkozásában érintettek érdeklődhetnek, és kezdeményeződhetnek fel. Jugoszlávia szerint ezeket a konvenciókat, mint az állami presztízszt és szuverenitást érintő egyezményeket, a legszűkebb határokon belül kellett értelmezni. Éppen ezért a jugoszláv képviselő azonnal közbenjárt a Népszövetség titkárságánál, ahol megígérték neki, kiveszik a közleményből a magyar és bolgár szavakat, és csak a kisebbségek szót hagyják bent a közleményben. A jugoszláv képviselő azonban ezzel sem elégedett meg, és a megfelelő osztály vezetőjének kérdésbebe menően kifejtve kormánya álláspontját, az ügyben elérte, hogy a napirendi pont úgy hangozzon: „A genovai konferencia közleménye.” AJ 395–7–78 M. Bošković külügyminisztériumi tisztviselő feljegyzése a külügyminiszter részére.

¹⁰ Bethlen már 1928 decemberében előrejelezte a német külügyminiszter-helyettesnek, Schumann-nak, hogy a következő évben a kisebbségi kérdésben több petíció fog magyar részről a Népszövetség elé kerülni. Iratok az ellenforradalom történetéhez 1919–1945. IV. kötet. A kötet forrásanyagát összeállította és jegyzetekkel ellátta: Karsai Elek. Budapest, 1967. 242. (A továbbiakban Irtok IV.) Bethlen feljegyzése Gustav Stresemann-nal folytatott megbeszéléséről. 1928. december 13.

¹¹ Irtok IV. 289. Bethlen beszélgetést szervezte a Briand-nal való találkozásra. 1929. május 28.

¹² A kérdésről bővebben lásd *Sajti Enikő*: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947. Budapest, 2004. 108–119.

¹³ Uo. 115.

¹⁴ *Vuk Vinaver*: Jugoszlavija i Madarska 1918–1933. Beograd, 1971. 551.

¹⁵ MOL K63–1934–16/7 170/pol/1934. Feljegyzés 1934. január 10.

¹⁶ MOL K69–671–1934–I–O–10 1481/pol. Alth jelentése 1934. május 9.

¹⁷ A magyar külügyminisztérium vezértitkára, Hory András Vukčević budapesti jugoszláv követnek 1934. május 15-i beszélgetése során megjegyezte, valóban a jugoszláv külügyminiszter-helyettes kijelentése készítette a magyar kormányt arra a lépésre, hogy Genfhez forduljon. MOL K63–131–1934–16/7 1561/1934 számjeltávirat.

¹⁸ MOL K63–1934–16/7 2536/pol/1934. A külügyminisztérium tájékoztatója a belgrádi magyar követségnek a magyar–jugoszláv határinnenségek tárgyában tett lépések eredményeiről. 1934. július 30.

¹⁹ MOL K63–132–1935–16/1 299/935.

²⁰ 1935. július 19-én Aleksander Vukčević budapesti jugoszláv követ miniszterelnöke megbízásából tájékoztatta Kányát, hogy a hangulat Jugoszláviában Magyarországgal szemben lényegesen javult, és elismerte, hogy a marseille-i ügy kapcsán nemcsak a magyar politikusok és a magyar sajtó, de a jugoszláv politikai és sajtótényezők is túlzásokba estek. MOL K63–137–1935–16/7 2345. sz.

²¹ MOL K63–137–1936–16/7. 42/pol.–1936. Alth Waldemár belgrádi magyar követ beszélgetése Stojadinoviécsal 1936. február 28-án.

²² Göring 1936. január 27-én nyomtatékosan kérte a magyar követet: a magyar kormány közölje velük pontokba szedve a jugoszlávokkal szemben támasztott kívánságait, oly mértékre redukálva, amelyek teljesíthetősége a valósínűség határain belül van, ő pedig megpróbál ilyen értelemben hatni a jugoszlávokra. (MOL K63–137–1936–16/7 400/pol.–1936.) Sztójay március 6-án adta át Göringnek a kért összeállítást, melyben felsorolta mindazokat a pontokat, amelyek „súrlódási felületet képeznek” Magyarország és Jugoszlávia között. Német feljegyzés szerint ezek a követelések főleg kisebbségi, útlevel- és határátlépési kérdésekre vonatkoztak, és semmilyen területi kérdés nem szerepelt benne.

²³ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához. Szerkesztette: Zsigmond László. Budapest, 1965. II. 185–186. (A továbbiakban: DIMK.) Külügyminisztériumi feljegyzés a jugoszláv–magyar közeledésről. 1937. január.

²⁴ A magyar kormány hajlandó volt eleget tenni Stojadinović kérésének, és területi kérdésekben kímélni Jugoszlávia érzékenységét. Kánya el szeretne volna érni, hogy Stojadinović a magyar kisebbségnek biztosítsa azokat a jogokat, amelyeket Jugoszláviában a román kisebbség élvez. Ezt legegyszerűbben egy a román–jugoszláv kisebbségi szerződés mintájára kötendő egyezményvel vélte megvalósíthatónak. Ezt azonban Stojadinović elutasította, mert Románia szövetséges állam, amellyel, Magyarországgal ellentétben, nincsenek határvitái. MOL K63–138–1936–16/25 2671/pol/1936. Bled, 1936. augusztus 1.

²⁵ Alth 1936. augusztus 22-i jelentése Ivo Andrić, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője és a magyar követség egyik tisztviselőjének beszélgetéséről. (MOL K63–141–1938–16/7 178/pol.–1936. Bled 1936. augusztus 22.)

²⁶ Uo.

²⁷ A magyar kormány az egyes, hasonló tartalmú megkeresésekre először elutasító választ adott. Majd némi mérlegelés és tájékozódás után annak mértékében mutatott hajlandóságot a tárgyalásokra, hogy az ajánlattevő országgal szemben revíziós törekvései megvalósításához milyen mértékben bírta Németország támogatását. DIMK. II. 183–209.; *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Budapest, 1988. 164–167.

²⁸ DIMK. II. 215–216. A kisebbségi kérdésre vonatkozó magyar memorandum 1937. március 20.

²⁹ DIMK. II. 234. Bárdossy jelentése Antonescuval folytatott beszélgetéséről. 1937. augusztus 31.

³⁰ Stojadinović maga is azon a nézeten volt, hogy nem sok értelme van hangzatos kisebbségi nyilatkozatokkal bajlódni. Fogadják el azt a megegyezést, ami elérhető, és utána a megegyezés kedvező hatásaként a kisebbségekkel kapcsolatos bánásmód is meg fog változni. DIMK. II. 356. Bárdossy jelentése Kányának. 1938. május 5.

³¹ Wilhelmstrasse. i. m. 243. Weizsäcker német külügyminisztériumi osztályvezető feljegyzése Bakach-Besseney követségi tanácsossal folytatott megbeszéléséről 1937. november 24.

³² Aligha véletlen, hogy a kisantant kormányok közül éppen a jugoszláv nyilatkozott így. Jugoszlávia ugyanis összehasonlíthatatlanul jobb pozícióban volt, és sokkal nagyobb külpolitikai mozgástérrel rendelkezett, mint kisantant szövetségesei.

³³ DGFP. C/6. 834–835. Neurath feljegyzése 1937. június 7.; Göring egyébként már 1936 októberében arról tájékoztatta Kányát, hogy Stojadinovićnak feltett szándéka idővel kilépni a kisantantból. DIMK. I. 280. Napi jelentés Kánya és Göring beszélgetéséről 1936. október 11.

³⁴ Kánya Kálmán a határ-elismerési javaslatot egy későbbi, a varsói magyar követségre küldött utasításában úgy írta le, hogy a jugoszláv–magyar határ végleges elismeréséért cserébe Jugoszlávia semlegességét kérték Magyarországnak egy másik szomszédjával való esetleges konfliktusa esetére; ezenfelül bizonyos koncessziók biztosítását a jugoszláviai magyar kisebbség részére. DIMK. II. 519. Kánya utasítása a varsói magyar ideiglenes ügyvivőnek. 1938. augusztus 4.

³⁵ Wilhelmstrasse. i. m. 256. Bohle jelentése Csákyval 1938. január 23. és 27. között folytatott megbeszéléséről.

³⁶ DIMK. II. 489–490. Bessenyei jelentése 1938. július 12.

³⁷ Ami a magyar–jugoszláv politikai közeledés lehetőségét illeti, Stojadinović hangsúlyozta, hogy erre helyezi a legnagyobb súlyt, de egyelőre még várni kell, amíg a csehszlovák akadályt sikerül az útból elhárítani. DIMK. II. 546. A belgrádi követ jelentése a külügyminiszternek. 1938. augusztus 21.

³⁸ Az egész megállapodáskomplexum véglegesítése azonban Csehszlovákia miatt függőben maradt. Prágával a kisebbségi kérdés ottani különleges jelentősége folytán nem tudtak megfelelő nyilatkozatszövegben megegyezni. A kisebbségi kérdés csehszlovákiai rendezésére magyar álláspont szerint csak akkor kerülhetett volna sor, ha az ottani magyar kisebbség sorsát megnyugtató módon „intern” rendezik, vagy megegyeznek egy, a román és a jugoszláv nyilatkozatnál messzebb menő nyilatkozatszövegben. DIMK. II. 552–553. Kánya számjeltávirata valamennyi magyar követségnek. 1938. augusztus 23.

³⁹ DIMK. II. 557.

MAGYAR ZSIDÓK PORTUGÁL VÉDELEM ALATT 1944-BEN

1941 tavaszától Magyarország egyre jobban belekeveredett a második világháború eseményeinek sodrásába. Az év decemberére Magyarország már hadban állt a Szovjetunióval, Nagy Britanniával, valamint az USA-val és szövetségeseikkel. Ennek egyik következményeként 1943–44-re a világ számos országa megszüntette, vagy a minimálisra korlátozta diplomáciai képviselőtét Budapesten. Csak a Vatikán, néhány tengelyszövetséges állam és az európai semleges országok működtették tovább budapesti külképviseletüket. Szerepük 1944 végzetes nyarán, a deportálások idején felértékelődött. A történeti szakirodalom és emlékezet elsősorban a Svéd Királyság, Svájc, valamint a Vatikán, a pápai nunciatura, olykor a budapesti spanyol nagykövetség tevékenységét szokta kiemelni. Ezek mellett azonban a portugál külképviselet embermentésre irányuló kísérlete is figyelemre méltó.¹ Nem mellékes tényező, hogy ezek a még működő külképviseletek más országok képviselőtét is ellátták 1943–44-ben. A svéd nagykövetség képviselte például a semleges Argentínát, míg a portugál Brazíliát, amely hivatalosan hadban állt a tengely országaival.

A külföldi követségek csak 1944 késő tavaszától, kora nyaratól kezdtek érdeklődést mutatni a magyarországi zsidóság sorsa iránt. Július végén kezdte el hivatalos működését a Langlet házaspár vezetésével² a Svéd Vöröskereszt. Raoul Wallenberg 1944. július 12-én érkezett Budapestre, hogy csakhamar az embermentés egyik központi figurájává nője ki magát.³ 1944 nyarára azonban a vidéki zsidóságot már Auschwitzba, illetve kisebb részét Strasshofba deportálták, nemcsak a zsidó vallásúakat, hanem az „annak minősülő” magyar állampolgárokat is.⁴ Bár Horthy Miklós kormányzó 1944 júliusában leállította a deportálásokat, de a fővárosi zsidók feje fölött is állandóan ott lógott Damoklész kardjaként a deportálás réme. Ismeretes, hogy erre több kezdeményezés is történt, amelyeket a kormányzó személyes felelősségének tudatára ébredve igyekezett elhárítani. Emellett 1944 nyarán már komoly angolszász nyomás is nehezedett Horthyra. Diplomáciai csatornákon közölték vele, amennyiben nem állítja le a további deportálásokat, úgy a szövetséges légi-erő bombázni fogja Budapestet.

A helyzet azonban az 1944. október 15-i nyilas puccs után alapjaiban megváltozott, a korábbiakhoz képest romlott. Három nappal a nyilas hatalomátvétel után visszatért Budapestre Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer, és a deportálás új formákban, most már a fővárosból is újra megkezdődött. Az ún. védett munkaszolgálatos századokat gyakorlatilag nem tudták megvédeni a diplomaták, mert egyszerűen nem jutottak el hozzájuk. A budapesti zsidóság valósággal megrohmozta, és ostrom alatt tartotta a semleges külképviseleteket védlevélért (Schutzbrief), főleg pedig a kiutazás illúzióját nyújtó „védőütlevélért”, a Schutzpassért. Olyannyira igény volt ezekre a dokumentumokra, hogy a hivatalos követségi papírokat csakhamar hamisítani és árulni kezdték. A magyar és német hatóságok erre is hivatkozva egyre kevésbé akarták elfogadni a különböző okmányokat, különösen a cionista fiatalok által nagy számban hamisított svájci papírokat.

A portugál nagyköveti posztot 1944-ben Carlos de San-Payo Garrido töltötte be, aki azonban még 1944 júniusában elhagyta az országot. Portugáliát ezután Carlos de Liz-Teixeira Branquino ügyvivő képviselte. Eredendően az ő ötlete volt, hogy Portugália is

helyezzen védelme alá bizonyos számú magyar zsidót. Csakhogy 1944. október 29-én ő is elhagyta a magyar fővárost; ugyanis nem akarta hivatalosan elismerni a Szálasi vezette nyilas-hungarista kormányt.⁵ Garrido távozása után Gulden Gyula,⁶ a főkonzul vitte tovább az ügyeket, aki 1944. december 9-ig töltötte be hivatalát, ekkor azonban ő is külföldre távozott. A követség vezetését ezután gróf Pongrácz Ferenc, Branquino személyi titkára látta el. A külképviselet kulcsfontosságú munkatársa volt dr. Bartha Ferenc jogtanácsos is. Bartha juttatta ki Lisszabonba az ún. Auschwitz jegyzőkönyveket, és Komoly Ottóval, a magyarországi cionista mozgalom egyik vezetőjével is folytatott tárgyalásokat.⁷ Bartha nemegyszer a kistarcsai internálótáborból is kihozott embereket, megmentve őket a deportálástól.

A portugál kormány támogatta a zsidómentő akciót, mivel annak egyrészt nincs semmiféle politikai és/vagy gazdasági hátránya Portugáliára nézve. Másrészt a kétkölcsönösnek tűnő portugál politikát végleg a nyugati hatalmak irányába mozdítja el.⁸ A tárgyalások eredményeként megállapodás született arról is, hogy a menekülők utazási költségét a Palesztina Hivatal és a Jewish Agency fogja állni; így ez, ha megvalósul, nem terheli majd a portugál államot.⁹

A portugál nagykövetség – vélelmezhetően Lisszabon tudtával és hallgatólagos hozzájárulásával – együttműködött a többi semleges országgal és a Nemzetközi Vöröskereszttel is a magyar zsidók megmentésére tett, néha teljesen kilátástalan kísérletekben. Ezek közé sorolható az a lépés is, miszerint a pápai nunciatúra, a svéd, a svájci, a spanyol és a portugál nagykövetségek három alkalommal is tiltakoztak a magyar kormánytól a zsidók deportálása ellen. Az 1944. augusztus 21-i tiltakozást még Branquino, míg a november 17-én és december 23-án keltezteteket már Pongrácz gróf írta alá.¹⁰ Ugyancsak ilyen közös elképzelés volt a hegyeshalmi halálmenetekben részt vevők mentése is. Az elképzelés Újváry Sándortól, a Nemzetközi Vöröskereszt munkatársától ered. Elgondolása szerint az összes semleges országnak együtt kellene működnie a Nemzetközi Vöröskereszt égisze alatt. Ennek eredményeként 1944 decemberében megalakult a *Departement de Cooperation*, amelyhez a már korábban említett semleges országok csatlakoztak. A kezdeményezés dicsérendő, de már késői próbálkozás volt.¹¹ 1944 decemberére nyilvánvalóvá vált a nyilas kormány számára is, hogy egyetlen semleges ország sem fogja elismerni, vagyis kár bármilyen engedményt tenni ezeknek az országoknak, pláne nem a zsidókérdésben. December 24-én bezárult a szovjet ostromgyűrű Budapest körül: elkezdődött a fővárosi zsidóság utolsó megpróbáltatása.

A zsidó szervezetekkel való tárgyalások eredményeként 1944. augusztus 20-án a portugál képviselet keretében felállították a *Section Protection* nevű egységet.¹² Ennek működési helye a Duna, majd a rózsadombi Eszter utcában, a portugál konzulátus épületében volt. Az osztály feladata volt az útlevelekérvények elbírálása, speciális portugál védlevelek kiadása. A kérelmeket Branquino bírálta el, majd pozitív esetben Gulden Gyula főkonzul – a kötelező eljárás és a díjak megfizetése után – francia nyelvű *Passeport Provisoiret* (ideiglenes útlevelet) adott ki.¹³ Ezek az okmányok 1944. december 31-ig voltak érvényesek.¹⁴ Pongrácz gróf azonban december közepén újabb három hónappal meghosszabbította az útlevelek érvényességét.¹⁵ Az okmányon azonban nem volt feltüntetve az útlevel tulajdonosának állampolgársága, ugyanis a portugál kormány nem akart senkinek sem hivatalosan is állampolgárságot adni. Az ilyen bizonylattal rendelkezőknek jelentkez-

niük kellett a Belügyminisztérium VII. közbiztonsági osztályának „c” alosztályánál, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hivatalnál, majd a Központi Zsidó Tanácsnál is.¹⁶

Ezek után – hivatalosan és elvileg – mentesültek a zsidóellenes törvények és rendeletek hatálya alól, tehát például sárga csillagot sem kellett viselniük. A portugál nagykövetség is – hasonlóan más semleges országokhoz – feltételrendszert dolgozott ki arra, hogy kik kérvényezhetnek portugál útlevélet. Olyan személyről lehetett szó, aki közeli rokonságban áll portugál vagy brazil állampolgárral; komoly gazdasági kapcsolatot ápol portugál vagy brazil céggel; kulturális, művészeti téren kapcsolata van Portugáliában vagy Brazíliában, és ilyen téren szolgálatot tett valamelyik országnak.¹⁷

Az, hogy ezekben az esetekben mit jelent pontosan a „komoly” szó, jótékony homályba veszett. Mindezen feltételek teljesülése estén kellett még a *Policia de Vigilancia e Degesa do Estado* engedélye is. Az útlevélen ugyanis feltüntették annak a táviratnak a számát, melyben ezt Lisszabonból megkapták.¹⁸ A követség a nyilas puccs után fokozta tevékenységét, növelte a kiadott védlevelek számát. Bár Kemény Gábor nyilas külügyminiszternek ígéretet tettek, hogy 500 iratnál többet nem bocsátanak ki, de a kiadott igazoló passzusok száma 700–800 darabra tehető.¹⁹

A német rendészeti és biztonsági szervek eleinte megtagadták a portugál védlevelek elismerését, még azokét is, amelyeket a magyar rendőrség már korábban elfogadott. A helyzetet végül de Pedro Tovar de Lemos berlini portugál nagykövet határozott fellépése rendezte. A nagykövet elérte, hogy mégis elfogadott hivatalos papírnak minősüljenek a portugál védlevelek a német hatóságok szemében is.²⁰

A portugál védetteket Budapesten négy házba tudták elhelyezni. Legtöbben, mintegy ötszázan az Újpesti rakpart 5. számú házban voltak elszállásolva. Továbbá két Phönix (ma Wallenberg utca) utcai házba és a Katona József utca egyik épületébe költöztették őket.²¹ A védettek minden házban irodát rendeztek be ügyeik intézésére. Több érintett emlékezete szerint a védettek közül őket zaklatták a legkevésbé a nyilasok. Ellátásuk, gyógykezelésük – a mostoha háborús körülmények ellenére is – alapvetően elviselhetőnek minősíthető. Karácsonykor minden védenc ajándécsomagot kapott a képviselőtől. A portugál nemzeti színű szalaggal átkötött szeretetsomag tartalma sokrétű volt. Elsősorban élelmiszert, de játékot és orvosságot is találtak benne az üldözöttek.²² Karácsony után azonban német katonákat, mintegy 25–30 főt is elszállásoltak az Újpesti rakparti védett házban. Az eset már csak azért is félelmet váltott ki az üldözöttekben, mert közel 40, semmiféle védlevéllel nem rendelkező embert is rejtegettek a ház falai között.²³ Január elején a *Section Protection* fejenként fél kiló szalonnát osztott ki az általa védett házakban. Ez a segítség különösen annak fényében volt hasznos, hogy 1945. január elején a nyilasok behatoltak a portugál védett házakba, és megkezdték az ott lakó zsidók áttelepítését, előbb az Újpesti rakpart 5. szám alá, majd az ún. nemzetközi gettóba.²⁴ Az akció január 13-án fejeződött be. A külképviselet munkatársai tehetetlenek voltak, nem volt semmilyen eszköz a kezükben, amellyel meg tudták volna akadályozni a nyilasok intézkedését. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy január 14-én az ekkor a Zrínyi utcában működő portugál segélyező iroda telitalálatot kapott, több munkatársa is megsebesült, Bartha Ferenc egy szilánktól megvakult.²⁵

1944. november 15-én portugál védelem alatt álló munkaszolgálatos századot állítottak fel. Azoknak, akik ebbe az alakulatba kerültek, a portugál védelem alatt álló házak

környékén kellett dolgozni.²⁶ November 25-én azonban az Albrecht laktanyába vezényelték, majd innen a Józsefvárosi pályaudvarra, és – minden korábbi ígélet ellenére – bevagonírozták őket. Feladatuk Sopron környékén az ún. Keleti Fal építése volt Bécs védelmére.²⁷ Útközben páran meg tudtak szökni, a többiek viszont valamennyien meghaltak. A portugál követség mindent megtett az általuk védett munkaszolgálatosok megmentése érdekében. Sikerült is Ferenczy László csendőr alezredestől kicsikarniuk egy állásfoglalást. Eszerint a portugál védett munkaszolgálatosok nem szállíthatók el, de túl későn értek ki a pályaudvarra, már elment a munkaszolgálatosok vonata.²⁸ Ezzel gyakorlatilag befejeződött a portugál nagykövetség mentőakciója.

A fenti tömeges mentési kísérleten kívül a portugál nagykövetség több esetben is sikeres mentőakciókat tudott végrehajtani. Ezeknek az eseményeknek a helyszíne a nagykövetség Galgagyörökön található nyaralója volt. Két esetről is tudunk, amikor menekültek rejtőzködtek a házban. 1944 tavaszán Garrido nagykövet titkárnője és annak családja talált menedéket az épületben. Őket azonban a Hain Péter vezetése alatt álló, magyar Gestapónak is nevezett magyar királyi Állambiztonsági Rendészet detektívjei letartóztatták, miután 1944. április 30-án behatoltak a diplomáciai védelem alatt álló objektumba.²⁹ Az esetből diplomáciai skandalum lett. Május 3-án Garrido erélyes jegyzékben követelt teljes körű vizsgálatot. Hainéknak végül valamennyi őrizetbe vett személyt szabadon kellett engedniük. A behatolás során a detektívek által lefoglalt értékeknek azonban nyoma veszett, soha többé nem kerültek elő.³⁰ Az elengedett titkárnő Garridóval együtt június 5-én hagyta el az országot, a többi üldözött³¹ október 29-én.³²

Az 1944-es év végén egy kb. 20 fős csoport rejtőzködött a galgagyöröki villában. A menekültek között találunk zsidókat és politikai okokból üldözötteket egyaránt. A csoport részletes összetétele nem ismert. 1945. január 1. éjjelén a házat nyilas pártszolgálatosok és rendőrök körbevették, és a bent lévők közül 10 főt elhurcoltak. Alighanem kivégezték őket. A csoport többi tagjának sorsa is ismeretlen.³³

Meg kell még említenünk, hogy Chorin Ferenc³⁴ és családja is – a „rokoni csoport”, miként hivatalosan nevezték a közel 50 fős szállítmányt – Portugáliába távozott.³⁵ Megmenekülésük előzménye az volt, hogy a Weiss Manfréd Műveket és társvállalataikat, illetve a fölöttük lévő ellenőrzési jogot Chorinék 25 évre átadták az SS-nek „bizalmi kezelésre”. Chorin tárgyalópartnere Kurt Becher SS-Obersturmbannführer volt.³⁶ A megegyezés, amelyet 1944. május 17-én írtak alá, 4. pontja kimondta, hogy a „rokoni csoport” számára lehetővé teszi Magyarország elhagyását, valamint azt, hogy jelentős mennyiségű készpénzt vigyenek magukkal, illetve fognak kapni az SS-től.³⁷ A család nagyobbik része június 25-én Stuttgartból két Lufthansa különgéppel repült Lisszabonba.³⁸ Veesebmayer teljhatalmú nagykövet azonban kifogásolta ezt az eljárást, mármint hogy „zsidó magyar milliomasok” elhagyhatták az országot. Indoklása szerint ez egyrészt Magyarországon is feltűnést keltett, valamint kérdésessé tette a német fél szándékát „a zsidókérdés igazságos és következetes keresztülvitele iránt”. A „rokoni csoport” öt tagját az SS túszként visszatartotta Bécsben.³⁹

Összességében megállapíthatjuk, hogy Portugália is számos magyar zsidót helyezett védelme alá. Tette, tehette mindezt addig, amíg a nyilas kormány érdekei megengedték. Az azonban megállapítható, hogy a svájci, svéd vagy vatikáni akciók és a portugál kísérlet között volt egy alapvető különbség. Előbbiek esetében egy diplomata vezette a

mentőakciót, míg portugál részről ez nem mondható el. (A spanyol eset, amelyről itt nem szólhatunk, ebből a szempontból vegyes és rendhagyó.) Pedig vélelmezhetően a portugál követségek is voltak, illetve kiépíthetőek lettek volna a szükséges magyar és német kapcsolatai. Dilemma, amennyiben Garrido nem zsidó származású, vajon lett volna-e valaki, aki képviseli az ügyet. A kérdés – mármint hogy miért nem következett ez be – már csak azért is érdekes, hiszen Portugáliában közel százezer zsidó menekült élt a háború alatt.

Jegyzetek

- ¹ Portugália és Magyarország között 1939-ben létesült nagykövetségi szintű diplomáciai kapcsolat.
- ² Valdemar Langlet (1872–1960): főszerkesztő, sokoldalú nyelvész, kultúraközvetítő. 1934-től a budapesti Pázmány Péter Egyetem svéd lektora, a svéd főkonzulátus, majd 1938-tól a svéd követség munkatársa. 1944 májusától a Svéd Vöröskereszt fődelegátusaként számos munkatársával – köztük feleségével, Ninával – együtt ún. menlevelek segítségével ezrek életét mentette meg. Tény, hogy Wallenberg és a Langlet házaspár viszonya nem volt felhőtlen. A témáról részletesen lásd: *Langlet, Nina: A svéd mentőakció, 1944.* Budapest, Kossuth Kiadó, 1988.
- ³ Wallenberg működéséről és eltűnéséről számos könyv és tanulmány született az elmúlt 60 évben.
- ⁴ A zsidó fogalmát az 1938-tól megjelenő zsidótörvények egyre szigorúbban, egyre inkább „faji” alapon definiálták (1938. évi XV. tc.; 1939. évi IV. tc., 1941. évi XV. tc.).
- ⁵ *Lévai Jenő:* Fehér könyv. Külföldi akciók magyar zsidók megmentésére. Budapest, 1946. 142. (A továbbiakban: Fehér könyv.)
- ⁶ Gulden korábban a herendi porcelángyár ügyvezető igazgatója volt. A főkonzuli posztot azért vállalta, hogy a piacaitól a háború miatt elvágott gyár termékeit a semleges Portugálián keresztül juttassa el a megrendelőkhöz.
- ⁷ Fehér könyv, 141. és *Bán Éva:* Budapest Lisszabon 1944–1945. In: Valóság, 2003/6. 97.
- ⁸ Bár Portugália végig semleges státusú ország volt a második világháború alatt, Salazar a tengelyhatalmakkal szimpatizált. 1943-ban azonban engedélyezte, hogy brit csapatok katonai bázist létesítsenek az Azori-szigeteken, és a portugál gyarmatokon kibányászott krómot és rezet is rendelkezésükre bocsátotta. Ezeket a lépéseket a Lisszabonban élő népes német kolónia megdöbbenéssel fogadta. *Birmingham, David:* Portugália története. Budapest, 1998. 143.
- ⁹ Fehér könyv, 141.
- ¹⁰ Az egyes memorandumok szövegét idézi *Elek László:* Az olasz Wallenberg. Budapest, Széchenyi Kiadó Kft. 1989. 54–55, 69–72 és 90–91.
- ¹¹ *Lévai Jenő:* Szürke könyv. [Budapest] Officina, 1946. 197. (A továbbiakban: Szürke könyv.)
- ¹² Fehér könyv, 141.
- ¹³ Fehér könyv, 142.
- ¹⁴ Szürke könyv, 215.
- ¹⁵ Szürke könyv, 216.
- ¹⁶ Fehér könyv, 142.
- ¹⁷ Fehér könyv, 141.
- ¹⁸ *Bán:* i. m. 41.
- ¹⁹ Pontos szám nem állítható, maga Lévai is különböző könyveiben hol 700, hol 800 darabot említ, míg Branquino egy jelentésében kb. 800 ideiglenes útleveletről ír. *Bán:* i. m. 104.
- ²⁰ *Braham, Randolph L.:* A népiértés politikája. A holocaust Magyarországon. Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997. II. kötet 1193. és *Bán:* i. m. 101.
- ²¹ Szürke könyv, 216.
- ²² Fehér könyv, 142–143.
- ²³ Szürke könyv, 217.
- ²⁴ Fehér könyv, 143.
- ²⁵ Fehér könyv, 143.
- ²⁶ Szürke könyv, 217.
- ²⁷ Szürke könyv, 217.
- ²⁸ Szürke könyv, 218.

²⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ABTL) V-107222; V-77426/b (Baky László vallomása) és Bán: i. m. 94-95.

³⁰ ABTL -77426/a (Sztójay Döme vallomása és Gábor Vilmos levele).

³¹ Köztük Tom Lantos amerikai kongresszusi képviselő felesége, Tillmann Ágnes is.

³² *Braham*: i. m. II. kötet 1193.

³³ ABTL V-107222.

³⁴ Chorin 1944 tavaszán a Gestapo foglya volt, és a Bécs melletti Oberlanzendorfba deportálták. Innen hozta vissza Budapestre a tárgyalásokra Becher. A tárgyalások után nem sokkal Bechert előléptették Standartenführerré.

³⁵ A Chorin család és közvetlen környezetének megmeneküléséről részletesen lásd: *Karsai Elek-Szinai Miklós: A Weiss Manfréd vagyon német kézre kerülésének története*. In: Századok, 1961/4-5. szám, *Szita Szabolcs: A Gestapo Magyarországon*. Budapest, Korona Kiadó, 2002.

³⁶ Becher rövid Magyarországi tartózkodása alatt gyorsan felmérte a gazdasági viszonyokat. Tisztában volt azzal, hogy a Weiss-Chorin-Mauthner család kezében volt az egész magyarországi gyáripar tőkéjének 50%-a. *Berend T. Iván - Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933-1944)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958. 393-395.

³⁷ 600 000 USA dollár és 250 000 birodalmi márka szerepelt a szerződésben.

³⁸ Veessenmayer levelét közli: *Benoschofsky Ilona-Karsai Elek: Vádirat a nácizmus ellen*. Budapest, MIOK, 1967. III. kötet 81.

³⁹ *Szita*: i. m. 185.

AZ OSZTRÁK NYELVI IDENTITÁS ÉS NYELVPOLITIKA AZ ANSCHLUSSTÓL NAPJAINKIG

Ausztria küldetés- és nemzettudatának vizsgálatakor a nemzeti identitás kérdéskörén belül egy bizonyos ponton elkerülhetetlenül elérkezünk a nyelvi identitáshoz, amely az ország modern kori történetében többször is kérdésessé vált. Először az *Anschluss* és az azzal járó politikai berendezkedés másította meg az „osztrák német” nyelvről vallott felfogást, újabban pedig Ausztria európai uniós csatlakozása ad okot az osztrák nyelvi azonosság és nyelvpolitika újólagos vizsgálatára, új szempontokból.

Ausztria az *Anschlusszal* (1938. március 13.) sokak szerint morálisan Németország „bűntársává” szegődött, hiszen már a harmincas évek elejétől vészterhes engedményeket tett a szélsőjobboldali szervezeteknek. Jogilag azonban vétlennek is tekinthető, minthogy 1938 márciusától az osztrák állam mint politikai intézmény nem létezett. Ennyiben az *Anschluss* döntő fejlemény témánk szempontjából.

A nyelvpolitikára rányomta bélyegét, hogy Hitler az államigazgatás és az élet minden területén a Német Birodalom struktúráiba való teljes beolvadást, a német viszonyokhoz való szoros alkalmazkodást irányozta elő. Nem maradhatott ki ebből a nyelvhasználat sem. A publicitásban, mindenekelőtt a közigazgatásban a *Vaterland*, a Német Birodalom kifejezéseit használták. Ausztria nevét többször is megváltoztatták (*Ostmark*, *Reichsgau der Ostmark*, *Alpen- und Donau-Reichsgau*).

Az oktatásban is az irodalmi német nyelv kapta a főszerepet. A nyelvi monocentrizmus felfogása uralkodott, amely ebből a szempontból is egységes egészként kezelte a német kultúrkör nemzeteit. Anyanyelvként az írott irodalmi német nyelv beszédben való alkalmazását követelték meg, úgymond „német tudatra” nevelték a fiatalokat. Az egyházi iskolákból is eltávolították a korábbi pap tanítókat, akiket a rendszer számára megbízható, nemzetiszocialista szellemiséget képviselő tanárokkal helyettesítettek. Osztrák területen feloszlattak minden korábbi kulturális szövetséget is. Megbénították az intézményes keretek közti nyelvművelést; a német nyelv használatára vonatkozó szigorú szabályokkal a Német Birodalom a nyelvi mindennapokba is beavatkozott. Ez egyfajta kulturális monopóliumot teremtett, melynek érdekében politikai lépések sorozatára is sor került. A birodalom definiálta a német történelem értelmezését. Ezt az idegen kultúrmonopóliumot az osztrákság túlnyomórészt kultúrsokként élte meg.

Az irányított identitás nehezen egyeztethető össze egy nemzet szokásaival, még akkor is, ha az oktrojált nyelvvel rokonság (közel azonosság) áll fenn. Valójában az osztrákoknak évszázados hagyományokra visszatekintő politikai szókincse, identitástudata volt. Emellett magán az ország területén számtalan dialektus is létezett (és létezik még ma is). Viszont élt még az emberek emlékezetében a Habsburg Monarchia sugározta nagyságtudat, amelyet hivatalosan most a Hitler vezette Német Birodalom volt hivatva megtestesíteni, tekintélyt parancsoló katonai potenciáljával. Ez azonban az önállóság, a függetlenség és a nemzeti-nyelvi egység feladását követelte. Mindez együtt motiválta az osztrákok viszonyát az új helyzethez.

Hivatalosan az 1943. évi *moszkvai nyilatkozat* mentette föl Ausztriát a kollektív háborús bűnösség alól.¹ A háromhatalmi deklaráció jó alapot adott az ún. áldozati mítoszhoz (*Opfer-Mythos*), melynek lényege, hogy Ausztria teljesen vétlen a második világháború borzalmaiban. Ezzel Ausztria megteremthetett magának egy „nem német”

nemzeti identitást, egyszersmind el is zárkózott földrajzi helyzete által teremtett szerepétől, amely szerint Közép-Európa része. Ehelyett a Nyugathoz tartozónak vallotta magát, mint hasznos ellenpólust a pánszlávizmussal szemben. A tézis máig is él: egyrészt a történelem értelmezésében, másrészt az Európai Unióban elszenvedett vélt vagy valós hátrányok tárgyalásában.

A második világháború után a politika szükségképpen a nácizmustól való elhatárolódást, jelentős részben a baloldaliságot jelentette. A Néppártot is náciellenes keresztényszociálisok alapították. Megváltoztak a társadalmi feltételek is: a „kikkel azonosulni” kérdésre akkor az önazonosság feleletét adták. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban azonban az egymást követő történelmi változások mindig újabb és újabb válaszra kényszerítettek. Ausztriát az uralkodó felfogás szerint már nem egy polgári nemzet alkotta, hanem munkások és parasztok nemzetévé lett. Így az ezeket képviselő pártokra hárult a feladat, hogy a háború után újra öntudatra ébresszék az osztrák nemzetet. Többé komoly társadalmi szereplők nem vitatták, van-e osztrák identitás. Tudatos nemzetépítő politikába kezdtek, melynek kezdettől szerves része volt az „osztrák” nyelv önállóságának, a német nyelvtől való eltéréseinek hangsúlyozása.

A második világháború után az osztrák vezetés a nagyhatalmakkal együtt siettetette az önálló osztrákság gondolatának a köztudatba való beépítését. Minden területet kihasználtak annak érdekében, hogy a „németiség” fogalmának, melyen az élmények hatása alatt sokáig a náci rezsimet értették, semmi köze ne legyen az országhoz. Németországtól elhatárolódó és a svájci példát követő kül- és belpolitikai intézkedésekre került sor, amibe beletartozott a szomszédos országokkal és az osztrák területen élő kisebbségekkel való megegyezés, a szabad sajtó megteremtése, az „osztrák nyelvű” irodalmi élet fellendítése, az osztrák nyelvi sajátosság deklarálása a tudományos életben, nem utolsósorban, mint ennek anyagi alapja, az ország gazdasági fellendítése.

Nyelvi kodifikáció

Egy adott nyelv státusa szempontjából a nyomtatott sajtótermékek mellett fontos szerepe van a *szótáraknak* is. Megszerkesztésükkel egy nemzet legitimálja saját nyelvét és jelzi eltérését más nyelvektől. Egy teljes értékű szótárban benne foglaltatik a szókincs, a nyelvtan, a mondat, a helyesírás és a jelentés. A nyelvészet tudományának e része szintúgy függ a politikától, hisz az állam finanszírozza a tudományos kutatások költségeit, melyekből később profitál.

A nyelv természetét tekintve már a 19. században, a Német Császárság megalapításakor kialakult a nyelvészek körében egy *purista* irányzat (a politikai legitimációs okokkal párhuzamosan), mely szótárak sokaságának születését hozta magával. A nyelvi purizmus lényege abban állt, hogy a Német Császárság területén használatos német nyelv minden idegen eredetű szónak megpróbálta megkeresni a saját hang- és szóképzetének megfeleltethető alakját. Ezzel szemben az osztrák nyelv megőrizte és megőrzi az idegen eredetű szavakat, illetve minimális módosításokat hajt végre azokon. Ennek okát a vallási különbségekben vélhetjük fölfedezni: míg a Német Császárságban (később Németország) az uralkodó vallás a lutheri protestantizmus, addig Ausztria évszázadokon keresztül a katolicizmus jelentős bástyája volt. A legalapvetőbb világnézetbeli különbséget a vallás különbözősége hozza magával. A protestantizmus minden téren törekszik az egyneműsítésre és az egyszerűsítésre; a katolicizmus hagyományörző, a

tradicionális értékek híve. Többek közt ez tükröződik vissza a két ország eltérő szó-készletbeli fejlődésében.

Konrad Duden 1880-ban az *Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache* (A német nyelv helyesírási szótára) szótárban egységes, következetes szabályokat dolgozott ki, melyeket akkor Svájc és az Osztrák–Magyar Monarchia nem fogadott el. A nyelvi eltérésekre tehát már akkor is nagy hangsúlyt helyeztek. Ezt is bizonyítja, hogy a 19. században megjelentek olyan szótárak, mint például a *Bayerisches Wörterbuch* (Bajor szótár), a *Schweizerische Idiotikon* (Svájci idiómagyűjtemény).² Figyelemre méltó, hogy a német nyelvű államokban egészen 1998-ig a Duden-szabálygyűjtemény volt érvényben.

A Németországtól való elhatárolódás világos céljával élesztették újra 1951-ben az *Osztrák Szótárt* (*Österreichisches Wörterbuch*, a továbbiakban ÖWB). Előzőleg utoljára a 19. század végén jelent meg. Hagyományai egészen Mária Terézia oktatáspolitikájáig nyúlnak vissza. Mint ahogy a neve is mutatja, kezdetben a maga 35–40 ezres szókészletével ez egy egyszerű szógyűjtemény volt. Összeállítói az általános érvényű, illetve a mindenkori aktuális szavakat próbálták felsorolni, tekintettel a regionális sajátosságokra is. Iskolai szótárként az 1968/69-es tanévtől kezdve minden 11 éves diák ingyenpéldányt kapott belőle. Ezt a családi terheket kompenzáló törvényben rögzítették 1964. október 24-én.³ 2006-ban élte meg 40. kiadását. Nem egyszerű utánnyomásról van szó, hanem a nyelvi fejlődés érdekében minden kiadás alkalmával újraszerkesztik. A nyelvészek nagyobb része az ebben leírtakat tekinti az osztrák nyelvi standard kodifikációjának. Az ÖWB már nem teljesen osztrák kezdeményezés, mert a német Klett-Verlag privatizálta, de a szótár elkészítésében javarészt még mindig osztrák nyelvészek vesznek részt.

Nyelvhasználat és nyelvi identitás a 20. század végén

Az oktatás területén is nehézségekbe ütközött az osztrák törvényhozás. A nyelvi-irodalmi tantárgy elnevezését többször is megváltoztatták. Használták rá az egyszerű, semmitmondó „tanítási nyelv” (*Unterrichtssprache*), illetve a „német” (*Deutsch*) megnevezést. 1962 óta azonban az oktatás tárgya és nyelve egyaránt a „német” megnevezést viseli. Ez mutatja, hogy a „német” megjelölés fokozatosan elvesztette negatív kicsengését.

1970-től önálló minisztériumot kapott a tudomány és kutatás, illetve az oktatásügy. A kultúrminisztérium (*Ministerium für Wissenschaft und Forschung*) élén egészen 1983-ig a szociáldemokrata Hertha Firnberg állt.

Az 1998-as oktatási törvény szerint figyelembe kell venni a dialektusokat az oktatásban. Ez nagy előrelépés a nyelvi identitástudat fejlődésében, mivel a gyerekek az iskolába, szocializációjuk következő állomására „magukkal vihetik” az otthon, kiskorukban tanult anyanyelvet.⁴

A Második Köztársaságban 1951 óta tízévenként tartanak népszámlálást. A statisztikai lapon rákérdeznek a nyelvre is. Erre az *Umgangssprache* (köznyelv) elnevezést használják, melyen a mindennapi, szélesebb társadalmi körű érintkezés folyamán legszívesebben használt nyelvet értik. A köznyelv fogalmának értelmezése problémát okozott, amelyre jó példa Karintia. Karintiában 1951-ben csak a lakosság 52%-a írta be köznyelvnek a „németet”. A szlovén nyelvet 16,9%, a *Windisch*-t (vend) 32,1% jegyezte be. Ezt követően 1961-ben a vendet érthetetlenül a némethez kapcsolták, így lett a német nyelvűek száma Karintiában 82%.⁵ A 2001-es népszámlálás dokumentu-

mában a kategóriák közt az első helyen immár egyértelműen a *Deutsch* áll, azt követik a kisebbségi nyelvek (bár a vendet itt ismét külön nyelvként tüntetik föl). A kérdőív tetején viszont szerepel az *Österreicher* szó, mint az összlakosságot megjelölő etnikai fogalom. Az eredmény: országosan a lakosság száma 8 032 926, ebből 7 115 780-an beszélik a németet köznyelvként.⁶

Az állam szerepe átértékelődött a közösségképzésben. Általánosságban kijelenthetjük, hogy míg korábban a kormányzati szervezésnek, a jogi keretek biztosításának feladata volt hangsúlyos, mára ez a jólét egyszerű garantálására redukálódott. Látva, hogy (nemcsak) Ausztriában a külsődleges nemzeti szimbólumok iránti érdeklődés megkopott, a politika az identitástudat biztosításában a nyelvre helyezi a legnagyobb hangsúlyt. Ausztriában a jó társadalmi közérzet biztosításához mindmáig hozzátartozik a nyelv ügyének védelme is, mely ma is jelen van az osztrák politikában és a köztudatban.

A nyelvpolitika szemszögéből a jobboldali kormányzati ciklusok előnye, hogy a parlament az ilyen időszakokban általában emeli a többségi kultúrára fordítható összeget az éves államháztartási kiadások hányadában. A kultúra és a nyelv ápolásának mozgatórugója ilyen esetekben korántsem kizárólag a nyelvnek önmagáért és a hordozó nemzetért történő fenntartása, hanem a más nemzetekkel és nyelvekkel szembeni merev elzárkózás. Emiatt az ilyenfajta kultúrpolitika hátrányos megkülönböztetést rejt a nyelvi kisebbségekkel szemben.

A nyelvvel kapcsolatban egyik ilyen megnyilvánulásként előtérbe került az idegen, legfőképpen angol és németországi eredetű szavakkal (márkanévvel, szófordulatokkal) szembeni bizalmatlanság. A radikális jobboldal, néha a jobboldal többsége is, erősen konzervatív szemszögből közelíti meg a nyelvet, amelyet a mozdulatlanak hitt tradíciók hordozójának tekintenek. Óvnak minden külső hatással szemben, rögzítenék eredeti vagy korábbi állapotában. Felvethető a kérdés, mi minősül eredeti állapotnak. Ausztriában ez több szempontból is bizonytalan, mivel itt nincs évszázados hagyománya a nyelv törvényi lefektetésének, mint például Németországban. Lehetőségként a már említett ÖWB kínálkozott, ami a háború utáni baloldali kultúrpolitika találmánya. Igaz, a jobboldali Szabadság Párt (FPÖ) kormányban való részvétele idején is adtak ki ÖWB-t (39. kiadás, 2001) bővített szókészlettel, hisz haladáspártinak tüntették föl magukat. Igaz, régóta ugyanaz a nyelvészcsoport dolgozik a kötetben. Csak ekkor már nem a náci Németországtól és ausztriai nyelvpolitikájától határolódtak el, hanem a vélt vagy valós uniós nyelvi szabályozásokra mondtak nemet. Pártprogramjuknak (Salzburg, 1985.)⁷ megfelelően antikollektivisták szemmel közelítettek a nyelvhez is.

Az FPÖ magánügynek (Artikel 4.: „Kunst ist eine Privatsache...”) tekinti például a nyelv és a kultúra alapvető hordozóját, a művészetet. Ezt kétféleképpen is lehet értelmezni. Egyrészt úgy, hogy ez magánügy az egyes ember szintjén, tehát ezzel a modern művészetekkel szemben semlegesíti magát, mint tradicionális értékeket valló párt; s magánügy lehet egy ország szintjén is, így lehet azt politikailag instrumentalizálni. Mindazonáltal az FPÖ eszmévilágában az első helyen szerepel a nyelv védelme, illetve ápolása. „Mivel az osztrákok többsége a német államnyelvet anyanyelvként beszéli, a német kultúrkörhöz tartoznak” – fejtik ki véleményüket a nyelvi hovatartozásról, ezzel együtt kijelölik az osztrák nemzet helyét is.⁸ A mondat második fele helyes, de egy piciny falucska lakói nem fogják a klasszikus németet anyanyelvükként használni, nem az az elsődleges kommunikációs eszközük. Igaz, az iskolában ezt oktatják és statisztikai megjelölésként a német nyelvet használják, de

köznyelvi értelemben nem tekintik normának. Csak mint viszonyítási pont és legmagasabb, szabályozó norma érvényes.

Az osztrák pártok abban is eltérnek, hogy milyen ideológiai síkon szemlélik a nyelvet, milyen eszközökkel segítik, illetve mi kap kultúrpolitikájukban elsődleges szerepet. Az Osztrák Néppárt számára (ÖVP) fontos a történelemszemlélet. Épp ezért a múzeumok támogatását és újabbak létrehozását, illetve művészeti díjak alapítását emelik ki. Esetenként támogatják a modern művészeti irányzatokat is, megcélozva ezzel a fiatalabb szavazókat. Nem feltétlenül tekintik a társadalmi nyitottságot összeegyeztethetetlennek a nemzeti tradíciók ápolásával. Ausztria Szociáldemokrata Pártja (SPÖ) liberális szemléletű pártként a művészet mindenkori pártolója. Korábbi nyelvpolitikájáról már volt szó. Ma nem hagyja figyelmen kívül a gazdasági szempontokat, ezért a kultúra támogatását hosszú távú befektetésként kezeli. Ennek megfelelően az audiovizuális szektort fejleszti a legintenzívebben. A parlamenten kívüli, de élénk kultúréletet élő kommunista párt (KPÖ) szintén a művészetek pártolójaként lép fel, de inkább az kap helyet a gondolkodásában, hogy milyen kultúrának nem kívánna teret biztosítani. Céljuk viszont, hogy az egyszerűbb (munkás) ember számára is hozzáférhetővé tegyék a kultúrát, amiben a két háború közötti Bécs szociális és kultúrpolitikájának hagyománya él tovább.

Az osztrák német nyelv az Európai Unióban

A 20. század második felétől kibontakozó európai integráció olyan elveket hozott magával, amelyek egyre több vonatkozásban közös európai politika kidolgozását eredményezik. Alapjaiban ezek határozzák meg az Európai Uniót létrehozó 1992-es maastrichti szerződést. Már korábban, az Európai Tanács 1958. évi 1. számú rendeletét Nyelvi Chartának is nevezik. Ez a rendelet első ízben foglalkozott a nyelvvel mint az emberek, közösségek elidegeníthetetlen jogával. A nyelvet illetően fontos még kiemelni az 1975-ös helsinki nyilatkozat 3. „kosarát”. Az alapvető emberi jogok közé fölvtették a kisebbségek nyelvének védelmét. Az Emberi Jogok Nemzetközi Helsinki Szövetségének 1983 óta Bécs ad otthont, ami nem kis befolyást jelent Ausztria számára erkölcsi szinten.

1996-ban Barcelonában rendezték meg a Nyelvi Jogok Világkonferenciáját, melyet az Ausztriában is jelen lévő PEN nemzetközi szervezet kezdeményezett még 1993-ban. A barcelonai nyilatkozatban többek között kijelentették, hogy az alapvető egyéni emberi jogok közé tartozik a szabad nyelvhasználat (ezt az akkori pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem nyelvészei kezdeményezték). A nyilatkozat a jövőre nézve is tartalmaz javaslatokat. Az egyik, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetén belül állítsanak föl nyelvi tanácsot. Tehát a nyelvészek internacionális szintre szeretnék emelni a nyilatkozatban foglaltakat, szigorú jogi keretek között.

Az Európai Unió bővítésével a közösséghez minden alkalommal nemcsak új országok, népek csatlakoztak, hanem velük egyetemben újabb nyelvek is. Az újabb bővítési hullámmal 2004-ben 20 nyelv sorakozik a hivatalos nyelvek listáján. Heinrich P. Kelz nyelvész számításai szerint 2002-ben a fordítást tekintve 240-re rúgott a nyelvi kombinációk száma; amit azóta a 2004. és 2007. évben csatlakozottak ismét jelentősen gyarapítottak. Azt mondhatjuk, ma újabb „bábeli zűrzavart” élünk át az Európai Unióban. Ebben közvetlenül tükröződik a nyelv óriási szerepe a nemzetközi közösségképzésben is. Kis túlzással állíthatjuk, hogy az EU Fordítószolgálat és a Közös Tolmács- és Konferenciaszolgálat (SCIC) működése tartja össze az EU-t.

A maastrichti szerződésben olyan vezérelveket fektettek le, mint a nyelvekre is vonatkozó egyenjogúság, a régiók Európája, a sokszínűség és az emberközelség. Az EU nyelvpolitikájának jogi, politikai és kulturális bázisa van. Jogi bázison elsősorban azt értik, hogy 1. minden polgárnak joga van a saját anyanyelvén az intézményekhez fordulni; 2. minden polgárt a saját nyelvén kell megszólítani, s meg kell hagyni számára annak a lehetőségét, hogy a saját nyelvén fejezhesse ki magát; 3. az integrációnak a sokféleség sérülése nélkül kell végbemennie. Fontos pont a szerződésben, hogy az EU kötelezi magát a nemzeti identitás respektálására.

A sajtóból, médiából gyakran értesülhetünk olyan esetekről, mikor két állam jogi útra tereli egy-egy szó hovatarozásának kérdését. A hagyományok és velük párhuzamosan az elnevezések megőrzése közösségformáló erő, mely akár határokon átívelő is lehet.⁹ Az „álnyelvi” viták általában jelentésszűküléssel kialakult márkanevek körül folynak, noha ezek már részben vagy teljesen elvesztették közösségformáló szerepüket. Legtöbbször pusztán gazdasági érdekek motiválják az egyes országok ragaszkodását. Ezt úgy is meg lehet jeleníteni a médiában, mint a nemzeti identitás sérülésének lehetőségét, ami az adott ország polgáraiban természetesen rögtön ellenérzést vált ki.

Mikrotársadalmi szinten valójában nincsenek már tiszta nyelvi közösségek, mert a mai kor emberének mobilitása nem ismer határokat. Ezalól többnyire már a legkisebb települések sem kivételek. Migrációs tendenciák kialakulásáról már a 19. század óta beszélhetünk, már akkor felbomlóban voltak az etnikailag homogén közösségek. Elég, ha egy pillantást vetünk a nemzetiségi statisztikákra az Osztrák–Magyar Monarchia korából. Az emberekkel együtt a nyelv is „költözik”. Ez a keveredés, asszimilációs folyamat nyelvi elemek kicserélődését, a nyelvek új elemekkel való bővülését hozza magával. Egy-egy szóról megállapítani, hogy eredetileg melyik területen élő közösséghez tartozott, szinte lehetetlen.¹⁰

Makrotársadalmi szempontokat figyelembe véve egy ország lakóira mindig a szomszédos államok vannak a legnagyobb hatással, hiszen politikai, gazdasági kapcsolataikat elsősorban azokkal alakítják ki. Az EU kialakulásához is gazdasági szerződések, társulások vezettek. Ausztria túlnyomó német kereskedelmi és kooperációs kapcsolatai egy darabig a német nyelven belül vetettek föl problémákat, ma már inkább az angol befolyás okoz gondokat.

Már az osztrák EU-csatlakozás előtt fölbukkant a félelem a nemzeti identitás, legfőképp a nyelvi sajátosságok elvesztésének veszélye miatt, mivel az EU szupranacionális tendenciájú intézmény. Wolfgang Pollak utalt először a nyelv „poroszításának” veszélyére, amin Németország kulturális befolyását értette. Többek közt az élelmiszernevek lehetséges elvesztésének problémájával foglalkozott. Cikkei más írásokkal együtt az EU-csatlakozás „euroszkeptikus” ellenkampányának részeivé is lettek.

A már említett barcelonai nyilatkozatból az osztrák német nyelvet mint jelenséget illetően két rész különösen fontos. Az egyik szerint „figyelembe véve, hogy invázió, gyarmatosítás vagy más politikai, gazdasági és szociális alárendeltségi eset gyakran maga után vonja egy idegen nyelv közvetlen kényszerét, vagy, a legjobb esetben, a nyelvek értékét elferdítik és hierarchikus nyelvi megnyilvánulások kialakulását idézik elő, melyek aláaknázzák a beszélők nyelvi lojalitását; és figyelembe véve, hogy a szuverenitást elért egyes népek nyelvei nyelvhelyettesítési folyamatba keverednek azon politika következményeként, mely előző gyarmati vagy birodalmi hatalmak nyelvét részesíti előnyben”¹¹ – írják a bevezető részben. Ugyancsak fontos az V/41.

cikk 2. pontja. Eszerint „minden nyelvi közösségnek képesnek kell lennie joga teljes gyakorlására anélkül, hogy a közösség térsége egy idegen kultúra hegemónikus megszállása alá kerülne”.¹²

Az osztrák német nyelv esetében elvontan beszélhetünk ugyan szupranacionális politikai és gazdasági alárendeltségről, de nem oktrojált formában, hisz népszavazás döntött az EU-csatlakozásról. Kétségtelen, hogy gazdasági szempontból némi hátrányt szenvedhet az osztrák német nyelv. Hosszú távú gazdasági hátrányban ugyanis (amennyiben ez kialakulna) nem lehet olyan anyagi kereteket biztosítani a nyelv megőrzésére, hogy ne kerüljön a németországi kultúra hegemoniája alá. Ezért ellentmondásosnak tűnhet a bevezetőben kiemelt jelenség és az arra reflektáló cikkely. Gazdasági különbségek mindig is lesznek az államok között, Ausztria viszont az unió leggazdagabb országai közé tartozik.

Fontos megjegyezni, hogy az első kérvények nyelvi ügyben osztrák oldalról érkeztek az EU-ba. Tehát nem az unió (azon belül például Németország) kezdeményezte a nyelv ügyének tárgyalását. Az Ausztriából érkező impulzusok nélkül talán nem is született volna meg a szabályozás. A nemzeti identitás megnyilvánulásaiaként értelmezhetők ezek a nyelv védelmében tett lépések. Itt újra az osztrák öntörvényűség jeleit vélhetjük fölfedezni, ami az EU-hoz történt csatlakozással minden jel szerint inkább erősödött. Ezen az úton próbálták a nyelvi egyeneműsítést megakadályozni. Az ellenzék (FPÖ) valószínűleg némi elégedettséget mutathatott a nemzeti értékek megőrzésének részleges megvalósulása miatt. Mivel ők nem támogatták az uniós csatlakozást, számukra a maguk véleményéhez képest minimális korrekciót jelenthetett a javaslatok benyújtása az osztrák nyelvi függetlenség védelmében. Sok kamara és országos szerv (például az egészségügyi és a gazdálkodási minisztérium) nyújtott be javaslatokat az uniós szervekhez, de a specifikus osztrák német szavakat, neveket tartalmazó hosszú listákat gyakorlati okok miatt elutasították, mondván, hogy ezek bonyodalmakat okoznának a fordítóirodáknál. Hosszas vitasorozat kezdődött, melynek során a benyújtott listát alaposan megnyirbálták. Az ok, hogy az élelmiszerek elnevezése (a gazdasági-vállalkozói szempontok elsődlegessége miatt) fontosabb a nemzeti szimbólumok sorában, mint a jog és a közigazgatás kifejezései.

A 10. sz. protokoll az uniós alapjogok része, és 23 „osztrák” szót tartalmaz.¹³ Megjegyzendő, hogy a protokoll keletkezése előtt semmiféle szisztematikus jogi összehasonlítást nem végeztek, ami pedig az uniós köteleességek közé tartozna (*jogharmónizáció*). Mivel csak élelmiszervek vannak felsorolva, azt gondolhatnánk, hogy a jövőben a lista bővítésére nincs mód, nem kaphatnak benne helyet más osztrák szavak, kifejezések. Valójában az áll ennek útjában, hogy a dokumentum megváltoztatása, bővítése az EU alapjogainak újratárgyalása nélkül nem lehetséges, ami viszont hosszadalmas procedúrát jelentene a tagállamokkal. Más fontos jogi kérdések mellett az osztrák német nyelv ügye nem nagyon kaphat helyet az Európa Parlament napirendi pontjai között.

Hogyan kell alkalmazni az *ausztriacizmusokat* jogi szövegekben vagy a címkéken? A protokollban ez áll: „in geeigneter Form” (megfelelő formában).¹⁴ Ez nem pontos és egyértelmű meghatározás. A vagylagosság jelnek (/), zárójel vagy lábjegyzet alkalmazása jöhet szóba. Praktikus okokból a vagylagosság jele mellett döntöttek a használók, mivel ez fejezi ki legjobban a szavak egyenrangúságát, emellett eléggé szembeutó. A szabályozás kizárólag ezeknek a szavaknak a kötelező alkalmazását kodifikálta. Ez azt jelenti, hogy a belőlük képzett igék, szóösszetételek már érvénytelenek.

Az EU-csatlakozással az identitásban megjelent egy járulékos elem: az osztrák állampolgárok egyben már európai polgároknak is vallhatják magukat. Az uniós kötelelességeket minden tagállamnak vállalnia kell, de országon belül ez a megkötés lazulhat. Az oktatásban, az újságírásban figyelembe veszik/vehetik az osztrák nyelv sajátosságait, nem követik szigorúan a németországi német nyelvet. Kérdés, milyen irányba haladjon a nyelvhasználó. Magától értetődően a saját anyanyelvét szeretné használni, tágabban értelmezve országa standardnyelvét. Hogy mi befolyásolhatja ebben, arra Rudolf Muhr tér ki egyik elemzésében.¹⁵ Egyik befolyásoló tényezőként a médiát jelöli meg.

A német nyelv pluricentrikus volta azt eredményezi, hogy a földrajzi, szociológiai és szituatív körülményeknek megfelelően kell használni. A nyelv két pólusa (az anyanyelv és egy szupranacionális szervezet egyik írott nyelve) között kell az osztrák nyelvhasználónak mozognia. Így az osztrák-német bipoláris nyelvi identitásnak tekinthető.¹⁶ Minél szélesebb körben használja valaki a nyelvet kommunikációra, annál inkább igazodnia kell egy felsőbb normához. Az egyéni nyelvhasználatot tehát koncentrikus körökkel lehetne ábrázolni, ahol a nyelvet nem individuális szinten látjuk, hanem reális politikai közegben.

A lista alapján egy külföldi azt hihetné, hogy osztrák sajátosságok csak a mezőgazdasági kifejezések közt fedezhetők föl, ami téves sztereotípiák kialakulásához vezethet. Gazdasági szempontból ennek annyi a valóságos alapja, hogy Ausztriának igen erős élelmiszeripara van, illetve hogy a magángazdálkodók termékeikkel nagy arányban vannak jelen a piacon. Viszont felkeltheti a laikus érdeklődését az egyedi osztrák elnevezésű élelmiszerek iránt. Ez nem csak kifelé, az országhatárokon túlra szóló figyelemfelkeltés. Az osztrákság figyelmét is szeretné ráirányítani a nyelvi sajátosságok védelmére, illetve egyáltalán azok létre. A nyelvpolitika ilyen szemszögből a nyelvi emlékezet kialakításáért felelős eszköznek is nevezhető.

Már az uniós csatlakozás előtt igen kényes témának számított a nyelv helyzete. Olyan cikkek és jelszavak váltak ismertté, mint: „*Aprikose versus Marille*”, „*Erdapfelsalat bleibt Erdapfelsalat*”, „*Alles bleibt, wie es ist*”.¹⁷ Viszont az osztrák nyelv más sajátosságait érintetlenül hagyta a dokumentum, így a kritikák – legyenek pozitív vagy negatív előjelűek – túlnyomórészt ezeket vették célba. Kétségtelen, hogy a gasztronómiának fontos szerepe van egy nemzet identitásában. Az ételek persze még nem azonosak az identitástudattal. A politika általában nem számol érzelmi faktorokkal, viszont gazdasági tényezőkkel igen. Ausztria össznemzeti bevételének legnagyobb hányadát a turizmusból származó bevételek teszik ki. 1990-ben az osztrák GNP 9%-át az idegenforgami bevételek alkották.¹⁸ Turizmus és gasztronómia egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Ha Ausztria „szabadon” hagyná az élelmiszerek egyedi elnevezését, akkor a turizmus marketingszem pontjai sérülnének. Így a 10. sz. protokoll az élelmiszernevek törvényi rögzítésével jogilag biztosítja az osztrák turizmus sérthetetlenségét. Más nemzet ezekkel az elnevezésekkel nem élhet.

A közvélemény számára a protokoll – úgymond – kidolgozatlansága a fő probléma. A vélemények két szélsőség között szóródnak: egyesek felháborítónak tartják a felsorolt szavak csekély mennyiségét, néhányan pedig egyáltalán nem is hallottak a dokumentumról. Kedvezően értékelendő viszont a téma körül felpezsdült tudományos élet, melyhez az EU általában biztosítja is az anyagi feltételeket, hiszen fő gazdasági szempontjai közt szerepel a tudományos kutatás támogatása. A másik fontos tényező, hogy 1994 óta Grazban található az Idegen Nyelvek Európai Centruma. Tehát van igény a helyzet megoldására, a probléma megszüntetésére.

Számszerűleg a 23 ausztriacizmus nem fejez ki egyenjogúságot a német nyelv variációi között. Habár Ausztria azonos és teljes jogú tagja az uniónak, az írásbeliség szintjén mégis a németországi német nyelv hegemoniája érvényesül. Ennek oka Németország jóval nagyobb gazdasági potenciálja. Két másik vezető országgal (Anglia, Franciaország) együtt Németország adja az unió egyik tárgyalási alapnyelvét. Egy nemzetek fölötti szervezetnek, amennyire lehet, egyszerű nyelvet kell alkalmaznia a hivatalos érintkezésben. Eddig az egyszerűsítést a tárgyalási nyelvek számának csökkentésében (angol, német és francia) találták meg. E három nyelv szinte állandó versenyben van egymással.

A nyelvi versennyel együtt létezik a *szimbólumok* versenye is. Ezért értékelődik fel országon belül a saját nyelv. A német nyelv helyzete különlegesnek számít. A fő kérdés az, hogy kié ez a nyelvi sajátosság. Ha ezt valamelyik oldalon sikerül jogilag rögzíteni, akkor azt a másik oldal már nem kérdőjelezheti meg. Egyszersmind egy nagyobb ország több terméket tud előállítani, amelyeket értelemszerűen ők neveznek el, így ezek a nevek nagyobb számban vannak jelen a piacon. A piac is éppúgy országhatárokon átívelő jelenség, mint a nyelv. Maga a kultúra régóta ugyancsak a piac része, ezt ma fokozottabban érezhetjük. A nyelv mint önálló jelenség nem tehet arról, hogy információhordozó tulajdonságával hatalmas értékeket tud mozgatni. Nem tud mentesülni a politikai és gazdasági szükségszerűség által diktált kompromisszumok alól. Ebben a viszonylatban a politika az értékes (anyagi) érdekek, az egyes ember az érdektelen érték (szellemi) hordozójává vált.

Véleményem szerint nem lehet a 10. sz. protokollt a tudományos nyelvi tervezés részének tekinteni, mert jelen formájában elsősorban gazdasági, illetve politikai célokat szolgál, s egy rokonnyelvtől való elhatárolódás szándéka szülte. Már csak azért sem, mert a nyelvi tervezés az egész nyelvre, vagyis annak egész lexikonjára vonatkozik, nem csak egy kiragadott csekély részére. Így önmagában a nyelvi identitásra sem lehet számottevő hatása, viszont jelképes erővel bír. Racionalizálta az osztrák nyelvi identitást. Ausztria „kulturális paradicsom”, ebben jelölte ki magának történelmi útját a jövőre nézve. A politikai felemelkedéshez szükséges az egységesen kommunikáló nemzet, melynek tudnia kell, mihez köthet. Ennek az egyik „jelzőtáblája” a 10. sz. protokoll.

Nem fog a mindennapi, egyéni nyelvhasználatból elmaradni ez a 23 szó, ha csak nem maga az osztrák nyelvi közösség szorítja háttérbe, és kezd el helyettük mást használni. A szavak a nyelv használatával élnek tovább. Ehhez hasznos támogatás a nyelvi identitás tárgyának kijelölése. Ha az osztrák politikai vezetés célja az, hogy biztosítsa a nyelvi egységességet, akkor csak az egyedi elemek védelmében léphet föl. Az azonos kultúrkör okán több az azonos elem a két ország (Ausztria és Németország) nyelvében, mint az eltérő.

Természetesen a német nyelv osztrák variációja nem csak 23 egyedi elnevezést tartalmaz. A szakfordítók viszont csak ezt a dokumentumot vehetik alapul, épp ezért ütközik nehézségekbe munkájuk. Egy fordítás alkalmával ennél sokkal több specifikus szóval találkozhatnak, s nem tudják, hogy az adott szövegösszefüggésbe mely szó vagy kifejezés illik, és hogy egyáltalán használhatják-e azt. Dönteniük kell a jogszerűség és a közérthetőség között.

Az osztrák média többnyire ironikusan fogta föl a protokoll hatálybalépését. Az osztrák értelmiségiek véleménye sokrétű, a nyelvészek véleménye is megoszlott: Wolfgang Pollak a *Der Standard* című lapban éles kritikával illette a listát, kapitulációnak minősítve azt.¹⁹ Rudolf Muhr viszont uniós nézőpontból cinikusan azt nyilat-

kozta, hogy egy dialektust beszélő országot az EU soha nem fog előnyben részesíteni.²⁰ Ezzel szemben Rudolf de Cilia pozitív álláspontot képvisel. Azt emeli ki, hogy a nemzetközi szerződések között egyedülálló az osztrák szavak felsorolása, és ez bizonyos értelemben elismerés.²¹

Új történelmi kontextusban új formát kellett adni az önmegjelölésnek. A társadalom az Anschluss előtt is, azóta is kötődik a saját nyelvéhez, őrzi, ápolja (irodalom, sajtó, média), de nyitott is az új iránt. A politika próbálta megteremteni a feltételeket ahhoz, hogy a nyelvi fejlődés fennmaradjon. Így az osztrák nyelvi identitás ma szinte tisztán látható. Az osztrák öntörvényűséghez ragaszkodva ennek egyik megnyilvánulása lett a 10. sz. protokoll, mely a nyelvi identitás szempontjából jelképes, „programadó”. A program a jövő Ausztriáját jelképezi, mint egyedi értékeket – köztük egyedi nyelvet – felvonultató országot.

Jegyzetek

- ¹ *Bisovsky, Dvorak, Safrian: Österreichische Identität zu Beginn der Zweiten Republik.* Wien, 1989. 36.
- ² *Schlaefer, Michael: Lexikologie un Lexikographie. Eine Einführung am Beispiel deutscher Wörterbücher.* Berlin, 2000.
- ³ *Lau Gerd: Sprachpolitische Maßnahmen gestern und heute in Österreich.* In: *Interkulturelle Bildung.* Wien, 1994.
- ⁴ *Györi Szabó Róbert: Nemzeti kisebbségek oktatási rendszerei Ausztriában.* In: *Magyar Kisebbség, 2000/1.*
- ⁵ www.kab.or.at/Zeitzeugen/abg_sila.html (Letöltve: 2007. március 6.). Mivel a vend nyelv nyilvánvalóan délszláv nyelv, ezt a megoldást politikai célokot szolgáló fogásnak tekinthetjük.
- ⁶ www.statistik.at (Letöltve: 2007. március 6.)
- ⁷ www.fpoe.at/dafürstehenwir/Kapitel_15. (Letöltve: 2007. február 25.)
- ⁸ www.fpoe.at/dafürstehenwir/Kapitel_15/Artikel_2/1: „Da die Mehrheit der Österreicher die Staatsprache Deutsch als Muttersprache spricht, ergibt sich daraus ihre Zugehörigkeit zur deutschen Kulturgemeinschaft.” (Letöltve: 2007. február. 25.)
- ⁹ *Ammon, Ulrich: Die internationale Stellung der deutschen Sprache.* Berlin, 1993.
- ¹⁰ *Muhr, Rudolf: Sprache und Land.* In: *Beharrsamkeit und Wandel. Festschrift für Herbert Tatzreiter zum 60. Geburtstag.* Bauer, Werner und Scheuringer, Hermann (Hrsg.). Wien, 1998.
- ¹¹ www.mtaki.hu/docs/cd2/nemzetkozi/Barcelonai_Nyilatkozat.htm (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹² www.mtaki.hu/docs/cd2/nemzetkozi/Barcelonai_Nyilatkozat.htm (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹³ Vö: [www.wikipedia.at/Liste von Austriazismen](http://www.wikipedia.at/Liste_von_Austriazismen) (Letöltve: 2007. február 22.)
- ¹⁴ www.jura.uni-sb.de/BGBI/TEIL2/1994 (letöltve: 2007. február 6.)
- ¹⁵ *Muhr, Rudolf: Zur Sprachsituation in Österreich.* In: *Muhr, Schrod, Wiesinger: Österreichisches Deutsch.* 1995.
- ¹⁶ Vö: *Muhr, Rudolf: Deutsch und Österreich(isch): Gespaltene Sprache.* In: *Informationen zur Deutschdidaktik,* 1989.
- ¹⁷ Szó szerinti fordításban: „Minden marad, ahogy eszik.” A szövecc a létege egyes szám harmadik személyű *ist* alakjára utal, tehát „minden marad, ahogy van.”
- ¹⁸ *Holka Gyula, Lenotti Sándorné* (szerk.): *Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. A világ a XXI. század küszöbén.* KSH Bp. 2001.
- ¹⁹ *Pollak, Wolfgang: Kommentar der anderen.* In: *Der Standard,* 1994. 04. 28.
- ²⁰ *Muhr, Rudolf: Zur Sprachsituation.* In: *Muhr, Schrod, Wiesinger: Österreichisches Deutsch. Band 2.* Wien, 1995.
- ²¹ *Cilia, Rudolf de: Erdapfelsalat bleibt Erdapfelsalat. Österreichisches Deutsch und EU-Beitritt.* In: *ÖD2.* 126.

SZEMLE

FONT MÁRTA – VARGA BEÁTA UKRAJNA TÖRTÉNETE

Budapest, Bölcsész Konzorcium – Szeged, JATE Press, 2006. 249 p.

2006 decemberében jelent meg Font Márta és Varga Beáta *Ukrajna története* című egyetemi tankönyve. A mű létrejötté üttörő vállalkozás, a kötet hiánypótló a magyar felsőoktatás bölcsészettudományi karain tanuló hallgatók számára, elsősorban a történelem, orosz, ukrán szakos diákok részére. Ukrajna történetéről a kezdetektől a második világháború végéig tartó összefoglalás, tudományos igényű összegzés magyar nyelven eddig nem készült. Külön kiemelendő, hogy a könyv létrejötté a felsőoktatás szerkezeti és tartalmi fejlesztése érdekében létrehozott Nemzeti Fejlesztési Terv keretében, az Európai Unió támogatásával jelent meg. A könyvborító sárga-kék alapszínei az ukrán zászló színeit tükrözik, az ukrán címer középső szimbóluma a középkori grivnák veretét ábrázolja.

Font Márta, a Pécsi Tudományegyetem egyetemi tanárának több mint három évtizedes, a felsőoktatásban eltöltött szakmai, oktatói, vezetői szerepét csak méltatni lehet. Kutatási területei között kiemelkedő jelentőséget kap – a korai magyar történelem, a krónikakutatás mellett – a középkori orosz történelem, Ukrajna középkori gyökereinek és történetének vizsgálata. 1995-ben hiánypótló monográfiaként jelent meg az Oroszország, Ukrajna, Rusz (Bevezetés a keleti szlávok történetébe) című könyve, melyet 1998-ban újabb kiadás követt a Balassi Kiadónál. Egy évvel korábban látott napvilágot az Oroszország története nagy monográfia a Maecenas Kiadó gondozásában, melyben Font Mártának a Kijevi Rusz és a Rusz régiói fejezeteket köszönhetjük. A kötet másik szerzője, Varga Beáta a Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területének meghatározó eleme az újkori orosz–ukrán kapcsolattörténet, Ukrajna története a 17–18. században. Az ismertetett könyv előfutáraként jelent meg 2004-ben a szerző tollából a szegedi JATE Press kiadásában az Orosz–ukrán konfliktus a perejaszlvi egyezménytől az andruszovói békéig (1654–1667) című kötet.

A könyv egyértelműen két részre bontható. Font Márta Ukrajna középkori gyökereit tárgyalja a kezdetektől a 15. század végéig a 7–104. oldalon. Varga Beáta a 15. század végétől a második világháború végéig összegzi Ukrajna történetét a 105–229. oldalon.

A kötet bevezető részében Font Márta Ukrajna középkori gyökerei vizsgálatának problematikáját tárgyalja a történetről szemszögből. Előljáróban leszögezi: az „Ukrajna” szó mint területi megjelölés már a 13. században „határvidék” jelentésben szerepel, de ez a határ nem kötődött egy meghatározott földrajzi térséghez. Felmerül a kérdés, vajon milyen szempontok mentén lehet megírni egy olyan mai ország történetét, melynek régebbi és mai területe között nem mutatható ki folytonosság? Az egyik az ukrán nép genezise, a másik a Kijev környéki terület politikai hovatartozásának alakulása. Font Márta megoldása kitűnő, meghatározó szempontnak tekinti a nyelvi-kulturális identitáson alapuló közösségtudatot, és ennek határait körvonalazza. Az ukrán történelem kezdete a szlávok kelet-európai megjelenéséhez, illetve a szláv népesség differenciálódásához (13–14. század), a keleti szláv tömb elkülönüléséhez köthető. A középkori Ukrajna gyökere egybeesik a keleti szlávok közös történetével, az orosz, a belorusz nép etnogenezisével, és a Kijevi Rusz államalakulathoz köthető. Az ukrán nép történetére vonatkozóan a szláv–varég elemek mellett a sztepei nomádok államalkotó szerepét hangsúlyozza a szerző.

A könyv középkori fejezetei további három egységre tagolhatóak. A középkori államiság megtestesítője: a Kijevi Rusz című fejezet részletesen tárgyalja a Rusz korai történetének fő vonulatait. Nagy szerepet kap az államszervezés problémája, a dinasztikus uralom keresztény legitimációja, a monarchia megeremelésére tett kísérlet, a részfejedelemségek formálódásának kora, majd a gazdasági élet szinterei (kereskedelem, településtörténet), a lassan tagolódnak társadalom felépítése, a bizánci kultúra jelenléte, hatása az életmódra, mentalitásra, művelődésre.

A könyv következő egysége a Rusz régióinak történetét, önállósodását, a regionális különbségek kialakulásának okait, a sztepei népeknek – különösképpen a kunoknak – a részfejedelemségek formálódásában betöltött szerepét vizsgálja. A tatárjárás előtt a 12–13. század fordulójára Kijev háttérbe szorult, a perifériákon új hatalmi központok szilárdultak meg. Ukrajna történetére vonatkozóan két államalakulatot emel ki Font Márta: a Halics–Volhíniai, illetve a Csernyigovi Fejedelemséget. Az előbbi fontos állomást és összekötő láncszemet jelentett a Kijevi Rusztól az ukrán terület kialakulásáig. A fejedelemség szoros dinasztikus és diplomáciai kapcsolatokat tartott fenn a szomszédos nyugati országokkal. A Csernyigovi Fejedelemség a sztepei népeivel állt közeli viszonyban, a tatárjárás következtében megpecsétlődött sorsa, területét az Arany Horda foglalta el.

A következő alfejezet a Halics–Volhíniai Fejedelemséggel foglalkozik a 15. század végéig, és betekintést ad a Lengyel–Litván Királyság keleti végvidékének történetébe. A Halics–Volhíniai Fejedelemség rövid életű önállóságának létrejöttével lehetőség nyílt a tatár politika és a nyugati orientáció közötti

lavírozásra. A 14. század folyamán a részfejedelemség területe eltérően alakult: Volhínia a litvánok, Halics a lengyelek uralma alá került 1340-ben, és a krewói unió (1385) után a lengyel–litván állam részévé vált. A lengyel uralkodó azonnal hozzáállott a római egyház megalapozásához, megindult a nyugati misszió. A határvidék („ukraina”) mind a lengyelek, mind a litvánok számára a haderő háttérbázisát jelentette, ennek eredményeként jött létre az ukrainai területeken a szabad kozákság. Meghatározó a terület vallási orientációja, mely a keleti szláv hagyományok továbbélését mutatja, és a Moszkvai Rusz felé irányul. 1458-ban megtörtént az orosz metropólia végleges kettéválása: a Rusz déli-nyugati területein, amelyek a lengyel–litván állam részét képezték, nem ismerték el a Moszkvában megválasztott metropolita hatalmát, és Konstantinápoly jurisdictióját részesítették előnyben.

Font Márta az általa megírt időszak legkiválóbb magyarországi ismerője és kutatója. Kiemelkedő forrásismerete, a külföldi szakirodalom pontos adaptálása emeli a kötetet magas színvonalra. A tudományos szemlélet mellett közérthetően, logikusan felépített tézisek mentén, gondolkodásra serkentve ad betekintést Ukrajna középkori történetébe.

A tankönyv második részében Ukrajna történetét követhetjük végig a második világháború lezárásáig. Először a kozákság kialakulásának és felemelkedésének történetét tárgyalja Varga Beáta a 15. század végétől 1648-ig, a perejaszlavi egyezmény megkötéséig. A szerző a kozákság önszerveződésének formaváltozásait négy periódusra osztja. A korszak végére körvonalozódik a kozákság három típusa: a magánföldes-űri, az állami vagy lajstromozott és a „szabad kozákság”.

A könyv következő részeiben az ukrán autonómia kérdése kerül előtérbe. Az autonómia előtörténetének meghatározó eseménye az 1569. évi lublini lengyel–litván unió, melynek eredményeként a lengyel pánok kiterjesztették a fennhatóságukat az ukrán területekre is, illetve egyháztörténeti vonatkozásban az 1596-os breszti unió színt legitímálta a görög katolikus egyház létrejöttét. Bogdan Hmelnyickij mozgalmanak (1648–1654) fő célkitűzéseiben a Lengyelországtól való elszakadás és az ortodox egyház védelme fogalmazódott meg.

A kötet legrészletesebben kidolgozott fejezete „Az autonóm Ukrajna, a hetmanátus kora 1654–1764”, mely a szerző szűk kutatási területét és a kozákság önszerveződésének utolsó nagy szakaszát érinti az 1780-as évekig. A 17. század közepén a Dnyeper menti kozákok szembekerültek a lengyelekkel, és Moszkvával keresték a kapcsolatot. A korszak jelentős politikátörténeti eseménye az 1654-es perejaszlavi egyezmény és a cári kormányzat által kiadott Adománylevél megszületése. Varga Beáta széles körű autonómián alapuló hűbéri viszonyként értékeli az ezek nyomán létrejött kapcsolatot. Az ukrán hetmanátust jelentős autonómiával ruházták fel, a hetman a cár régecsként kormányozta Ukrajnát. Az orosz uralkodó viszont nem mindig tudta joghatóságát érvényesíteni a Zaporozsjei Had felett. A kozák vezetők patrónusi viszonyként értelmezték az 1654-es eseményeket, amelyben Ukrajna elismerte az orosz uralkodó védnökségét, adót fizetett, hogy cserébe fegyveres segítséget kapjon a lengyel–litván állam ellen. A perejaszlavi egyezményt Moszkva kiváltságlevélként kezelte, az ukrán területekkel történő egyesülést pedig az ukránok behódolásának tekintette.

Az újabb meghatározó eseményt Ukrajna történetében az 1667-es andruszovói béke megkötése jelentette, melyben az orosz cár kiegyezett a lengyel–litván kormányzattal, és a Dnyeper mentén felosztották egymás között Ukrajnát. A bal parti területek Oroszország kötelékében maradtak, míg Nyugat-Ukrajna hivatalosan is visszakerült a Rzeczpospolita, a lengyel–litván nemzeti köztársaság kötelékébe. A következő alfejezetek a kettéosztott Ukrajna történetét, Iván Mazepa szerepét, a hetmanátus társadalmát, gazdaságát, szüneteltetésének okait, majd annak végleges, II. Katalin nevéhez fűződő, 1764. évi felszámolását, a kozák autonómia teljes megszűnését mutatják be. A könyv utolsó fejezeteiben Ukrajna mint orosz és osztrák provincia történetét (1764–1914) vizsgálja a szerző. Részletesen elemzi Ukrajnának az Orosz Birodalomban és a Habsburg Monarchiában elfoglalt helyét, szerepét, említést tesz az ukrán nemzeti mozgalomról. A kötet utolsó két fejezetében Ukrajna történetének 1914 és 1939 közötti eseményei és a második világháború rövid politikátörténete olvasható.

Varga Beáta a 17–18. századi autonóm Ukrajna történetét, a hetmanátus korát kiemelkedő tudományos színvonalon mutatja be. A könyv második részének utolsó két fejezete, főként Ukrajna 20. századi története jóval rövidebb, kevésbé részletes kidolgozású, és főleg az eseménytörténet leírására szorítkozik.

A kötet bibliográfiái anyaga gazdag, bő tájékoztatást nyújt a forrásokról és a külföldi szakirodalomról. A precízen elkészített térképmelléletek nagymértékben emelik a könyv színvonalát. A kötet a vállalt feladatot maximálisan teljesíti: átfogó kép rajzolódik ki Ukrajna történetéről a kezdetektől a 20. század közepéig.

BETWEEN MARX AND COCA-COLA. YOUTH CULTURES IN CHANGING EUROPEAN SOCIETIES, 1960–1980

ED.: AXEL SCHILDT – DETLEF SIEGFRIED

(Marx és a Coca-Cola között. Ifjúsági kultúrák a változó európai társadalmakban, 1960–1980)

New York – Oxford, Berghahn Books, 2006. 424 p.

„1968” egyre nagyobb piacot meghódító fogyasztási cikk. Ennek oka nem csupán a '68-as évek emlegetett generáció kifejezetten lassú öregedése, ezáltal egyre fajsúlyosabb fogyasztói csoporttá előrelépése, hanem az is, hogy az „1968”-hoz kapcsolódó jelenségekről születő munkák egyre nagyobb számban látnak napvilágot. A téma historizálása évtizedek óta zajlik, de az 1968-as generáció egyetemi katedrára kerülése adta meg az igazi lehetőséget ahhoz, hogy a jelenkortörténet és kultúrakutatáson alapuló társadalomtörténet 1968-cal intézményi keretek között foglalkozhasson. Ennek a folyamatnak az egyik eredménye az Axel Schildt és Detlef Siegfried szerkesztette tanulmánykötet, amely többségében egy 2002-es koppenhágai konferencia előadásaira épülő tanulmányokat tartalmaz. A konferencia egyik célkitűzése az volt, hogy az 1960 és 1980 közötti társadalmi átalakulások egyik központi vizsgálati kérdésévé tegye a fiatalkori kultúrák kutatását.

A hatvanas évek ifjúsági kultúráit a korabeli hivatalos diskurzus – keleten és nyugaton egyaránt – előszeretettel ábrázolta úgy, mint a generációk közötti konfliktusok megjelenési formáit. A szociológia, a kultúratörténet (cultural history) és a társadalomtörténet – átvéve ezt a beszédmódot – elfogadta, hogy a gyermekek fellázadtak apjuk társadalma ellen. A hatvanas évek közepétől elszaporodó ifjúsági kutatások evidenciaként kezelték, hogy a fiatalok szubkultúrái valami ellen irányulnak, vagyis ellenkultúrák. Az ellenkultúra-diskurzus megeremtetten a maga intézményeit és a fiatalokról szóló közbeszédet, hovatovább természetessé vált, hogy bármiféle megnyilvánulást (a hosszú hajtól a rockzenéig) a szülők elleni lázadás-ként értelmezték. Azonban egyetlen empirikus alapokon nyugvó kutatás sem tudta ez idáig igazolni, hogy a diskurzus által teremtett valóságészlelés, a „hatvanas évek lázadása” családon belüli vagy generációk közötti konfliktusokra épülne. Nem sok bizonyíték van arra, hogy a fiúk apáik elleni lázadásaként növesztettek hosszú haját, nem pedig kortársaik vagy a rendőrök miatt. Ezek alapján kérdésesnek tűnik, vajon volt-e egyáltalán a megszokottnál nagyobb generációs konfliktus a hatvanas években, vagy pusztán a hatalom által teremtett diskurzus hintette el azt a köztudatban, hogy a minden évtizedre jellemző generációs különbségeket apák és fiúk szembenállásaként ábrázolják? Vajon nem a hatalom terrénumainak megsértése jelent meg úgy a diskurzusban, majd a valóság észlelésében, mintha az pusztán családon belüli, generációs konfliktus lenne? Volt-e egyáltalán a szokásosnál nagyobb ifjúsági lázadás a hatvanas években, vagy az ebben való hit pusztán a lázadásról szóló széles körű diskurzus eredménye?

A pszichoanalitikus szemléletmód előfeltevései, az ún. szimbolikus interakcionizmus, a szociális tanulásméletek és még Makarenko is alaptézisként kezelték, hogy a társadalmi szocializáció meghatározó tényezők az első életevekben, vagyis a kisgyermekkorban alakulnak ki. Ennek hatása nemcsak a pszichológia és pszichiátria intézményesülésében, hanem a pszichológizáló történetírás híres emberekre és gyermekkorra irányuló lankadatlan érdeklődésében is tetten érhető. A kisgyermekkor meghatározó voltát nem tagadó, ámde az identitást és annak személyes megkonstruálását sokkal szélesebb keretek közé helyező irányzatok számára a történeti források igen ritkán válnak láthatóvá. Ennek elsődleges oka, hogy a szociológia és az antropológia az utóbbi évtizedekben a történettudománynál jóval nagyobb érdeklődéssel fordult az ifjúkor felé. Azonban az ifjúkor kutatásának intézményesülése sokkal jobban kedvezett a strukturalista megközelítéseknek és rétegződésvizsgálatoknak, mint a társadalmi csoportképződést a diszkurzív jelenségek körébe soroló, egyúttal az egyén választási lehetőségeit fókuszba helyező mikrovizsgálatoknak. Ennek a megközelítésmódnak köszönhető, hogy szubkultúrák márpedig léteztek és léteznek, még akkor is, ha koherens meghatározása nincs a szubkultúra fogalmának. A kötet tanulmányainak egy része éppen ezen új nézőpontokból, a fiatalok szubkultúráinak ábrázolásán keresztül igyekszik érthetőbbé tenni, miként változott az európai társadalom 1960 és 1980 között.

A szubkultúra fogalmát széles körben elterjesztő és ifjúsághoz kapcsoló, 1964-ben alapított birminghami Centre for Contemporary Cultural Studies (Jelenkori Kultúrakutatások Központja) kutatói számára a hatvanas években domináns társadalomképek megfelelően természetesen volt, hogy a fiatalok bizonyos magatartásmintákat „osztályuknak” megfelelően örökölnek, vagy éppen gyermekkorukban sajátítanak el. A munkásfiatalok szubkultúrákba sorolása ebben a kontextusban úgy jelent meg, mint amely nem az egyéni választások, hanem a törvényszerű társadalmi folyamatok eredménye. Az angliai szubkultúra-kutatók az ifjúsági szubkultúrák születését szinte konszenzusszerűen magyarázták a társadalmi gyökerekkel és az egységesnek tartott „munkásosztály” felbomlásával. De vajon az egyes szubkultúrákba sorolt fiatalok szükségszerűen válnak-e egy szubkultúra tagjaivá? A kérdés úgy is feltehető: mennyiben az egyén döntéseinek függvénye, hogy a hatalom által generált diskurzusok miatt a társadalom egyik tagját egy adott társadalmi csoporthoz, esetünkben egy ifjúsági szubkultúrához sorolják?

A tanulmánykötet szerzői többféle manapság divatos nézőpontból ábrázolják az angol, dán, olasz, holland, amerikai és német ifjúsági kultúrák trendjeit az 1960-as, 1970-es években. A szerkesztők kiindulópontja az, hogy a fiatalok számára az ideológia (Marx) és a fogyasztás (Coca-Cola) ebben az időszakban egyre erőteljesebb identitásformáló tényezővé lépett elő, erősebbé, mint korábban. Ennek okait és hatását elsősorban kultúratörténeti (cultural history) módszerekkel vizsgálják a tanulmányok.

A politika és a kultúra identitásformáló hatását vizsgáló tanulmányok adják a kötet első tematikus blokkját. Ezen belül a kötet első tanulmánya egy olyan tanulmány, amely nem kifejezetten új módszereket használ. *Arthur Marwick* a „kulturális forradalom” (cultural revolution) felettébb elcsépeltnek tűnő modelljén keresztül többek közt a nemzeti karakter ifjúsági kultúrákban történő megjelenését vizsgálja tanulmányában. A modell használatának oka valószínűleg az, hogy az 1998-ban megjelent könyvére (*Arthur Marwick: The Sixties. Cultural Revolution in Britain, France, Italy and the United States c. 1958–c. 1974. Oxford–New York, Oxford University Press, 1998*) épülő tanulmányához nem folytatott újabb ifjúsági kutatásokat. Mind a könyvről, mind az arra épülő, kötetben szereplő tanulmányról elmondható, hogy Marwick megközelítése az 1960-as évek kulturális forradalmát nemzetállami-politikai keretek között tárgyalja. Mint azt a kötet szerkesztői is megjegyzik a bevezetőben: a speciális társadalmi és nemzeti adottságok lenyomatáknént is értelmezhetőek az ifjúsági kultúrák, azonban kérdéses, hogy ennek vizsgálatát nemzetállami keretek között érdemes-e megtenni. A kulturális forradalom kultúrakutatásokat megelőző modellje szerint a „hosszú hatvanas években” (1958–1974) az életmódban bekövetkező változások és az életszínvonal-emelkedés következtében egy „univerzális fiatalkori” kultúra alakult ki. Marwick is főként „univerzális” kijelentéseket tesz a négy ország ifjúsági kultúráiban egy évtized alatt történt változások ábrázolására. Forrásai többnyire másodlagos irodalom, napilapidézetek, és a lábjegyzetek közel negyede hivatkozás saját munkájára. Marwick történetírásról vallott nézetei csak burkoltan derülnek ki a tanulmányból, azonban meglepő, hogy a friss hangú, újszerű megközelítéseket használó kötetet ezzel a tanulmánnyal kezdték a szerkesztők. Elemzése az azt követő tanulmányokhoz képest inkább a régebbi idők módszereit idézi, forrásai pedig egy 1968-as generációhoz tartozó történész repertoárjához tartoznak. A gyakori normatív kijelentések a szerző 68-as generációhoz élményalapú tartozását is megjelenítik. Példának okáért egyik kiindulópontja, hogy a nyugat-európai társadalmak saját problémáikkal foglalkoztak a háború után, szemben az amerikai fogyasztói optimizmussal. A tanulmány narratívája szerint ebből következik, hogy a „kulturális forradalom” ennek a frusztrációnak a megértésére is irányult.

Ami Marwicknál történeti forrás, az *Detlef Siegfriednél* az élményalapú generáció (Karl Mannheim) identitásának és az erről folytatott diskurzusnak az eredménye. A kötet egyik szerkesztője a kötet egyik legmondolatbrosztóbb tanulmányában a 68-as fiatalkori lázadásról és a generációs váltásról szóló mítosz születését elemzi. Szövegében használhatónak tartja, mégis egyből újraértelmezi a „kulturális forradalom” kifejezését: szerinte az nem egy hirtelen előidézett robbanás (mint a forradalom vagy lázadás), hanem lassú, más társadalmi folyamatokat felgyorsító jelenség. Kérdéses azonban, vajon érdemes-e interpretatív keretben használni egy olyan fogalmat, amely tudományos és köznapri értelemben mást jelent, mint ahogy azt a szerző definiálja. A tanulmány egyik meghatározó gondolata, hogy a kisebb léptéket használó kutatásokból kiderül, az ifjúsági kultúrák jóval hagyománykövetőbbek voltak, mint az a nyilvános viták (így az azokra épülő irodalom) alapján tűnik. A szerző tanulmánya végén maga is elveti azt, hogy a „fiatalok lázadása” (youth rebellion) fogalom a megértéshez közelebb vivő tudományos kategória lehet a korszak és a téma vizsgálatánál.

Amennyiben Siegfried a további értelmezéshez a közeli csoportvizsgálatokra hívja fel a figyelmet, úgy *Rob Kroes* esszéje ennek teljesen ellentmond. A szerző az amerikai tömegkultúrának az európai ifjúságra tett hatását vizsgálja néhány film, fénykép, videoklipp és újságcikk segítségével. A hatalmas téma forrásbázisa felettébb csekélynek és esetlegesnek tűnik, és számomra mindvégig rejtélyes marad, hogy a szerző milyen időkereket között használja oly gyakran a meg nem magyarázott „kulturális imperializmus” (cultural imperialism) kifejezést mint analitikus fogalmat. Az amerikanizáció és globalizáció kutatója nem vesz részt az eddig felvetett témák historizálásának folyamatában, mivel szövege műfaját és forrásait tekintve közelebb van egy kultúratudományi ihletettségu esszéhez, mint történeti tanulmányhoz. A szerző kinyilatkoztatásai olyan széles területeket fognak át a divatos kulcsszavak (collective memory, lieux de mémoire, agency) kíséretében, szinte minden hivatkozás nélkül, ami nehezen kontextualizálhatóvá teszi a szöveget. Ennek ellenére értékes darabja a kötetnek, mivel számos széles körben elterjedt klisé és közhelyet tartalmaz a globalizáció és amerikanizáció ifjúsági kultúrákat érintő hatásáról.

A következő tematikus blokk tanulmányai jóval közelebb kerülnek a forrásokhoz, amikor a szabadidő és az új fogyasztói kultúra kapcsolatát elemzik. *Peter Wicke* és *Konrad Dussel* tanulmányai a talán legfontosabb identitásképző szereppel bíró fogyasztási tárgy, a zene változását, illetve annak rádiós sugárzását elemzik. *Axel Schildt* a nyugatnémet fiatalok nyugati-európai utazásait helyezi fókuszba mint identitásképző tényezőt, ami értékes nemzetközi összehasonlításokra ad lehetőséget. A témában meghatározó fontosságú könyvet publikáló szerző *Uta G. Poiger* (Jazz, Rock, and Rebels: Cold War Politics and American Culture in a Divided Germany. Berkeley, University of California Press, 2000) két fogalmat dekonstruál

tanulmányában: az imperializmust és a fogyasztást. Ez egyúttal közvetett reflexióként is értelmezhető Rob Kroes tanulmányának fogalomkészletére.

A politikai tiltakozásokat elemző tanulmányok többsége – a szerzők nemzetisége miatt is – elsősorban a skandináv ifjúsági mozgalmakkal foglalkozik többféle nézőpontból. Kivétel *Wilfried Mausbach* tanulmánya, aki a vietnami háború elleni nyugatnémet tiltakozásokat a modernitásról szóló diskurzus kontextusában elemzi. Egyik fontos megállapítása, hogy az ennek nyomán keletkező ellenkultúrák nem utasították el a köznapri értelemben vett modernizációt, pusztán annak intézményrendszerét igyekeztek megváltoztatni.

Az egyik legizgalmasabb téma a társadalmi nem (gender) átalakulásának vizsgálata a hatvanas évek generációjánál. Talán ennek a tematikus blokknak a tanulmányai alkalmazzák legkövetkezetesebben a diskurzuselemzés módszereit: a tableta (pill) hatásától kezdve (*Dagmar Herzog*) a francia pedofiliáról szóló diskurzus 1970-es évekbeli megjelenésén keresztül (*Julian Bourg*) a férfiaság és munkásosztálybeli kultúra egymásra hatásáig (Barry Doyle). *Barry Doyle* tanulmánya elején éppen arra hívja fel a figyelmet, hogy a kötet szerzőinek többsége a politikát helyezte vizsgálatának középpontjába, ezen keresztül a középosztálybeli fiatalok megnyilatkozásait elemezte. Ő ezzel szemben a tömegkultúra–munkáskultúra irányából igyekszik érthetőbbé tenni, hogy mit jelenthetett a hatvanas–hetvenes évek társadalmi átalakulása a fiatalok számára.

A tanulmánykötet elején felvetett új nézőpontok és forrásközei vizsgálatok talán az utolsó tematikus blokkban jelennek meg leginkább (Part V: Cultures, Countercultures, Subcultures). Az egyes szubkultúrákat vizsgáló szerzők, úgy tűnik, éppen a szerkesztők eredeti célkitűzéseit valósítják meg. A hab a tortán maga a torta. A legszélesebb forrásanyagot és kiterjedt szakirodalmat használó szerzők többnyire egy adott diskurzus társadalmi lenyomatát vizsgálják tanulmányaikban. *Thomas Ekman Jørgensen* a forradalmárok imázsának továbbélését és hatását vizsgálja a koppenhágai ellenkultúrákban, *Franz-Werner Kersting* az egyik ifjúsági lázadást meghatározó, pszichiátria-ellenes diskurzus és a baloldali radikalizmusok összefüggéseit elemzi, *Klaus Weinbauer* a nyugatnémet drogfogyasztást és az azzal kapcsolatos morális pánik kialakulását értelmezi.

Bár a 68-as generációt historizáló kutatások számos elemükben még kezdeti stádiumban járnak, a tanulmánykötet értékes kísérlet annak az érthetőbbé tételére, miként hatott az ideológia és a fogyasztás új nyugat-európai identitások kialakulására. Emellett olyan összehasonlító kutatásokra ösztönöz, amelyek nem csupán a korabeli nyilvános, hanem a fiatalkori kortárs csoportok tagjai között kialakult diskurzusok elemzését is célul tűzik ki.

Horváth Sándor

Zámunk szerzői

- Szecs Árpád, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Rácz Renáta, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Orsz Andrea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány
Kovács Tamás, PhD, tudományos munkatárs, gyűjteményvezető, Holocauszt
Himnusz Alapítvány, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem
Horváth Zsolt, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet
Demeter Gábor, PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem
Bátor Tímea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem
Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Számunk szerzői

Bodnár Erzsébet, PhD, egyetemi docens, Debreceni Egyetem

Bótor Tímea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Demeter Gábor, PhD, egyetemi tanársegéd, Debreceni Egyetem

Horváth Sándor, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Hornýák Árpád, PhD, egyetemi adjunktus, Pécsi Tudományegyetem

Kovács Tamás, PhD, tudományos munkatárs, gyűjteményvezető, Holocaust

Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány

Orosz Andrea, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem

Raáb Renáta, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Seres Attila, PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete